

FX 630
11-2 P A! ✓

ÚJ FOLYAM XXVIII. 1-2. SZÁM

2019. JANUÁR-FEBRUÁR

MAGYAR SZEMLE

KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR

ÁDER JÁNOS és LUGOSSY LÁSZLÓ búcsúja Kósa Ferencről • NAVRACSICS TIBOR az uniós választásokról • GÖDÉNY JONATÁN: A filozófia érvényessége napjainkban • HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN a téészesítésről • SÓGOR DÁNIEL Algériáról • MISKOLCZY AMBRUS: Erdély és lakói Auguste de Gerando szemével • CSERNYÁNSZKY PÁL: Teleki Pál, a főcserkész • TEMESVÁRI I. PÉTER: Csontváry „két festői életműve”

HÍREINK

Fájdalommal búcsúzunk a 2019. január 28-án, megdöbbentő hirtelenséggel elhunyt Kiss Istvántól, lapunk korrektorától. Barátunk és munkatársunk szeretetreméltó egyénisége, figyelme, odaadása két évtizeden át segítette a *Magyar Szemle* megjelenését. Emlékét kegyelettel megőrizzük.

2019. január 21-én, a Magyar Kultúra Napja alkalmából főszerkesztőnk, Gróh Gáspár irodalomtörténész vette át Szatmárcsekén a Kölcsey Társaság által alapított Kölcsey-émlékérmet.

Tájékoztatjuk olvasóinkat, hogy Kodolányi János születésének 120., halálának 50. évfordulója alkalmából emlékbizottságot hozunk létre, melynek elnöke Kodolányi Gyula, tagjai Entz Géza, Gróh Gáspár, Horányi Károly, ifj. Kodolányi János, Mezey Katalin, Stampler Ábel. Az Emlékbizottság célja a jubileumi események szervezése, erkölcsi és szellemi támogatása.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

ELÉRHETŐSÉGEINK

Főszerkesztő (Gróh Gáspár), szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

PA

Nemzeti
Művelődési
Intézet

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Székér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

Korrektor: Kiss István

ÚJ FOLYAM XXVIII.

2019/1–2. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>In memoriam Antall József</i>	3
ÁDER JÁNOS	<i>Búcsú Kósa Ferentől</i>	6
LUGOSSY LÁSZLÓ	<i>„Jogod legyen a szóhoz” – Búcsú barátomtól</i>	8
NAVRACSICS TIBOR	<i>Az első jelentős európai parlamenti választás elé</i>	11
GÓDÉNY JONATÁN	<i>A filozófia jelenkori érvénye – Vizsgálódás a platóni tanítás, valamint a premodern szellemiség tükrében</i>	25
TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER	<i>Csontváry „két festői életműve”</i>	34
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN	<i>Kommunista agrárpolitika és a kollektivizálás első hulláma Magyarországon</i>	49
CSERNYÁNSZKY PÁL	<i>Teleki Pál, a főcserkész</i>	61
PÁLYI CSILLA	<i>Végveszélyben az ősi kereszténység?</i>	70
GRÓH GÁSPÁR	<i>Széljegyzetek egy fontos regényhez – Nádas Péter: Világító részletek – 3. rész</i>	78
SÓGOR DÁNIEL	<i>Algéria – az észak-afrikai fiatal óriás</i>	91

HAMVAS BÉLA	Új arisztokrácia	99
-------------	------------------	----

KÖRKÉP

MISKOLCZY AMBRUS	Erdély és lakói <i>Auguste de Gerando</i> szemével	101
TÓTH KLÁRA	Vagonlakók	110
MÓZES HUBA	A kivívott tekintély ára – Egy erdélyi költő és tudós útja a 20. század első felében és közepén	113
HORVÁTH BALÁZS	„Kétszáz év után frissebb, mint valaha” – Szörényi László Arany-tanulmányköteteiről	116
RÉVÉSZ EMESE	Egy időcsavargó naplója – Badacsonyi Sándor grafikái	119
LUDMANN MIHÁLY	A pesti Nemzeti Színház története	126
JÁSDI ISTVÁN	A man's spirit: Fa Nándor	133
SZERZŐINK		138

Lapszámunk illusztrációit a Janus Pannonius Múzeum jóvoltából (Csontváry-Kosztka Tivadar alkotásai közül Az almát hámozó öregasszony és a fedélképen látható Castel-lamare di Stabia című festmények őrzőhelye a JPM Modern Magyar Képtár), illetve Badacsonyi Gergely, valamint Ludmann Mihály szíves felajánlásával közöljük.

GRÓH GÁSPÁR

IN MEMORIAM ANTALL JÓZSEF

Negyedszázad annyi idő, aminek elteltével már megkockáztatható a valahai események, sorsok, jellemek történelmi távlatba helyezése – még ha az ilyen visszatekintésben sok is a szubjektív elem, a személyes érzékenység, olykor az öngazoló szándék. Amikor a múlt év utolsó hónapjában az 1993. december 12-én elhunyt Antall Józsefre emlékeztek tisztelői, a megszólalások hangjának a személyesség volt az egyik meghatározója. Okkal, hiszen küzdőtársai, barátai, munkatársai beszéltek róla, így emberi alakjának felmutatása került előtérbe – még akkor is, amikor politikájáról esett szó. Huszonöt év után azonban mégis érdemes kísérletet tenni arra, hogy ne csak kései nekrológok szellemiségében próbáljuk felidézni szerepét, működését, hanem valamiképpen a magyar történelem folyamatába illesztve gondolkodjunk róla, politikai életművéről.

Mindenekelőtt ki kell mondanunk: Antall József nem egy volt a *rendszer*váltás politikusai közül. Tudatosan használok éppen ezt a szót, amit nem szeretett, mondván, hogy fehérenműt vált az ember, és 1989-1990-ben azért ennél nagyobb dolgok történtek. Ezért rendszerváltozásról (illetve annak előmozdításáról mint rendszerváltoztatásról) beszélt, ha – ismereteim szerint – nem is fejtette ki külön e fogalmakkal kapcsolatos elképzeléseit. A magam részéről azt gondolom, hogy ezek a kifejezések nem szinonimák: jelentésük gyökeresen különbözik. Egy gazdasági-politikai rendszert ugyanis, láthattuk, gyorsan át lehet alakítani, le lehet cserélni: lehet rendszert váltani úgy, hogy közben szinte minden változatlan marad. Ez történt 1990-ben, és utána, a *váltás* után a *változás*nak kellett következnie. De az, amit *rendszer*nek nevezünk, nemcsak történelmi-politikai-gazdasági képződmény volt, hanem lelkekbe, mentalitásba épült tudati-gondolkodási forma, olyan mélyen rögzült örökség, melynek meghaladásához évtizedekre van szükség (aminek feltétele a politikai, szövetségi, gazdasági átalakulás). Alkalmas feltételek között az egyik csak elhatározás és döntés kérdése, a másikhoz idő kell – s „jó vitéz resolutio”. Az igazi, az Antall József számára a politikai cselekvés végső célját jelentő nemzetépítésben is sorsformáló változáshoz a változtatók kitartó, szellemi és erkölcsi emelkedettségét követelő elszántságára és az ezekre épülő munkára volt és van szükség.

És kell hozzá ambíció, amely nélkül hiába van meg valakiben minden nélkülözhetetlen érték, azokat a politikában, így a hatalomban nem tudja érvényre juttatni. Ebben az értelemben az ambíció nem hatalomvágy és nem küldetéstudat, hanem része a nemzet szolgálatának. Antall József azért lehetett az új magyar demokrácia történetének kulcsfigurája, mert a fenti elvárásoknak senki más nem tudott az övéhez hasonló mértékben megfelelni. Némiképp egyszerűbben fogalmazva: akik alkalmasak lettek volna, azokban nem volt ambíció, akikben volt ambíció, nem voltak alkalmasak. Ettől lett ő több, mint egy az átalakulás politikusai között.

De mi is volt Antall József elképzelése a történelmi sorsforduló kínálta lehetőségek közt megformálható majdani Magyarországról? Ezt leginkább értékrendje

határozta meg. Ahogy mondta, „én egy nemzeti elkötelezettségű, egységes Európában hívő, liberális kereszténydemokrata vagyok”, és ha ezek „bármelyik elemét elhagyjuk, ez a meghatározás tévessé válik”. Minden kisebb és nagyobb lépése ebből következett, és olyan utat jelölt ki Magyarország számára, amelyikről nem tudták eltéríteni azok sem, akik ezekkel az elvekkel ellentétes alapokra építették a maguk politikáját. Ez az értékrend az idegen megszállások és a pártállam diktatúrája előtti Magyarország legnemesebb hagyományaihoz való visszatérést jelentette. Antall József olyan politikai örökséghez nyúlt, amelyik a modernitás korában sohasem volt hatalmon, amivel, ha úgy tetszik, nemcsak a kommunizmust tagadta, hanem a két háború közti berendezkedést is. Egy olyan harmadik út volt az övé, amelyik minden hasonló néven nevezett elképzeléstől eltérően járhatónak bizonyult. (Ezt igazolta, hogy az átalakuló régióban a magyar politikai rendszer kivételesen stabil maradt.)

Eközben az úgynevezett liberálisok és a baloldal azzal vádolta, hogy ez visszatérés a „Horthy-rendszerhez” és a „keresztény kurzushoz”. Nem csoda, mert sem azt nem tudták, hogy mi jellemezte a két háború – két megszállás – közti Magyarországot, sem azt, mi a kereszténység, egyáltalán: a kereszténydemokrácia. Honnan is tudhatták volna, mikor ezekkel kapcsolatos reflexeik a pártállam hazug propagandájára épültek? De sokan saját táborán belül sem értették: az általa képviselt hagyomány egyesek szemében túl liberális és európai, másokéban túl keresztény és patrióta volt, miközben némelyek az általa elképzelt törvényes forradalmat túl törvényesnek, mások túl forradalminak gondolták. Eközben azonban egyik oldal sem tudott hozzá hasonló kvalitású vezetőt találni. Nem ő, hanem – a pártállam bomlástermékeként itt maradt hangulatban – 1994-ben ismét hatalomra került erők képviselték a múltat, és csak annyiban váltak valamennyire alkalmassá a rendszerváltás folyamatában való részvételre, amennyiben sikeresen birtokolták el az Antall-örökség némely elemét. De az igazi rendszerváltoztatás nem szerepelt prioritásaik között.

De beszélhetünk-e történelmi értelemben Antall-örökségről, Antall-modellről? Az ilyen kérdésekre sohasem lehet pontos választ adni, mert a történelemformáló személyiségek hatása nem jól definiálható formákban jelentkezik. Esetünkben azt is tudomásul kell vennünk: Antall József nagypolitikai részvétele (miniszterelnökségéhez az Ellenzéki Kerekasztal munkájában való munkáját is hozzáadva) alig négy év. Ennyire rövid idő alatt ilyen sokat változtatni teljes történelmünket figyelembe véve is kivételes teljesítmény. Öröksége a parlamentáris rendszer, a demokratikus működés garanciáit biztosító jogállamiság, az euroatlanti világhoz csatlakozás, a nemzetegyesítés folyamata, a visegrádi együttműködés, a kulturális élet normalizációja, olyan meggyalázott értékek és fogalmak rehabilitációja, mint a nemzet és a kereszténység. De annyi más téren is részt vállalt nagy változások elindításában (ide értve a *Magyar Szemle* újraindulását is), mindezek ma mindennapjaink természetes részei. Az igazi államférfi legnagyobb teljesítménye, ha úgy képes formálni a történelmet, hogy az utólag magától értetődőnek tűnik, mintha a változások utáni világ mindig olyan lett volna, amilyenné lett. Ez bizonyítja a változtatás szervességét (azt a kivételesen fontos vonását a politiká-

nak, aminek hiányáról és szükségességéről Bibó István írt a legmeggyőzőbben). Halála után negyedszázaddal azt tekinthetjük Antall József ma is jövőt formáló legfőbb érdemének, hogy képes volt arra, amire a 20. század végén a legnagyobb szükség volt. Ami azt is jelentette, hogy a kilencvenes években ismét szembetalálkoztunk azokkal a megoldatlan feladatokkal, amelyeket fél évszázaddal korábban is napirendre tűztek az akkori reformerek. Azok, akiknek köréhez Antall József családilag is kötődött.

Ez a tudás tette őt egy másik nagy változás kiemelkedő politikusává: nemcsak a pártállam leváltásában volt elkötelezett, hanem azoknak a problémáknak a megoldásában is, amelyeket a kommunista korszak csak eltakart, de nem tudott velük mit kezdeni.

Amikor magára vette a miniszterelnöki felelősséget, tudta: történelmi értelemben is kettős kihívással néz szembe. Mégis vállalta, hogy helyre tegye a kizökkent magyar világot.

ÁDER JÁNOS

BÚCSÚ KÓSA FERENCTŐL

„Megmondtam az igazat. Nekem nincs időm mást mondani” – halljuk Kallós Istvántól a *Nincs idő* című filmben.

Az ember hajlamos önhitt göggel azt gondolni, hogy az ideje végtelen. Hogy van idő a feladatait halogatni. A kibéküléseket, a bocsánatkéréseket a távoli jövőbe halasztani. A tehetséget jobb időkre tartogatni. A munkát majd később befejezni.

Az ember hajlamos azt hinni, hogy még később is lesz elég ideje az igazságot kimondani, értéket menteni, szabadságot teremteni, az embert megőrizni. Akitől ma búcsúzunk, sohasem késlekedett. A tisztességet, az igazmondást mindennél többre becsülte.

Akitől ma búcsúzunk – ha az igaz szót meglopták –, nyomába eredt a tolvajoknak. Ha a tisztesség elveszni látszott a hazugságok tengerében – akár tízezer nap áldozatával is felkutatta azt.

Kósa Ferenc tudta: az élet egy „sóhajtásnyi idő”. Tudta, ebbe a sóhajtásba bele kell férjen a valósággal való szembenézés, emberségünk, sorsunk kiteljesítésének hatalmas, egyénre szabott vállalkozása. Már fiatalon látta maga körül a szegénységében is csodálatra méltó paraszti életet, szülei „pentaton lelkületű” nemzedékét. És magán érezte a magyarok sűrű, „megégett, agyonfagyott és tarkón lőtt” történelmét. A múltat, amely szerint „legalább annyi cselekvőerőt halmozott fel bennünk, mint amennyi kiszolgáltatottság-érzetet”. Tizennyolc évesen jegyezte le személyes életcélját: „megőrizni az embert”, „szabaddá tenni másokat”. Első hitvallásához egy életen át hű maradt. Pedig pályafutása rögtön első filmjének betitásával kezdődött. Még az is kérdéses volt, lehet-e diplomája valaha. A következő években – József Attila sorsát idézve – gyakran gondolt a szárszói sínekre, hogy véget lehetne vetni az alkotómunkát felőrlő megaláztatásnak. Vagy hogy egy másik országban szabadabb lehetne.

Kósa Ferenc azonban itthon maradt. Itthon maradt és alkotott. Pedig volt 15 esztendő, amit a cenzúra által lepecsételt dobozokban töltöttek játék- és dokumentumfilmjei. Ő mégsem adta fel. Az idő őt igazolta. *Küldetés* című filmjét hat hét alatt egymillió magyar nézte meg a mozikban. Ez további munkára ösztönző elégtételt jelentett még akkor is, ha ezt követően a filmet csak zártkörű vetítésen láthatta a közönség.

Amikor rátalált az alkotótársakra, akik egymásnak adtak ihletet, velük rátalált arra a párbeszédre, közösségi munkamódra is, amelytől a legszebb képeket, a legtisztább emberi hangot remélte.

„... vitatkozva, viaskodva, de folytatjuk egymás gondolatait” – nyilatkozta már az első nagyjátékfilm, a *Tízezer nap* forgatása idején. És örökre ez maradt az ideál: olyan világban élni, ahol az ellenvéleménynek helye, építő szerepe van. Ahol

az érvek tisztességgel megütközhetnek. Ahol a súlyos kritikának és egyet nem értésnek is emberi hangja s nem állati üvöltése van. Ahol létezik közös emberi, közös művészi cél – és igen, ahol lennie kell közös nemzeti célnak is. Filmjeiben ezért kereste mindig az igazságot. Ezért mondta el minden lehetséges fórumon, mennyire fáj neki az egyre aljasuló közbeszéd, a kölcsönös tisztelet hiánya. Ezért a kérlelhetetlen igazságszeretetért tiszteltük, becsültük oly sokan.

Alig múlt két esztendeje, hogy a költőbarát és alkotótárs Csoóri Sándor ravatalánál hallhattuk tőle: „... a mi végső búcsúzásunkhoz inkább illene a hangtalan zokogás, a vigasztaló zene, a fájdalmas harangzúgás, vagy a mélységesen mély csönd”. Kósa Ferenc búcsúztatásához azonban nagyon is illenek a szavak. A szavak, amiket mindig oly nagy gondossággal álmódott és formált mozgóképre. A fájdalmas és a vigasztaló szavak. Talán leginkább az a pár szó, amit a *Tízezer nap* hőse mond: „Mindenki gondját a magaménak érzem.” És Kósa Ferenc végső búcsúztatásához illenek a szavakkal összenőtt, időnként szívszorító, időnként vigasztaló képek is. Jelenetek és fényképek.

Nemcsak a csontot törő szenvedés, a fájdalmas veszteség, hanem az élni tudás, az élni akarás képei. Fák a folyóparton. Káposztát gyaluló asszonyok. A friss kenyér ropogós héja. József Attila és Bartók Béla arca a falon. A hószakadás mindent eltakaró fagyos tisztasága. Újszülött, síró gyermek, újjászületett, könnyeivel küszködő apa. Gémeskút és gabonasiló. Magyar pusztá és hófödte japán hegyek. Fehérre meszelt parasztház és a nagyváros apokaliptikus fényei.

1956-ban Kósa Ferenc a következő sorokat vetette papírra: „Őrizd az embert magadban, hogy jogod legyen a szóhoz, hogy súlya lehessen szavaidnak, hogy méltó maradj a munkádhoz, mert a mű, amit alkotsz, mindig kifejez téged!

Őrizd az embert, mert hitvallásod nem más, mint elkötelezettség, nem kevesebb, mint szabaddá tenni másokat.

Őrizd az embert, ha lehet étleteddel, ha lehet munkáddal, ha nem lehet, haláloddal!

Őrizd az embert!

A szabadság rendjét soha, egyetlen pillanatra se téveszd össze a rend szabadságával!

Őrizd a szabadságot, mert csak addig vagy ember, amíg szabad akarsz lenni. S ha reggel újra látod, amint felelősségük elől saját hátuk mögé bújnak az emberek, a szemed se rebbenjen!

Végezd a dolgod.

Gondolj a Napra! Ő se szól, csak fölkel és járja a maga útját!”

Így szól Kósa Ferenc hitvallása.

Köszönet érte! Nyugodjék békében!

(Elhangzott 2019. január 11-én a Farkasréti temetőben.)

LUGOSSY LÁSZLÓ

„JOGOD LEGYEN A SZÓHOZ”

Búcsú barátomtól

Feri!

Újra meg újra élém tűnik a kép: állunk egymás mellett, fázósan a Duna partján. A sűrű ködben nem látjuk sem a folyót, sem a túlsópartot szegélyező hegyeket – egymást is csak alig. Várjuk türelmetlenül, hogy meginduljon a szél, és elkezdhessük végre első főiskolás munkánk forgatását. Te, a pár perces film megálmodója és elsőéves rendezője úgy állsz ott mozdulatlanul, olyan megátalkodott elszánással, mintha egy szál magad akarnád szétoszlatni azt az áthatolhatatlan ködöt, amely akkor, hatvan évvel ezelőtt nemcsak a filmünk helyszínére, de az egész ország fekete-fehér tájképére rátelepedett – vastagon. És nemcsak a tájra, de a lelkekre is.

Pár év múlva aztán, a hatvanas évek Magyarországon – keserves, de lelkes vajúdással világra jött egy korszakos film, amely *tízezer Nap* sugarával oszlatta a rettentő ködöt. Diplomafilmed, amely a cenzori gáncsvetések ellenére *az értől végül győztesen jutott el az óceánig*, s lett immár végérvényesen a magyar és egyetemes filmművészet örökbecsű közkinccse. Születésének szinte minden részletét megismerhettem hosszú éjszakákba nyúló beszélgetések során, meg gyakori levélváltások révén. Átéltettem, amint a roppant feladattal birkóztál. Köszönöm, hogy megosztottad velem ábrándjaidat és kételyeidet, hogy szenvedélyes eszmecseréket folytathattunk jelenről, jövőről – szerelemről, hazáról, művészetről. Mindenről.

Szerettem, mikor meséltél. Úgy hallgattam, mint valami folytatásos népmesét – színes elbeszéléseidet a szabolcsi tanyavilágról, a vályogból épült, fehérre meszelt, nádfedeleles házról a Bujtoson, ahonnan apád – szembeszegülve a jeges széllel – karjában cipelte vajúdó anyádat a városba... hogy te megszülessél. Valahogy így született a filmed is – költői látomásokból és halk szavú hazaszeretetből. Sokan sokféleképp értelmezték, nekem mindenekelőtt terólad szól, meg azokról az ifjú időről, mikor barátságunk született.

Elém tűnik egy újabb kép. Egymás mellett állunk újra, körülöttünk sok munkatársunk, vagy harmincan, a Dózsa-film stábja. Előttünk a villám sújtotta fennsík, mögöttünk az Egyesítő sziklaorma magasodik. Még egy utolsó fénykép emlékül, aztán leereszkedünk erről a fenséges hegyről, s holnap már elhagyjuk Erdélyt. Te, az *Ítélet* harminckét évesen is kölyökképű rendezője, magas nyakú garbóban, lazán és mosolygósan állsz a csapat közepén, tekinteteden végtelen szelídség. Pedig a prágai tavasz eltiprásának idején micsoda harcokat vívtatok ti hárman együtt – „Kósa-Csoóri-Sára” „gyalogoskatonák”, ahogy a filmben a magatok alkotói és baráti szövetségét elkereszteltétek. Milyen elkeseredett ütközeteket immár nemcsak az itthoni, de a külföldi cenzorok ellen, a három ország koprodukciójában készülő filmek védelmében, amely megint csak a leverett forradalomról szól, s az emberi helytállásról gondolkodik.

A születendő film helyszíneit keresve bebarangoltuk együtt a valaha volt Magyarország minden zegét-zugát, Árva várától a Gyimesekig. Milyen, semmi máshoz sem hasonlítható, katartikus élmény volt a Házsongárdi temető, találkozásunk a csángóföldön megőrződött képes anyanyelvünkkel, a határainkon kívül rekedtek szívszorító történeteivel! És a zenével, a gyönyörűséges népdalokkal, amelyeket első hallásra megjegyeztél, és azóta is, amikor csak úgy adódott, átszellemülten, teljes odaadással énekeltél. Mintha most is hallanám: „Nem úgy van most, mint volt régen. Nem az a Nap süt az égen...”

Tisztelt gyászoló egybejöttek! Kósa Ferenc szerettei, barátai, tisztelői, pályatársak! Amikor a Magyar Művészeti Akadémia és a Magyar Filmművész Szövetség nevében is búcsúzom/búcsúzunk drága barátunktól, emlékezzünk a közösségi emberre, aki közérdekű és filmszakmai ügyekben mindig kész volt a jobbító szándékú, cselekvő összefogásra. Aki aktív szerepet vállalt a Balázs Béla és az Objektív Stúdiók műhelymunkájában, a Filmművész Szövetség vezetőségében, majd a Történelmi Filmalapítvány munkájában, amelynek elnöke volt. Akadémiai székfoglalójának központi gondolata is a művész felelőssége volt.

„Nem filmrendezőnek születtem, hanem embernek. Embernek lenni többet jelent, mint művésznak lenni.” Ezek az Ő szavai. Így aztán minden egyes filmjét *Küldetésnek* tartotta, mint aki úgy érzi, *Nincs idő*, s olyan komolyan vette, mintha *Az utolsó szó jogán* szólalt volna meg.

Akitől most szomorúan búcsúzunk, Isten áldotta tehetség volt, sokoldalúan az – ahogy az igazi tehetségek mind. Költői lélek, fogékony minden szépre. A szép szóra, dalra, a *meggondolt gondolatra*. Kivételes érzékenysége volt a képhez. Mikor a világ négy táján készített remek fotográfiáit a nagyszoba hosszú asztalára kiterítve barátai elé tárta, egyszersmind kitarta a lelkét is előttünk, mesélt a képekhez fűződő élményeiről, s a rögtönzött tárlatvezetés végeztével – amelynek során feltöltekeztünk a szemet gyönyörködtető látvánnyal – saját készítésű vacsorához invitált, utána éjszakába nyúló baráti beszélgetésekre, jó borok mellett. Türelmesen hallgatta a *Másik ember* véleményét, akkor is, ha az ellenkezett az övével, de közben jegyeztetett a papírszalvétára, és készült a nagyobb lélegzetű megszólalásra. Ezek a fehér asztal melletti eszmefuttatások rendre országos, sőt egyetemes súlyú kérdésekről szóltak. Diktatúráról, demokráciáról, a lelkekben dúló polgárháborúk *Guernicájáról*.

Filmjeiben – mint szívben a dobogás – ott lüktetett a tizennyolc évesen, ballagása éjszakáján, a padláson egy kecskelábú deszkaasztalon leírt ars poeticájának erkölcsi parancsolata, amely így kezdődik: „Őrizd az embert magadban, hogy jogod legyen a szóhoz, hogy súlya lehessen szavaidnak, hogy méltó maradj a munkádhoz, mert a mű, amit alkotsz, mindig kifejez téged.” Ehhez tartotta magát – mindig.

Feri!

Beesteledett, mire odaértem. Bálint fiad bekísért a nagyszobába. Látni akartam a helyet, ahol egy héttel azelőtt körülültük a hosszú asztalt. Most üres volt, csak a fekete keretű olvasószemüveg árválkodott a fehér terítőn. A kis asztalon, témánként csoportosítva, a hajnalonként született, kézírásos jegyzeteid, az „irkáid”, ahogy mondtad. A félbemaradt könyv magukra hagyott lapjai.

A másik szobában Shinike szótlánul nézte az unokátokat. A kicsi lány mindkét tenyerét az erkélyajtó üvegéhez szorította, s kifelé nézett. Odakint, a város felett fátyolos volt a decemberi ég, de jól látszódtak a csillagok. Úgy éreztem, mintha közelítene... a *Hószakadás*...

Egyre azok a verssorok jártak a fejemben, melyeket oly gyakran idéztél szeretett költődtől:

„... valami furcsa módon
nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban -
nem a fűben/a fáknban,---
hanem az egészben.”

Isten Veled, drága Barátom!
Emlékedet szeretettel megőrizzük!
Nyugodj békében!

(A beszéd 2019. január 11-én hangzott el a Farkasréti temetőben.)

NAVRACSICS TIBOR

AZ ELSŐ JELENTŐS EURÓPAI PARLAMENTI VÁLASZTÁS ELÉ

A kudarcot vallott csodafegyver

Talán nincs a politikában még egy olyan intézmény, amely annyi csalódást okozott volna híveinek, de ellenfeleinek is, mint az európai parlamenti választás. Az 1979 óta ötévente ismétlődő esemény nehezen született meg, majd az első megrendezésétől kezdve gyakorlatilag futószalagon szállította a rossz híreket azoknak, akik úgy gondolták, hogy általa európai szinten teremti meg a demokratikus rendszer alapjait.

A választópolgárok érdektelensége, maguknak a választásoknak a jelentéktelenné válása ugyanakkor nem okozott örömet a másik tábornak sem. Az ellenzők ugyan a későbbi fejleményekben igazolva látták álláspontjukat, ám az európai parlamenti választások léte európai szinten megjeleníti az általuk elítélt politikai irányt. Ráadásul ebben az esetben a kudarc jelei csak fokozták az európai szintű, szupranacionális intézményépítés politikai kockázatait, de valójában az európai választói demokrácia gyenge eredményei nem fordították vissza a folyamatot. Ma már nincs komolyan vehető politikai erő Európában, amely ne támogatná a közvetlenül választott Európai Parlament gondolatát. Ugyanakkor az eddigi eredmények nem pusztán szerénységre intenek minden álmódózót, de negyven éven keresztül (nekünk másfél évtizede) azt is tanították, hogy az európai politikai térben reménytelen vállalkozás egy valóban jelentős legitimációval bíró képviseleti szerv létrehozatala.

Híveinek köszönhetően a politikatudományi irodalomban számos elemzés foglalkozott az európai parlamenti választások jellegzetességeivel és hiányosságaival. Több elképzelés született azzal kapcsolatban, hogy minek köszönhető a választások sajátos jellege, illetve minek kellene ahhoz változni, hogy valóban jelentős és erős legitimációt adó eseménnyé váljon a voksolás. Az alapos szakmai munka ellenére kevés esély látszott arra, hogy a realpolitika is kövesse a szakemberek javaslatait, és az európai belpolitika olyan irányban változzon, amely a közösségi szintű képviseletnek, illetve az azt létrehozó állampolgári aktusnak az eddigieknél több szerepet szánna. Egészen pontosan értelmezve azonban ez a kijelentés nem igaz.

Jelen írás azt a feltevést kívánja alátámasztani, hogy az elmúlt negyven év valójában egy olyan folyamatos átalakulási időszak, melynek során az európai parlamenti választásokat körülvevő környezetben, és magában az Európai Parlamentben számos olyan változás zajlott le, amely egyre fontosabbá teszi magát az intézményt és az azt létrehozó választást. Ezek a változások azonban mind ez ideig nem nagyon fejtették ki a hatásukat, mert hiányzott az a jellemvonás, amely a választópolgárok számára egyetlen mondatban – vagy egyetlen fogalomban – megragadhatóvá teszi a választás tétjét.

A most sorra kerülő – sorrendben kilencedik – európai parlamenti választás ebben hoz gyökeresen újat. Azzal, hogy a migráció kérdése, illetve ezzel kapcsolatban az Európai Unió jövője válik kimondva-kimondatlanul a kampány központi kérdésévé, megszületik az az összeurópai téma, amely téttel ruházza fel a választásokat. Ezzel pedig nemcsak az európai integráció politikai dimenziója gazdagodik, de maga az európai belpolitika egy újabb vonással válik a nemzeti szintű politikai rendszerekhez hasonlóvá. A fenti hipotézis alátámasztására a következőkben először felvázolom az európai parlamenti választásokkal kapcsolatos szakirodalom eddigi legfontosabb megállapításait. Ezt követően bemutatom, hogy az első európai parlamenti választásokhoz képest miként alakultak át az egyes jellemzők, amelyek előkészítették a választások politikailag is jelentős eseménnyé válását. Végül pedig amellet érvelek, hogy a migráció mint politikai téma az első olyan, amely nemzeti hovatartozásra tekintet nélkül minden európai választópolgár számára könnyen azonosítható választási pontot fog jelenteni, nemcsak a kampány, de maga a választási aktus során is. Így, paradox módon, a migrációs válság, amelynek kapcsán sokan az Európai Unió bukását remélték – vagy jósolták – járulhat hozzá az európai politikai tér létrejöttéhez.

Az európai parlamenti választások mint másodrangú nemzeti választások

A több mint húszéves vita után 1979 júniusában megrendezett első európai parlamenti választásokat óriási várakozás előzte meg. Európában soha korábban nem jött még létre nemzetek fölötti szinten modern elveken alapuló képviseleti intézmény és soha ekkora esély nem látszott még arra, hogy közösségi szinten az Európai Közösség tagállamai (akkor kilenc) demokratikus és parlamentáris politikai rendszert hozzanak létre.

Akár föderalistákról volt szó, akik az európai integráció küldetésének az Európai Egyesült Államok megerteremtését tartják, akár neofunkcionalistákról, akik csak az Európai Közösség működési zavarait akarják kezelni, egyben egyetértettek: az európai parlamenti választás korszakhatárt jelent az integrációs folyamat történetében. A közvetlenül választott európai szintű képviseleti szerv ideális megoldásnak tűnt az amúgy rendkívül bonyolult európai belpolitikai viszonyok között. Demokratikus legitimitációja révén választ ad az integráció kritikusaiknak, megnyitja a lehetőséget egy európai demokrácia kialakulása felé, miközben hatásköreinek gyengeségéből adódóan mégsem jelent igazi veszélyt sem a tagállamok elsőbbsége, sem pedig a Bizottság pozíciója számára. Voltak, akik ennek megfelelően az európai szintű pártelvű demokrácia megszületését ünnepelték (Marquand, 1978). Mások – közöttük az EKG Bizottságának első elnöke, Walter Hallstein is – azért tartották korszakhatárnak az európai parlamenti választásokat, mert a közvetlen választópolgári felhatalmazással az európai integráció legitimitációs problémáit vélte megoldottnak (Hallstein, 1972:74).

Nagy elvárások azonban sokszor okoznak csalódást. Így volt ez az első európai parlamenti választásokkal, amelyek két szempontból sem teljesítették az elemzők el-

várasait. Először is – és ez már érezhető volt a kampány során is, azaz nem érte váratlanul a megfigyelőket – a pártok közötti verseny alapjául nem az európai integráció témái, hanem az adott ország belpolitikai problémái szolgáltak. Másodsorú pedig az ekkor – különösen a nemzeti parlamenti választókkal összehasonlítva – alacsonynak értékelt részvételi arány okozott csalódást. A megcsalatott remények a politikatudományi elemzésekben is viszonylag hamar megszűntek a később mindenki által átvett definíciót: az európai parlamenti választások valójában másodrangú nemzeti választások (Reif-Schmitt, 1980). A megnevezés önmagában jelzi az európai parlamenti választásoknak azt a két hiányosságát, amelyet kezelni kellett, ha valóban jelentős – azaz elsőrangú és európai – választásokká akarták tenni a versengést.

Az első tapasztalatok szerint a választás másodrangú, mivel önmagában a választási eredmény semmilyen hatással nincs a végrehajtó hatalom összetételére. Az európai parlamenti választások hiába tették 1979-ben közvetlenül választott képviseleti szervvé az EP-t, annak összetétele – azaz a választás eredménye – semmilyen mértékben nem befolyásolta a tagállamok kormányai által delegált biztosokból álló Európai Bizottság politikai karakterét. Más részről a választás nemcsak másodrangú, hanem alapvetően nemzeti is, mert az eljárást szabályozó jogszabályoktól egészen a kampányban felmerülő témákig minden a nemzeti jelleg elsőbbségét hangsúlyozta a közösségi keretekkel szemben.

Kétségtelen, nem az EP-nek róható fel ez a hiányosság. Az Európai Parlament – eleget téve a Római Szerződés felhívásának – már 1960-ban kidolgozta saját megválasztásának európai szinten is egységes szabályrendszerét, amit azonban a tagállamok többszöri tárgyalás után sem fogadtak el. Végül, 1976-ban, amikor úgy döntöttek, hogy a közeli jövőben lehetővé teszik a közvetlenül választott képviseleti szerv létrejöttét, döntésük azt is tartalmazta, hogy a tagállamok maguk, egymástól eltérő szabályokkal határozzák meg az EP-választások jogszabályi hátterét (Arató-Koller, 2015:157). Noha a tagállamok túlnyomó többsége az arányos rendszerek valamelyikét vezette be 1979-ben, Nagy-Britannia például egészen 1999-ig (Hix-Hoyland, 2011:150-150) ragaszkodott az egyfordulós relatív többségi egyéni választókerületi rendszerhez.

Az európai parlamenti választásokkal foglalkozó szakirodalom döntő részben Anthony Downs racionális választási elméletén alapul (Downs, 1957). Eszerint a választói magatartás egy szabad, demokratikus versengés során nemcsak a szavazópolgárok racionális döntésén alapul, de egyben befolyásolható is. Azaz, ha az európai parlamenti választásoknál azonosítják és megszüntetik azokat a tényezőket, amelyek a választások másodrangú és nemzeti jellegét okozzák, akkor a választópolgárok honorálják ezt, és fokozott aktivitásukkal jelentőssé teszik a választási folyamatot, megalapozva ezzel az európai intézmények erősebb demokratikus legitimitációját.

A legnyilvánvalóbb jele a választások viszonylagos jelentéktelenségének a választói részvétel alacsony volta. Már az első, az 1979-es európai parlamenti választás sokakat kiábrándított a 61,99 százalékos – amúgy egyáltalán nem rossz – átlagos részvételi adatával. Hozzá kell tenni azonban, hogy az ekkori kilenc tagállam közül kettőben – Belgiumban és Luxemburgban – kötelező a választásokon a részvétel, azaz ezekben az esetekben közel százszázalékos részvétellel kell számolnunk.

Kiket érdekelnek a választások?

A racionális választás elméletén alapuló elemzések a választói érdektelenséget alapvetően három tényezővel magyarázták. Ezek szerint az európai választópolgárok többsége azért nem megy el szavazni az európai parlamenti választásokon, mert azoknak nincs igazán tétje. Tétje akkor lenne a választásnak, ha egyrészt az Európai Parlament valós törvényhozási hatáskörökkel rendelkezne (Hix, 1998:22), másrészt pedig, ha a választások eredménye befolyással lenne a végrehajtó hatalom összetételére, vagyis az európai parlamenti választásokon győztes párt határozná meg az Európai Bizottság összetételét és politikáját (Mair, 2000:28). Ezt a két hiányosságot tökéletesen tükrözi az a tény, hogy maga a választási kampány sem európai, hanem nemzeti, belpolitikai kérdésekről szól.

Ebből adódóan az európai parlamenti választás azért másodrangú, mert a választás végül nem arról szól, amit a választópolgárok választanak. Azaz nem az Európai Parlament a választási kampány témája, hanem az egyes nemzeti belpolitikai tematikák jellemzik a választási kampányt, és a választópolgárok orientációját sem a hiányzó európai politikai témák, hanem saját belpolitikai érdeklődésük határozza meg.

Az európai parlamenti választások ily módon valójában nemzeti választások, azok valós tétje nélkül. A választási győzelem és az elért többség pusztán esztétikai kategória marad, hiszen nem vezet kormányalakításhoz. Így a választópolgárok is leértékelik a jelentőségét. Ez nemcsak a részvételi arányban, de a pártválasztásukban is megragadható (Gabel, 2000:53). A pártválasztás során – mivel nincsen kormányzati tétje – a választópolgárok szabadabban kísérleteznek, azaz vagy büntetik a kormánypártokat és az ellenzéki pártokat támogatják, vagy a kisebb pártoknak adnak esélyt. Ahhoz, hogy alapvetően ne nemzetiek, hanem valóban európaiak legyenek a választások, arra lett volna szükség, hogy közös európai választási rendszer létezzen, amely megengedi a határokon átnyúló választási kerületek létét, és lehetővé teszi, hogy az egyik ország polgárai a másik országban is indulhassanak (Perrineau, 2005:207). Azonban nemcsak 1979-ben, hanem ma is meglehetősen távol állunk attól, hogy ezen kritériumok reálissá váljanak. Mi több, önmagában ezeknek a feltételeknek a meg nem valósulása még nem szükségszerűen jelenti azt, hogy hiábavalók azok az erőfeszítések, amelyek a választások jelentőssé tételére irányulnak.

Az első európai parlamenti választások óta eltelt negyven évben a választási részvétel vált a választások relevanciájáról folyó viták legérzékenyebb pontjává. Különösen annak fényében, hogy az ötévente megrendezett esemény Európában – de talán a világon is – páratlan kudarcorozatot tudhat magáénak. Az eddig megrendezett nyolc választás mindegyikén ugyanis kevesebb választópolgár élt választási jogával, mint öt évvel korábban.

Az 1979-es 61,99 százalékos részvételi arányt 1984-ben 58,98 százalék követte. 1989-ben ez az arány már csak 58,41, 1994-ben pedig már csak 56,67 százalék. Ezt követően 1999-ben válik igazán aggodalomra okot adóvá a választási részvétel, amikor ötven százalék alá esik, 49,51 százalékkal, hogy aztán ez az adat tovább

süllyedjen a 2004-es 45,47-re, a 2009-es 43-ra, és elérje eddigi mélypontját a legutóbbi, 2014-es választásokon a választópolgárok 42,61 százalékos részvételével (European Parliament, 2014). Nem megnyugtató fejlemény az sem, hogy az eddigi abszolút részvételi mélypontot is ezen a választáson szolgáltatta Szlovákia, 13 százalékos nemzeti részvételi adattal (Goldirova, 2014).

Ezek az adatok, illetve az adatokból összeálló tendenciák nyilvánvaló aggodalmat keltettek az európai integráció ügye iránt elkötelezett szakemberek körében, s hasonlóan éreztek a politikusok is. Az alacsony részvétel gyenge legitimációt ad az Európai Parlamentnek, és rajta keresztül az egész európai intézményrendszernek. Márpedig maga a parlament sokak számára a polgárközei és demokratikus Európai Unió megtestesítője, így az intézmény legitimációjának megerősítése egyben az európai integráció polgárok általi elfogadottságának erősítését is jelenti.

Ernek megfelelően az európai parlamenti választások részvételi arányának emelése, azaz a polgárok érdeklődésének növelése túlmutatott az intézmény saját érdekein, és egyfajta demokráciaépítési folyamattá vált. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert az Európai Parlament pontosan erre hivatkozva tudott újabb hatásköröket szerezni magának, a tagállamok támogatását is biztosítva ezzel a törekvéseihez.

Az Európai Parlament mint klasszikus parlament?

Az Európai Parlament létrejötte óta ambícióinak célpontja, hogy elérje azt a státuszt, amit a nemzeti intézményrendszerben az ottani törvényhozások betöltenek. Ez a legalapvetőbb szinten és legáltalánosabban is két funkció birtoklását jelenti. Nemzeti szinten a parlamentek a törvényhozási tevékenységükkel meghatározzák az adott politikai rendszer alkotmányos és jogszabályi kereteit. Másrészt, a végrehajtó hatalom ellenőrzése révén alapvetően járulnak hozzá a hatalmi ágak megosztásán alapuló demokratikus intézményrendszer működéséhez.

A cél eléréséhez azonban hosszú út vezet. Noha az Európai Parlament elmúlt fél évszázados történelme valójában páratlan sikertörténet, maga az intézmény még ma is nagyon messze van nemzeti szintű példaképeitől. Az eredetileg csupán konzultatív hatáskörökkel rendelkező testület a hatáskörbővülésben az első jelentős eredményeit még az első európai parlamenti választás előtt érte el, amikor a Római Szerződés 1970-es és 1975-ös módosításai érdemi, üggydöntő befolyást tettek lehetővé az EP számára (Newman, 1996:175).

A mérsékelt hatáskör-gyarapodást aztán a múlt század nyolcvanas éveiben újból megiramodó integrációs folyamat követte. Ebben a megújuló lendületben az Európai Parlament immáron éppen a közvetlenül választott voltára hivatkozva tudott most már valóban érdemi, a közvélemény számára is érdeklődésre számot tartó hatásköröket szerezni. Az Egységes Okmány 1987-től bevezette az együttműködési eljárást, majd a Maastrichti Szerződés az együtt döntési eljárást, ami – különösen az Amszterdami Szerződés egyszerűsítései után – immáron valódi társdöntéshozóvá tette az Európai Parlamentet. Ugyancsak a Maastrichti Szerződés nyitja meg annak lehetőségét is, hogy az Európai Parlament a jogszabályalkotási folyamat elindításában is szerepet kapjon. Az EP ugyanis jogot szerez

arra, hogy felkérje a Bizottságot valamilyen témában jogszabályalkotás hivatalos kezdeményezésére (Corbett, 1994:215).

A bővülő döntéshozatali hatáskörök együtt jártak a parlament szakpolitikai profiljának erősödésével. Egyrészt a testület bizonyos szakpolitikák esetében – amelyek az együtt döntési eljárás hatálya alá tartoztak – már nem csupán konzultációs jogokkal rendelkezett, hanem a végső szó kimondásában is, azaz gyakorlatilag vétőpozícióba került. Másrészt, ebből adódóan az ezekkel a szakpolitikákkal foglalkozó képviselők és parlamenti bizottságok súlya is jelentőssé vált, amely sokkal mélyebb szakmaiságot követelt meg a munka során.

Azon szakpolitikák tekintetében, amelyek az új szabályozásnak köszönhetően az együtt döntési eljárás hatálya alá tartoztak, az Európai Parlament a tagállami kormányok mellett, azokkal egyenértékű szakpolitikai döntéshozatali központként jelent meg. Ez a fejlemény megnyitotta annak lehetőségét, hogy az európai közvélemény és a választópolgárok számára is jelentős, a mindennapi életüket közvetlenül befolyásoló intézménnyé váljon.

Bő húsz év alatt tehát a parlament nagyon komolyan meg tudta erősíteni hatásköreit az első klasszikus funkció, a jogszabályalkotás területén. A hagyományos, kormányközi együttműködésen alapuló nemzetközi szervezetek parlamenti közgyűléseire jellemző konzultatív testületből egy már-már a föderációk felsőházaira jellemző társdöntéshozói pozíciójába verekedte magát, még akkor is, ha ez a társdöntéshozói pozíció csak bizonyos – bár egyre bővülő körű – szakpolitikák esetében érvényesül.

Ebben a küzdelemben az Európai Parlament egyik legfontosabb érve az volt, hogy egyetlen közvetlenül választott uniós intézmény lévén ő biztosítja az európai polgárok képviselését, és egyben a demokratikus kontrollt is az európai belpolitikában. Ugyanez a logika érvényesült a másik funkció, a végrehajtó hatalom ellenőrzésének vonatkozásában is.

Noha az Európai Parlament a kezdetektől fogva rendelkezett bizonyos ellenőrzési jogosítványokkal a Bizottsággal szemben, ezek eleinte nem voltak jelentősnek tekinthetők. Már a Római Szerződés tartalmazta a bizalmi szavazás intézményét, a parlament Bizottsággal szembeni pozícióját azonban valójában csak a Maastrichti Szerződés erősítette meg. Ekkor új fejezet nyílt meg kettejük kapcsolatában azzal, hogy a szerződés az Európai Parlament beiktató szavazásához kötötte az új Bizottság hivatalba lépését, megerősítette a már eddig is létező bizalmatlansági indítvány intézményét, valamint bevezette a biztosjelöltek kötelező meghallgatását is.

További elemként azzal is erősítette a Bizottság és a parlament együttműködését, hogy az előbbi mandátumát a parlamenti ciklushoz igazította. Négyről öt évre emelte a Bizottság tagjainak hivatali idejét, és az új testület az európai parlamenti választásokat követően, már az új Európai Parlament támogatásával kezdi meg működését. Az Európai Parlament Bizottsággal szembeni pozíciója megerősödésének leglátványosabb jele az a bizalmatlansági indítvány volt, amely végül a Jacques Santer által vezetett Bizottság bukásához vezetett 1999-ben. A válság kirobbanása már önmagában jelezte a megváltozott erőviszonyokat. A megerősödött intézmény habozás nélkül aknáztá ki az új helyzetben rejlő lehetőségeket.

Az ezredfordulótól kezdve a biztosjelölti meghallgatások révén immáron alapvetően szoltak bele a parlamenti képviselők az új Bizottság személyi összetételébe, amikor a Bizottság elnökét – vagy éppen valamelyik tagállamot – biztosjelöltjének cseréjére kényszerítették.

Minden hatáskör- és fajsúlygyarapodás dacára azonban az Európai Parlament mind a mai napig nem érte el a „klasszikus” parlamentek státuszát. Kétségtelen, hogy kompetenciái jelentős mértékben nőttek. Mindez azonban nem vezetett az európai polgárok érdeklődésének növekedéséhez. Azt is mondhatjuk, hogy éppen ellenkezőleg: azok az évek, amelyek az EP látványos sikereit mutatták, egyben a növekvő választói érdektelenség évei is voltak.

Változó politikai környezet

Láthattuk tehát, hogy a választói magatartás racionalitásával kapcsolatos elméletek következtetéseit nem igazolták az európai belpolitika fejleményei. Az elmúlt negyven év látványos erősödése nem vonta maga után a választópolgárok növekvő érdeklődését az Európai Parlament tevékenysége iránt. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a választói részvétel aránya egyben a parlament, illetve az európai ügyek iránti állampolgári érdeklődés kifejeződése, akkor valóban nem vonhatunk le derűlátásra okot adó következtetést az eddigi adatokból.

Más szempontok figyelembevétele ugyanakkor más következtetésekre vezet. Vannak, akik nem az Európai Parlament intézményi súlyában látják az egyetlen, a választói magatartásra kizárólag ható tényezőt. Ezek az elemzők a választások másodrangú jellegét nem vitatva, annak nemzeti szinten lévő hangsúlyát jelölik meg a viszonylagos érdektelenség döntő okaként. Az alapvető probléma számukra abban az ellentétben jelenik meg, hogy – európai belpolitikai téma híján – nemzeti belpolitikai vitákat vívnak egy európai tétért folytatott kampány során. Vagyis a választópolgárok azért nem tüntetik ki érdeklődésükkel a választást, mert nem értik, hogy hogyan függ össze a nemzeti kampány az európai intézménnyel. Ezért a választások környezetét kell megváltoztatni, ki kell emelni a nemzeti belpolitikai környezetből, és meg kell teremteni európai szinten is azokat a környezeti tényezőket, amelyek segítik egy valós politikai tér kialakulását.

Legkézenfekvőbb megoldásnak a választásra vonatkozó szabályok megváltoztatása látszik. A tény, hogy az Európai Parlament megválasztásának nincsen európai szintű egységes szabályozása, önmagában a nemzeti keretet hozza előnybe az európaival szemben. A Római Szerződés megfogalmazása – miszerint a Parlamenti Közgyűlésnek ki kell dolgoznia saját megválasztásának szabályait – még értelemszerűen európai szinten egységes szabályozást vetít előre. Ennek megfelelően az intézmény által 1960-ban kidolgozott javaslat távlatosan az összes tagállamra egységes választási rendszert tartalmazott (CARDON, 2009:17).

Az állam- és kormányfők által hosszas viták után elfogadott döntés azonban végül úgy foglalt állást, hogy a tagállamok önmaguk határozhatják meg saját szabályukat az európai parlamenti választásokra. Így maguk a választások azóta

is – politikai rendszerben példátlan módon – tagállamonként eltérő rendszerben zajlanak. Bizonyos előrelépést ugyanakkor nem lehet letagadni. Nagy-Britannia 1999-ben áttért az arányos választási rendszerre az európai parlamenti választások tekintetében, így ma már – három ország: Írország, Málta és Észak-Írország kivételével, akiknél egyéni szavazatátruházásos rendszer (SVT) van – az összes tagállamban a nyílt vagy zárt listás, arányos választási rendszerek valamelyik fajtájával találkozhatunk (Hix-Hoyland, 2011:150-151). Mindazonáltal továbbra is igaz a megállapítás, miszerint az európai parlamenti választások már csak azért is nemzeti választások, mert maguk a választások keretétől szolgáló szabályrendszerek is nemzeti szinten, nemzeti hatóságok által, egymástól is eltérő jelleggel vannak meghatározva (Perrinneau, 2005:207).

Nemcsak a hiányzó európai szintű egységes szabályrendszer gátolja az európai parlamenti választások európai karakterének kibomlását, de a választások szereplői is jelentős mértékben a tagállamokon belüli belpolitikai arénákhoz kötődnek. A terjedelmi korlátokra tekintettel ezen írás nem tér ki az alakuló európai politikai tér pártrendszerrel kapcsolatos kérdéseire – megteszi ezt a szerző más hol (Navracsics, 2009) –, ám azt mindenképpen rögzíteni kell, hogy az európai parlamenti választások nemzeti jellegének fenntartásában óriási szerepet játszik az európai szintű pártrendszer szerkezeti gyengesége.

Unió szinten a pártok valójában csak pártszövetségek, amelyek három lényeges tekintetben is alapvetően különböznek a hagyományosnak tekinthető politikai pártoktól. Egyrészt hiányzik a saját választói táboruk, ez ugyanis kizárólag nemzeti szinten található meg. Másrészt ezeknek a pártoknak nincsen olyan belső szervezeti tagolódásuk, amely a vezetőség elképzeléseit végrehajtaná. A pártszövetségek konföderációként működnek, azaz a vezetőségnek sem eszköze, sem pedig lehetősége nincs a végrehajtás kikényszerítésére. Harmadrészt pedig az európai parlamenti pártfrakciók összehasonlíthatatlanul gyengébb kohézióval rendelkeznek, mint nemzeti szintű testvéreik (Pedersen, 1996:16).

Érezvén ezt a gyengeséget, az európai pártszövetségek kezdettől fogva keresték a megoldási lehetőségeket. A kereszténydemokrata pártok úttörőként, még az első európai parlamenti választás előtt, de már arra készülve, 1976-ban létrehozták az Európai Néppártot, azzal, hogy egy európai szinten egységesen cselekvő, „transznacionális” pártot alapítsanak meg (Navracsics, 2009:73). Az európai szocialisták már az 1979-es választásokon közös európai programmal akartak indulni, ez azonban elsősorban a brit Munkáspárt, a francia szocialisták és a dán szociáldemokraták ellenállása miatt meghiúsult (Steinnes, 2015:65).

Az uniós pártrendszer kialakulását kívánta segíteni a Maastrichti Szerződés, amikor a 138/A szakasza jogilag létrehozta az európai politikai pártot, amelyet a következőképpen definiált: „Az európai szintű politikai pártok az Unión belüli integráció fontos tényezői. Hozzájárulnak az európaiságtudat kialakításához és az uniós polgárok politikai akaratának nyilvánításához.”

Ezzel a meghatározással az európai pártok a közösségi demokrácia értéket képviselő és értéket teremtő szereplőivé váltak, akik az integráció demokratizálásában is kulcsfontosságú szerepet játszanak. Ez a kodifikációs áttörés meghozta

a gyümölcset. Az új korszak a kereszténydemokraták esetében – akik már eddig is egységes európai pártnak vallották magukat – az Európai Néppárt szervezeti egységének növelését jelentette, a többi pártföderáció számára pedig az egységes európai párttá válás folyamatának megkezdését. Ennek jegyében – a Maastrichti Szerződés 1992. februári aláírását követően, 1992 novemberében megalakult az Európai Szocialisták Pártja (Ladrech, 1997:174), 1993 decemberében megszületett a liberálisok európai pártja, az Európai Liberális, Demokrata és Reformista Párt. Az európai szintű pártszerveződés megújulásának leglátványosabb bizonyítékát pedig a környezetvédő pártok szolgáltatták, akik 1993 áprilisában létrehozták a Zöld Pártok Európai Föderációját.

Végül a 2004-es európai parlamenti kampányban az Európai Zöld Párt volt az első, amely közös kampányt folytatott, egy egységes programmal, egységes európai pártként (Deutsche Welle, 2004). A választott stratégia azonban nem hozta meg a várt eredményt. Az Európai Zöld Párt egységes európai kampányukkal még a választási hadjárat szervezői szerint sem tudott áttörést elérni (Huan, 2006:18).

A látszólagos sikertelenség ellenére azonban az uniós szintű pártfejlődés néhány aspektusában történt olyan változás, amely egy erőteljesebb jövőbeni fejlődést tesz lehetővé. A Maastrichti Szerződés által megteremtett jogi kereteket előbb az Amszterdami, majd a Nizzai Szerződés konkretizálta, megteremtve a jogi lehetőséget az európai pártok uniós költségvetésből történő támogatására. További előrelépést jelentett az intézményesülés folyamatában, hogy 2007-ben megnyílt a lehetőség pártalapítványok létrehozására európai szinten. Ugyancsak 2007-től válik lehetővé jogilag is, hogy az európai pártok anyagi támogatást nyújtsanak az európai parlamenti választási kampányokhoz. Ezzel az eddig kizárólag a nemzeti tagszervezetek által finanszírozott kampányok uniós forrásokkal is bővíülhetnek.

A jogi és finanszírozási keretek bővülése azonban nem feltétlenül jelent előrelépést. A keretek pusztán a lehetőséget teremtik meg – vagy bővítik ki – a politikai konfliktusok és a versengés megjelenésére. Tartalom hiányában azonban mindez csak üres formáság maradt. Az európai pártrendszerrel kapcsolatos elemzések legfőbb hiányosságként általában a hivatali pozíciókért való versengést, valamint a szakpolitikai konfliktusok hiányát emelik ki (Wüst-Schmitt, 2007:82). Pontosán ezen hiányosságok megszűnése eredményezheti az európai parlamenti választások jelentőssé válását.

Úton az első jelentős választás felé?

Az első jelentős – noha mind a mai napig erősen vitatott – újítás a csúcsteljesítmény rendszer bevezetése volt a 2014-es európai parlamenti választásokon. Fontos hangsúlyozni, hogy a csúcsteljesítmény rendszer tisztán politikai megoldás. A Szerződés rendelkezései szerint ugyan az Európai Tanácsnak figyelemmel kell lennie az európai parlamenti választások eredményére, azonban semmilyen mértékben nincs megkötve abban a keze, hogy végül kit nevez ki az Európai Bizottság élére.

Az ezredforduló európai politikai nehézségei – az Európai Unió alkotmányának kudarca, a Lisszaboni Szerződés elfogadásával kapcsolatos akadályok – arra serkentették a politikai szereplőket, hogy az integráció minden eddigénél világosabb politikai ambícióinak erősebb legitimációs alapot keressenek. A javasolt, és végül alkalmazott megoldások nem voltak újak. Újabb lendületet kaptak az európai parlamenti választások fontosságának növelésére irányuló törekvések, amiktől a részvétel – és ezzel a politikai felhatalmazás – erősödését remélték. Ehhez a szándékhoz kapcsolódott a Bizottság és az Európai Parlament közötti politikai kapcsolat szorosabbá tétele is, amely átláthatóbbá és a választópolgárok számára egyszerűbben érthetővé tette volna a végrehajtó hatalom működését.

Ennek a törekvésnek az eredményeként született meg az úgynevezett csúcsjelölti rendszer. Maga a megoldás nem jogi alapokon, hanem politikai megállapodáson nyugszik. Az Európai Tanács – némi hezitálás után – kötelezte magát arra, hogy az európai parlamenti választáson győztes pártszövetség listavezetőjét, az úgynevezett csúcsjelöltet (*Spitzenkandidat*) javasolja az Európai Bizottság elnökének (Dinan, 2015:97). Az Európai Tanács tette súlyos, egyoldalú kötelezettségvállalás volt. Önmagában az a remény azonban, hogy az európai belpolitika megismerésének, a csúcsjelölteknek az amerikai elnökválasztáshoz hasonlatossá tett kampánya és könnyű azonosíthatósága döntő hozzájárulást jelent egy valódi legitimációval bíró európai képviseleti demokrácia kialakulásában, felülírt minden ellenkezést.

Így a 2014-es európai parlamenti választási kampány során először találkozhattak a választópolgárok az európai pártszövetségek csúcsjelöltjeivel, illetve élvezhették televíziós vitáikat. Úgy tűnt azonban, hogy az európai polgároknak nincs erre igényük. Annak ellenére, hogy nemcsak az elemzők, de maguk a választási kampány résztvevői is nagy reményeket fűztek a csúcsjelölti rendszer mobilizáló hatásához, az újabb, minden eddigénél alacsonyabb részvételi adat – 42,6 százalék – minden optimistát kijózanított (Dinan, 2015:95).

Úgy tűnt tehát, hogy az európai parlamenti választások jelentőségének növelése érdekében tett eddigi intézményi és politikai lépések nem érték el céljukat, és a választások nem tudtak kilépni a másodrangú nemzeti választások sorából. Minimális derűlátással azonban kijelenthető, hogy csalogó ez a kudarcos kép. Gyakorlatilag ugyanis ma már minden olyan feltétel létezik, egyetlen kivétellel, amely jelentősebb választássá teheti az európai parlamentre történő voksolást.

Az Európai Parlament ugyanis az utóbbi években, részben a jogszabályi felhatalmazás, de még inkább a politikai akciói eredményeként, sok területen klaszszikus parlamentként viselkedik. Szava döntő számos szakpolitika esetében, közvélemény-formáló hatása pedig olyan kérdésekben is jelentkezik, ahol nem bír ügydöntő hatáskörrel. A végrehajtó hatalommal kapcsolatos szerepe is egyre jelentősebb lesz. A biztosok meghallgatása, újabban pedig a csúcsjelölti rendszer által alapvető befolyást tud gyakorolni a Bizottság személyi összetételére, álláspontját a tagállamoknak is figyelembe kell venniük.

Hasonlóképpen, a környezeti tényezők tekintetében is komoly fejlődés történt az elmúlt negyven évben. Az európai pártok kohéziója jelentős mértékben nőtt.

Mind az Európai Parlamentben, mind azon kívül összehangolt, helyenként egy-
séges cselekvőként lépnek fel (Hix-Noury-Roland, 2009), a csúcsjelölti rendszer
pedig személyi azonosulás lehetőségét is megnyitja a választók előtt.

Egy tényező hiányzott azonban mind a mai napig, amely alapvetően segíthette
volna az európai parlamenti választások jelentőssé válását. Az elmúlt negyven
évben ugyanis egyetlen kampányban sem jelent meg egyetlen olyan téma sem,
amely Európát mint közösséget érintette volna. Nemzeti témák és belpolitikai vi-
ták mentén vívták eddigi csatáikat a pártok, amelyek a választók számára sem
tárták fel a választás nemzetinél nagyobb, európai dimenzióját. Az integrációs
folyamat során a nyolcvanas évek közepétől egyre szélesebb körben uniós szintre
kerülő szakpolitikák elvileg lehetőséget nyújtottak ilyen jellegű témák megjelené-
sére. Az 1999-es európai parlamenti választási kampányban a választópolgárok
egyes problémáknál – elsősorban a környezetvédelem területén – már előszere-
tettel emlegetik az európai megoldás lehetőségét, azonban elsősorban a nemzeti
szinttől várják ekkor is a megoldást (Wüst-Schmitt, 2007:82–83).

Ennek a növekvő tudatosságnak a jeleként a 2009-es és a 2014-es választási
kampányokban is megjelentek már a közösség egészét érintő kérdések, azonban
jellemzően továbbra is nemzeti köntösben. A gazdasági válság, az euró helyzeté-
vel kapcsolatos aggodalmak és az egyes euróövezeti államok költségvetési prob-
lémái egyes országokban jelentős mértékben befolyásolták a kampány tematiká-
ját, azonban a megoldás lehetősége ezekben az esetekben is elsősorban tagállami
keretekben merült fel.

A 2019-es európai parlamenti választás éppen ebben az aspektusban, a hiányzó
európai téma kérdésében hozhat újat. A 2015-16-ban tetőző migrációs válság, ha
nem is sújtotta egyforma mértékben a tagállamokat, de mindegyik európai uniós
országban hónapokig belpolitikai és egyben európai politikai témaként is vezető
hír volt. Ennek eredményeként az 2018-as Eurobarometer adatai szerint a meg-
kérdezettek 38 százaléka mondta azt, hogy az Európa előtt álló kihívások közül a
bevándorlás a leg súlyosabb.

Második legnagyobb problémának a terrorizmust említették. A közvélemény
fokozódó aggodalmát világosan jelzi, hogy míg 2017-ben 14 tagállamban jelöl-
ték meg legnagyobb gondként a bevándorlást, addig 2018-ban már 21 országban.
Hat országban a második legnagyobb probléma, és csupán Portugáliában nem
tartozik a két legfontosabb probléma közé (Eurobarometer 2018:6), ott viszont
ugyanakkor a terrorizmus a második helyen szerepel.

Figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy az adatok tanúsága szerint a vá-
lasztópolgárok elég jól tudnak különbséget tenni a nemzeti és az európai gondok
között. A nemzeti gondok között ugyanis a klasszikusnak nevezhető problémák
szerepelnek az élen. A munkanélküliség az első, ezt követik az egészségügyi
rendszerrel kapcsolatos gondok, és csak harmadik leggyakoribb a bevándorlás
emléttése (Eurobarometer 2018:8).

A nemzeti és az európai politikai térnek ez a tematikai különválása – bár tu-
lajdonképpen helyesebb lenne a különválás helyett a szakosodás kifejezést hasz-

nálni – 2015 tavasza és ősze között, vélhetően éppen a migrációs válság súlyossá fordulásával függ össze. Míg ugyanis az Eurobarometer 2015 tavaszán elkészített felmérése szerint a megkérdezettek 38 százaléka tartotta az Európa előtt álló két legfontosabb probléma egyikének a migrációt, addig ugyanez év őszen már húsz százalékkal többen, a megkérdezettek 58 százaléka. Ugyanebben az időszakban szerezte meg a második helyet nyolcszázalékos növekedést elérve a terrorizmus mint kihívás, amelyet így a megkérdezettek negyede vallott a két legsúlyosabb gondok közé tartozónak (Eurobarometer, 2015:13).

A biztonsággal kapcsolatos aggodalmak előretörése okozza azt a jelenséget, ami a politikai szintek szakosodásaként – vagy specializációjaként – jelölhető. Míg ugyanis a materiális, jóléti kérdésekkel kapcsolatos aggodalmak továbbra is a nemzeti kormányok előtt álló kihívásokként fogalmazódnak meg, addig a biztonsági fenyegetettség már az egész uniót érő problémaként jelenik meg a polgárok számára.

Mindez nemcsak azt jelenti, hogy a választópolgárok különbséget tudnak tenni a különböző szinten megjelenő gondok között, hanem azt is, hogy a migrációval megjelent az első olyan politikai kihívás, amelyet a saját hétköznapi életük szempontjából is konkrét fenyegetésként élnek meg, és megoldásában az európai szintet tekintik illetékesnek. Növeli a téma jelentőségét és a szavazókra gyakorolt hatását, hogy az európai belpolitikai vitákban a migrációval kapcsolatos álláspontok már nem csupán az aktuálpolitika konkrét kontextusában jelennek meg, hanem azok egyben az integráció, sőt az egész európai kontinens jövőjéről folyó viták alapjaként kapnak még nagyobb jelentőséget.

A migráció problémája így sűríti magába a konkrét, hétköznapi fenyegetettség miatti aggodalmat, az egész kontinenst érintő kihívást és az unió jövőjéről folyó vitát, s így annak átfogó jellege miatt válhat az eddig hiányzó összeurópai kampánytémává.

Az elmúlt időszak ausztriai, magyarországi, németországi és olaszországi belpolitikai fejleményei azt mutatják, hogy a migráció nemcsak a nemzeti vagy tartományi választásokon jelenik meg nagy mozgósítóerővel bíró témaként, hanem olyan kérdések esetében is, amelyek megválaszolásában az európai intézmények is konkrét szerepet vállalnak. Az Európai Bizottság és az Európai Parlament a nemzeti viták résztvevője is, akár a probléma, akár a megoldás részeként. Ily módon létrejön mind az intézményi, mind a szakpolitikai, mind pedig a tematikai összefüggés az európai parlamenti választások eredménye és a választópolgárnak a kérdésben vallott álláspontja között.

Így a 2019-es európai parlamenti választás a tagállami belpolitikai logika szerint is jelentős választássá válhat. Hogy valóban így történik-e, azt a hamarosan megkezdődő választási kampány, illetve az eredmények – elsősorban a részvételi eredmények – fogják elárulni.

IRODALOM

- Arató Krisztina – Koller Boglárka: *Európa utazása*. Gondolat, 2015, Budapest
- CARDOC 2009: *Towards direct elections to the European Parliament*. Luxembourg: Archive and Documentation Centre (CARDOC), Directorate-General for the Presidency, European Parliament
- Corbett, Richard: *Representing the People*. In Duff, Andrew – Pinder, John – Pryce, Roy (eds.): *Maastricht and Beyond*. London and New York, 1994, Routledge, 207–228.
- Deutsche Welle 2004: European Greens Found European Greens; <https://www.dw.com/en/european-greens-found-european-greens/a-1119463>
- Dinan, Desmond: *Governance and Institutions: The Year of the Spitzenkandidaten*. In *Journal of Common Market Studies*, 2015, Vol. 53. Annual Review, 93–107.
- Downs, Anthony: *An Economic Theory of Political Action in a Democracy*. In *Journal of Political Economy*, 1957, Vol. 65. No. 2., 135–150.
- Eurobarometer: *Public Opinion in the European Union*. Standard Eurobarometer, 2015, 84., <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2098>
- Eurobarometer: *Public Opinion in the European Union*. Standard Eurobarometer 2018, 89., <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/STANDARD/surveyKy/2180>
- European Parliament: *Results of the 2014 European Elections*, 2014, <http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>
- Gabel, Matthew: *European Integration, Voters and National Politics*. In *West European Politics*, 2000, Vol. 23. No. 4., 52–72.
- Goldirova, Renata: *Slovakia's EP election turn out set for all-time low of 13%*. 2014, <https://euobserver.com/eu-elections/124278>
- Hallstein, Walter: *Europe in the making*. Allen and Unwin, 1972, London
- Hix, Simon: *Elections, Parties and Institutional Design: A Comparative Perspective on European Union Democracy*. In *West European Politics*, 1998, Vol. 21. No. 3., 19–52.
- Hix, Simon – Noury, Abdul – Roland, Gérard: *Voting patterns and alliance formation in the European Parliament*. In *Philosophical Transactions of the Royal Society B*; 2009, No. 364, 821–831.
- Hix, Simon – Hoyland, Bjorn: *The Political System of the European Union*. Palgrave MacMillan, 2011, Basingstoke
- Huan, Qingzhi: *Europeanising Greens in an Evolving European Democracy: Roles and Limitation*. In *Arbeitspapiere – Working Papers*. 2006, No. 96., Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung; <http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp-96.pdf>
- Ladrech, Robert: *Partisanship and Party Formation in European Union Politics*. In *Comparative Politics*, 1997, Vol. 29. No. 2. January, 167–185.
- Mair, Peter: *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*. In *West European Politics*, 2000, Vol. 23. No. 4., 27–51.
- Marquand, David: *Towards a Europe of Parties*. In *Political Quarterly*, 1978, Vol. 49. No. 4., 425–445.

- Navracsics, Tibor: *Pártok az európai belpolitikában*. In *Kommentár*, 2009, Vol. 4. No. 6., 65–84.
- Newman, Michael: *Democracy, Sovereignty and the European Union*. London, 1996, Hurst
- Pedersen, Mogens: *Euro-parties and European parties: New arenas, new challenges and new strategies* In Andersen, Svein S. – Eliassen, Kjell A. (eds.): *The European Union: How democratic is it?*; Sage, 1996, London, 15–39.
- Perrineau, Pascal: *Élections européennes (1979–1999)* In Déloye, Yves (ed.): *Dictionnaire des Élections Européennes*, Collection Etudes Politiques, 2005, Paris
- Reif, Karlheinz – Schmitt, Hermann: *Nine Second-Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results* In *European Journal of Political Research*, 1980, Vol. 8. No. 1. 3–44.
- Steinnes, Kristian: *Between independence and integration: European socialdemocratic parties and direct election to the European Parliament in the 1970s*. In Thiemeyer, Guido – Raflik, Jenny (eds.): *Les partis politiques européens face aux première sélections directes du Parlement européen/European political parties and the first direct elections to the European Parliament*, Nomos, 2015, Baden-Baden, 53–72.
- Wüst, Andreas M. – Schmitt, Hermann: *Views of parties and voters in the 1999 election to the European Parliament* In van derBrug, Wouter – van der Eijk, Cees (eds.): *European elections and domestic politics*. University of Notre Dame Press, 2007, Notre Dame, Ind., 73–93.

GÖDÉNY JONATÁN

A FILOZÓFIA JELENKORI ÉRVÉNYE

Vizsgálódás a platóni tanítás, valamint a premodern szellemiség tükrében

A filozófia a szó eredeti jelentése szerint a „bölcsség szeretetét” jelenti. Ez az általánosan elterjedt meghatározás további értelmezésre szorul, mivel e szavak jelentései korunkra meglehetősen relatívvá váltak, a kifejezés pedig – tapasztalatunk szerint – gyakran nem olyan formában kerül megvilágításra, hogy azzal kellően fel tudnák ébresztetni az érdeklődőkben azt a minőséget, amit a filozófus ideája képvisel. Ezért tisztáznunk kell – néhány illusztráció kíséretében –, milyen értelemben vetődik fel a bölcsség, a szeretet, és mi az érvénye, jelentősége és jelentése annak, ha valaki a bölcsség szeretetét választja hivatásának.

Nem kérdés, hogy ez a hivatás a múltban – még ha mindig is a kevesek kiváltsága volt – kitüntetett és megbecsült tevékenységnek számított, és ha formája és iránya az évszázadok során sokat módosult is, a legutóbbi időig meghatározó jelentőséggel bírt a társadalmakban. Az sem vitatható, hogy ez mára gyökeresen megváltozott, és ha bizonyos helyeken továbbra is komolyabb forrásokat fordítanak filozófiai képzésekre – ez Magyarországról sajnos nem igazán mondható el¹ –, a filozófus a korábbiakhoz képest alig képes hatást gyakorolni a társadalomra, elvesztette tekintélyét, perifériára szorult, kegyvesztetté vált. Ez már nemcsak a filozófia archaikus jellegének megőrzőire, hanem a modern filozófusokra is igaz. Ha akadnak is ma néhányan, akik képesek társadalmi szintű elismertséget kiváltani és hivatásukat megfelelő viszonyok között művelni, ez az összkép tekintve elenyésző. Mindemellett a filozófia színvonala is csökkent, amelynek okai közül a képzésre jelentkezők sokszor nem megfelelő indíttatását, némely esetben a politikai, tudósi szándékok alapján működő befolyásoltságot emelném ki.

A modern idők beköszöntével a filozófia képviselőinek – csakúgy, mint az egyházának – rossz lelkiismeretük támadt a tudományos felfedezések és egyéb tendenciák láttán, és igazodtak ezekhez a folyamatokhoz. Elvesztették a kontrollt a világ autonóm megmagyarázása felett, de még inkább ama küldetésük felett, hogy egy gyökeresen új dimenzió irányába fordítsák az emberek figyelmét. Köny-

¹ Sajátos megcsúfolását, leminősítését választották a filozófiának, amikor néhány évvel ezelőtt a „szabadbölcssézet” nevű gyűjtőszak körébe vonták, az anyagi finanszírozásával kapcsolatos problémákról, vagy a jó hírének fenntartására irányuló szándék hiányáról nem is beszélve. Különös, hogy a pszichológia, amely bizonyos megközelítésből a filozófia egy alágának tekinthető – de legalábbis szorosan kötődik hozzá –, annál nagyobb népszerűségnek örvend. A két tudomány közötti összefüggés nyilvánvalóvá válik, ha tekintetbe vesszük, hogy az archaikus filozófia egyben pszichológia is, jöllehet egyúttal valami több annál – lelkiiségen is túlmutató. E kapcsolatot Jung is alátámasztja: „Nem hallgathatom el, hogy nekünk, pszichoterapeutáknak tulajdonképpen filozófusoknak vagy filozofikus orvosoknak kell lennünk, avagy talán azok is vagyunk [...]” (Jung 2002, 84.)

nyen feledésbe merült ugyanis, hogy a filozófia nem kizárólag arról szól, hogy válaszokat adjunk általa a világ mibenlétére, hanem hogy kivezessünk abból másokat, csakúgy, ahogyan Platón filozófusa tette a barlang rabjaival.

Jogos vád egy pragmatikus ember szempontjából, hogy a filozófus haszontalan ember, aki nem csinál semmi érdemit, ám ez csak első megközelítésre tűnik jogosnak, és csak akkor, ha elfogadjuk, hogy a világi gyakorlatiasság egy mindenek felett álló szempont, továbbá ha úgy véljük, hogy a filozófus kizárólag elméleti ember, aki a képzeleteiben és a képzeleteinek él, és akinek semmi köze ahhoz az önmegvalósításhoz, amihez egy haszonelvű ember olyannyira közel gondolja magát. A filozófusnak megvan a maga pótolhatatlan küldetése,² jóllehet nem csoda, hogy nem mindig érezzük világunkba illőnek jelenlétét, hiszen éppen arra „szakosodott”, hogy egy többé-kevésbé körülhatárolható világ – vagy más megfogalmazásban, meggyőződés – elhagyására ösztökéljen, és nem arra, hogy egy adott korlátolt létmódot konzerváljon.

A filozófus egyik kiemelt feladata éppen az, hogy ráébresszen: az élet hétköznapi folyása illúzió, az általános emberi tevékenységek pedig a mély barlang vaksötétjében élő tudatlan rabszolgák botorkálásához hasonlatosak. (Ezt a közkedvelt és a filozófiaoktatás „alapsomagjába” tartozó hasonlatot véleményünk szerint általában nem azzal a súllyal kezelik – még ha figyelmet fordítanak is rá –, amely megilletné.) Vagyis a filozófiának nem a versenyben maradás a célja, és a kor elvárásaihoz való igazodás, netán az életben maradás, azaz saját létjogosultságának erőltetett és kétségbeesett igazolása, hanem továbbra is az emberek ráébresztése arra, hogy általános emberi létükön túl rejlik még valami, ami felfedezésre érdemes. Hiszen az úgynevezett „fejlődés”, amelyre a modern ember oly büszke – Platón hasonlatánál maradván –, még mindig a barlangon belül játszódik le.³ A „fejlődés” során lehet, hogy a rabok láncait olyan anyaggal vonják be, ami nem sérti fel a kezeiket, lehet, hogy kényelmes fotelt tesznek alájuk, lehet, hogy néhányan egyre alaposabb ismeretekre tesznek szert a barlang belsejét illetően, és egyre szerteágazóbb elméletekkel hozakodnak elő a barlang sötétjében való élet kialakításának módjairól – de ez még mindig az a barlang marad, amelyből meg kellene szabadulni. A „fejlődés” néhányak számára talán kényelmesebbé tette a barlangi életet, de arra sohasem volt képes, hogy felemelje az embert a felszínre – azt ugyanis mindenki önerőből és saját elhatározásából tudja csak elérni. Gondoljunk arra, hogy milyen megpróbáltatásokkal jár Platón rabjának a fényhez szok-

² Természetesen ez a szakmán belül nyilvánvalónak számít. Nem üzné senki a filozófiát, ha azt teljesen haszontalannak gondolná. Ezt azok számára szükséges nyomatékosítani, akik a filozófia tudománya szempontjából laikusnak tekinthetők. A filozófiát űzők részéről is megmutatkoznak problémás viszonyulások, de ezek nem annyira a filozófia szükségességével, mint inkább annak irányával és intenzitásával kapcsolatosak.

³ A rabszolgák között is vannak, akik kiválóbbak, előrehaladottabbak, vagy, ha úgy tetszik, fejlettebbek a többiekénél, ám ez még egyáltalán nem teszi őket szabaddá: „S ha az akkori életükben voltak is bizonyos kitüntetések, dicséreték és tiszteletajándékok, amelyeket annak adtak, aki az előtte elvonuló árnyképeket a legélesebben tudta felismerni, s aki a legjobban tudott emlékezni rá, hogy melyek szoktak előbb, melyek később, s melyek egyszerre elhaladni, s aki mindennek alapján a legbiztosabban meg tudta jósolni, hogy mi fog következni [...]” (Platón 1984, 516c–d)

tatnia a szemét – ez a próbatétel nem kerülhető meg az emberiség automatikus fejlődésére való hivatkozással.⁴

Mondják, hogy manapság a filozófusra nincs igény. Ez önmagában nem igaz. A filozófus pragmatikus dolgokhoz is nagyon hasznos meglátásokat tud hozzáfűzni, továbbá – ha nem is mindig közvetlenül és azonnal – hatást képes gyakorolni az emberi világ mozgására, ráadásul egyfajta életfelfogás, egy lebutított, tévéképernyőn keresztül adagolt „filozófia” akkor is áthatja az emberek életét, ha ez nem igazán tudatos és autonóm a részükről. Ám kétségtelen, hogy az életben anélkül is el lehet boldogulni, hogy az ember kitüntetett és éber figyelmet fordítana valamilyen filozófiára. Amennyiben egyszerűen élni akarunk, a filozófus megkerülhető.

Teljesen más helyzet áll elő azonban, ha valakiben felmerül, hogy az életével valami nincs rendjén; ha elkezd derengeni számára, hogy eddigi életvezetése nem kielégítő, nem szolgál azzal, amire ő a szíve legmélyén vágyik; ha eljut arra a pontra, hogy – heideggeri megfogalmazásban – a „nem-tulajdonképpen”, az „akárki” létmódjától meg akar szabadulni.⁵ Ha áttérünk erre a területre, a filozófus kitüntetett személlyé válik, olyanná, aki utolsóból az elsővé lesz – mivel ezen a szinten mindaz, ami a világban még értékkel bírt, itt hasznavehetetlenné válik. Az önismeret ösvényén a céget igazgató menedzser világi érdemeit és másokkal szembeni előnyeit nem tudja kamatoztatni, mert az önismeret teljesen más törvényszerűségek és játékszabályok szerint bontakozik ki, mint a közönséges élet. Itt előről kell kezdeni.⁶

A filozófus alkalmas arra, hogy a megszokott árnyképekről elterelje az ember figyelmét, még ha utána sokszor előfordul is, hogy helyette más árnyképeket kezd vetíteni a számára – azaz nem vezet ki a barlangból, csak új illúziókkal szolgál a régié helyett. De a lényeg, hogy újszerű megközelítéseivel kiköcskentheti a személyt közönséges állapotából, aki ennek következtében, valamint kellő hit és elszántság birtokában elindulhat a fény felé vezető úton.

De mi a fény, és gondolhatjuk-e azt, hogy a filozófus birtokában van annak az ismeretnek, amely eljuttat oda? A fény önnön eredeti természetünk megismerésének szimbóluma, amely a bölcsesség maga.⁷ A filozófus nem állítja, hogy eljuttott már oda, viszont ég a vágytól, hogy egyszer odaérjen. Azaz nemcsak szereti a bölcsességet; a filozófus nem egyszerűen bölcsességkedvelő a maga archaikus

⁴ A tudás új szintjére való eljutás és az individuális – tehát nem az emberiség elvont fogalmára vonatkoztatott kollektív – szenvedés vagy megpróbáltatás közötti összefüggés a filozófia eredeti értelmének megragadása tekintetében egyáltalán nem elhanyagolható: „[...] ha valamelyiküket feloldanák, s kényszerítenék, hogy hirtelen álljon fel, forgassa körül a nyakát, járjon, és nézzon fel a tűz felé; s ha mind e mozdulatok közben *fájdalmat érezne* [...]” „Ha tehát arra kényszerítené, hogy magába a fénybe tekintsen, nemde *fájna a szeme* [...]” „Ha aztán innen valaki erőszakkal továbbvonszolná felfelé a göröngyös és meredek úton, s nem engedné el, amíg csak ki nem húzná a napfényre: vajon *nem szenvedne-e emiatt* [...]” (Platón 1984, 514c; 515d–e; 515e–516a.) (Saját kiemelés.)

⁵ „Mindenki a másik, senki sem önmaga. Az *akárki*, akivel a mindennapi jelenvalólét *ki*-jére vonatkozó kérdést megválasztoltuk, a *senki*, akinek a jelenvalólét az egymásköztlétben már mindenkor kiszolgáltatta magát.” (Heidegger 2007, 155.) (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ „S mikor a napfényre érne, vajon tudna-e a fénytől elárasztott szemével valamit is látni abból, amit most mint igazi világot mutatnak be neki?” (Platón 1984, 516a.)

⁷ A fény és a tudás, valamint a tudat közötti összefüggéssel foglalkoztunk már egy korábbi tanulmányunkban: Gődény 2015.

értelmében, hanem olyan ember, aki birtokba akarja azt venni minden egyes porcikájával, és aki életét ennek szenteli.

A filozófus maradéktalanul meg akarja ismerni önmagát (*gnóthi szeauton*). A mai mentalitás számára ez nem olyasmi, ami a komolyan vehető dolgok közé sorolható. Hivatásként műveli az önmegismerést? Nevetséges és önző dolog ez sokak szemében.⁸ De csak azért, mert ők a barlangbéli létet tekintik életnek – számukra ez az egyedüli valóság. Ám szabad-e egy olyan filozófiáról alkotott véleményt meghatározóvá tenni a köztudatban, amely csak egyetlen módját ismeri a boldogulásnak? Eléggé körültekintőek vagyunk-e, ha mindent csak az anyagi haszon szempontjából ítélünk meg? Másképp megfogalmazva, vajon helyesen járunk-e el, ha olyasmit kérünk számon a filozófián, ami – ha igazán hű akar maradni önmagához – nem is lehet a célja?⁹

Álszent dolog lenne, ha a filozófus úgy vélné, hogy néhány könyv elolvasását, néhány tanulmány megírását vagy – például – doktori címének megszerzését követően máris a napfényben úszó felszínre jutott, aki okkal nézheti le és becsmérelheti azokat, akik még a barlangban maradtak. Azonban szűklátókörűségre vallana, ha azt hinnénk, nincsenek és nem is lehetnek olyanok, akik ismerik a felszínt, akik hitelesen képviselnek egy sajátos tudást, és akik ily módon saját önismeretünkben is segítségünkre lehetnek. Rosszindulatúság lenne azt gondolni, hogy ilyen személyekre nincs szükség, és megvetni őket csak azért, mert nem végeznek olyan kézzel fogható eredményekkel járó tevékenységet, mint a dolgos emberek.

Akármennyire is új szelek fújnak a filozófia kialakulása óta, a filozófia nem mehet ki a divatból, mert soha nem is volt annak része. Még ha az időben is jelelik meg, esszencialitását tekintve a filozófia nem az idő terméke, hanem az idő meghaladásának lehetőségét és módját felmutató diszciplína. Ugyan megjelenik az időben, de csak azért, hogy kivezessen onnan. Az élet horizontális mozgásából való vertikális kilépés lehetősége minden korban adott, és ennek az elvnek a képviselője – legalábbis az ógörögök vagy a középkori keresztény gondolkozók alapján – a filozófus. A premodernre ilyen értelemben nem lehet valaminek a pusztán előzményeként gondolni, és úgy sem, mint ami korunkra meghaladásra került.

⁸ „[...] nem lenne-e nevetség tárgya, s nem mondanák-e róla, hogy felmenetele volt az oka annak, hogy megromlott szemmel jött vissza, tehát nem érdemes még csak megpróbálni sem a felmenetelt? Aztán ha megkísérelné a többiek föloldozni és fölvezetni, és valamiképpen kézre keríthetnék és megölhetnék, nem ölnék-e meg?”; „Hát azon csodálkozol-e, ha valaki az isteni szemlélődésekből az emberiekhez érkezve gyámoltalanul viselkedik, s nagyon nevetséges színben tűnik fel, mert a szeme még homályosan lát, és mielőtt az ottani sötétséghez egészen hozzászoknék, kénytelen a törvényszék előtt vagy egyebütt vitázni az igazságosság árnyékáról, vagy azokról a mesterséges alakokról, amelyeknek ezek az árnyékai, és harcot folytatni azoknak a felfogásával, akik magát az igazságot soha nem is látták?” (Platón 1984, 517a; 517d-e.) Hasonlókat találunk Epiktétosznál: „Ha filozófus akarsz lenni, légy elkészülve az első perctől fogva, hogy kinevetnek és kigúnyol a tömeg, hogy azt mondják: »Egyszerre csak mint filozófus toppant elénk«, és hogy: »Miért hordja olyan magasan az orrát?«” (Epiktétosz 1978, XXII.)

⁹ „De a hazát – szól az ellenvetés – a magam részéről semmivel sem tudom támogatni.« Újra csak azt kérdezem erre, milyen támogatásról beszélnek? Oszlopcsarnokokat és fürdőket valóban nem fogtál megkapni. De hát mi van ebben? A kovácstól sem kap cipőt, és a cipész sem adakozik számára fegyvereket. Elég a hazának az, ha mindenki elvégzi a maga feladatát. Ha valakit megbízható és tisztességes polgárrá nevelsz, talán nem vagy hasznára a hazának? Nagyon is. Tehát mégsem vagy te sem teljesen haszontalan neki.” (Epiktétosz 1978, XXIV.)

Hiszen a meghaladás – e felfogás szerint – nem időbeli, és csak akkor valósulhat meg, ha elkezdünk járni az általuk kijelölt úton.

Jól tesszük-e, ha végleg bezárjuk ezeket az égre nyíló ajtókat, amelyek kulcsait néhány, hivatása eredeti formáját űző filozófus birtokolja? Nem magunkkal tesszünk-e rosszat, ha úgy tekintünk rájuk, mint akik pusztán azért választották ezt a hivatást, mert nem voltak életrevalók, hogy elkerülhessék a munkát, vagy hogy megalapozatlan felsőbbrendűségüket fitogtassák? Okot ad-e számunkra néhány zsákutcába vezető elmélet és néhány rossz személyes példa arra, hogy elveszünk a lehetőségét annak, hogy a filozófiából valami egészen rendkívüli bontakozhat ki?

A filozófia – eredeti értelmében – ma is érvényes. Általános az az elgondolás, hogy bizonyos helyeken azért szorítják vissza a filozófiát, mert az ország vezetői nem akarják, hogy értelmes, gondolkozó emberek vegyék őket körül, hiszen az fenyegetheti hatalmukat. Talán ebben is van valami – kétségtelen, hogy a filozófiától egyesek még most, erőtlen formájában is tartanak. Félnék tőle, mert feltárhat olyan igazságokat, amiket mindörökké rejtve akartak tartani – akár mások elnyomása, akár saját maguk hazug megnyugtatója okán.

Önmagunk megismerése nagy kihívásokkal járó feladat. Éppen ezért van, hogy sokan el sem indulnak ezen az úton, és éppen ezért lehetetlenítik el azokat is, akik rálépnének. Szókratész megvádolása és kivégzése archetipikus formája annak a reakciónak, amely némelyekben felébred, ha meglátják, hogy valakiben a tudásvágy, a következetesség, a tudatosság és az emberin túlmutató valóságok feltárásának szándéka munkálkodik. Akárhogy is legyen, remélhetőleg mindig marad egy keskeny ösvény, amire az arra érdemesek rátalálhatnak.

Értelemszerű, hogy a filozófia eme eredeti felfogása még a mai filozófusok szemében is valóságtól túlonként elrugaszkodottnak tűnik.¹⁰ A filozófusnak viszont éppen arra kellene magát képessé tennie, hogy nyitottságot gyakoroljon olyan realitások irányába is, amelyek elsőre és általában valószínűtlennek tűnnek.¹¹ Ugyanis a premodern felfogás szerint ez a filozófia legalapvetőbb kritériuma.¹² Ez persze nem mehet át álmodozásba és képzelgésbe, de a nyitottság és a fény iránti érzékenység felébresztése nélkül könnyen előfordulhat, hogy egy egész életet leélünk filozófusként, gondolkozóként, kritikusként, szerzőként, tanárként úgy, hogy közben egy centit sem mozdultunk abba az irányba, amit Platón oly szemléletesen mutat be hasonlatával. Egy egész élet eltelhet abban a hiszemben, hogy az ember a barlang kijárata felé tart (már ha van egyáltalán még

¹⁰ A materializmus képviselője például, aki csak azt a világot ismeri, amiben jelen van, platóni értelemben nem tekinthető igazi filozófusnak, hiszen csak azt a szintet tételezi, és csak azon a szinten akar boldogulni, amelyik a barlanghasonlat legalsó szintjével azonos – ez ugyanis annak a tárgyi-anyagi valóságnak a szintje, amiből a materialista mindent eredeztet.

¹¹ „A nevelés tehát éppen ennek: a megfordításnak a művészete: hogy miképp fog a lélek legkönnyebben és legeredményesebben más irányba fordulni – nem pedig annak, hogy miképp lehet a látást beléoltani; mert ez már benne van, csak hogy nem jó irányba van fordulva, s nem arra tekint, amerre kellene; ezt kell tehát a nevelés művészetével elérnünk.” (Platón 1984, 518d.)

¹² Ismeretes, hogy Ágoston a megismerés vonatkozásában a Platónéhoz nagyon hasonló példával hozakodik elő. (Ágoston 1986, 222–223.)

ilyen szándéka egy mai filozófusnak), miközben talán csak elméletek foglyaként tengődik többi rabtársával együtt, érdemi átalakulás nélkül.

Sokan rámutattak már arra, hogy más dolog elmélkedni, és más hiteles élet-úttal igazolni egy bölcseletet. „A filozófia (a görögöknél) sem pusztán elméleti vizsgálódást, merő tudományoskodást jelentett, sokkal inkább sajátos életalakítást, lelki összeszedettséget.”¹³ Jean-Yves Leloup ez utóbbiakat illeti az „igazi filozófus” jelzővel, és hozzáteszi: „a kortárs filozófusok nagy részének e névre [...] nincs többé joga”.¹⁴ Ám ha ők nem is jogosultak e kitüntető jelzőre, a filozófia továbbra is jogot követelhet magának az emberi életben.

Főleg korunkban, rengeteg eszme és elmélet kering a világban,¹⁵ és ezek közül némelyiket hihetetlen erőfeszítésekkel próbálják globálisan elfogadtatni a társadalmakkal. A világot sokan meg akarják változtatni. De vannak-e olyanok, akik el akarják hagyni? Elhagyni olyan értelemben, hogy ideiglenesen felhagynak a külvilággal való foglalkozással, és saját szellemi életükön kezdenek el munkálkodni. Vajon hányan vannak, akik úgy akarnak a világra hatást gyakorolni, hogy előzetesen már elvégezték a fentebb említett, nem kis erőfeszítéssel járó benső munkát, vagyis akik képesek voltak belenézni a szellemi tudást szimbolizáló Napba (nóészisz)? Nos, ha a filozófusokkal is gond van, ahogyan elhangzott, mit gondoljunk azokról, akik egyáltalán nem érdeklődnek a filozófia iránt? Tudják-e, hogy milyen irányba tart és mit szolgál igazán mindennapos tevékenységük?

Sokan mulatságosnak tartják Platón azon elméletét, miszerint az államok élére filozófusokat kellene állítani. Olykor nevetgélés tárgya az is, hogy neki nem sikerült elméletét megvalósítani. Ám ez annak a modern prekoncepciónak köszönhető, mely szerint a filozófus egy életből felmentett szobatudós (aki valójában éppen a képmutató szofista típusának felel meg), és nem abból, hogy valósan ítélnék meg Platón helyzetét, illetve a filozófust mint ideát, amely az emberi lét és az emberi tudat egyik nélkülözhetetlen eleme. Ugyanis mindenhol, ahol egy új ismeret kerül felfedezésre, ahol egy új értés fogan meg, új intuíció támad, a filozófus archetípusa is megjelenik, a bennünk rejlő bölcsességszerető, aki visszavágyik az igazságba, vagyis eredeti otthonába. A filozófus elvetésével szimbolikusan a bennünk munkálkodó értés elvetését választjuk.

Mindezen megjegyzések azonban hamar közhellyé silányulhatnak, ha pusztán tudomásul vesszük a hétköznapi élet és a filozófus útja közti minőségi különbséget, de nem érezzük a bőrünkön e különbség nyilvánvalóságát. Csak a két életforma közti távolság nagyságának közvetlen érzékelésével válhat nyilvánvalóvá számunkra a fent megfogalmazottak relevanciája. Amennyiben a filozófiára is egy olyan szakmaként tekintünk, ami egy a sok közül, és egyenértékű minden más hivatással (sőt sokszor alacsonyabbrendű), a filozófia eredeti jelentőségét

¹³ Leloup 2006, 7.

¹⁴ Leloup 2006, 8.

¹⁵ Egyik korban sem bírt olyan kiemelkedő jelentőséggel az az egyéni „vélemény”, amit ma az „emberi méltóság” egyik legfontosabb ismérveként tartanak számon. Az a vélemény, amely Platón alapján a „vélekedés” (*doxa*) szintjéhez sorolható, vagyis a sötétség rabjainak kiváltsága. Heidegger ugyanezt „fecsegésnek” nevezte, amely a saját létére nem eléggé élesen reflektáló ember létmódja.

degradáljuk. Egyúttal mi magunk sem leszünk képesek azt a maga kellő színvonalán képviselni. Ezek a meglátások nem arról szólnak, hogy a filozófus pozitíve különböztesse meg magát másoktól, hanem arról, hogy szerezze vissza méltóságát, és újra tisztázza – elsősorban saját maga előtt – mérhetetlen jelentőségét. Még csak nem is a jövő felvirágoztatásának kulcsaként említjük meg a filozófiát, ahogyan többek között Kant tette.¹⁶ A filozófus ugyanis elsősorban nem a jövőbe tekint – a szellemi önmegvalósítás módjait keresi. Ez utóbbi pedig még az emberi élet boldogságos jövőjének megvalósításánál is fontosabb.

Bizonyos tekintetben – legalábbis ha Platón hasonlatát vesszük alapul – a filozófusok hasonlóak az archaikus idők *pontifex*eihez (hídépítőihez), akik az individuális és az univerzális valóság közötti kapcsolatot és átjárást biztosították. De létezik-e ez az univerzális valóság, és megengedheti-e magának egy tudós, hogy olyan dolgokat tételezzen, amire aligha talál racionális bizonyítékot? Ezt mindenki döntse el maga. Ám a hasonlat magáért beszél: a biztonságot nyújtó, megszokott, többé-kevésbé jól ismert, „túlságosan is emberi” léptékű valóságot el kell hagyni ahhoz, hogy feltáruljon előttünk az univerzalitás nem is sejtett világa.¹⁷ Ez pedig döntő lépés a filozófiára való rátekintésünk átalakításában is.

A *Mátrix* című közismert film – amit azért említünk itt meg, mert sok tekintetben éppen a szóban forgó filozófus hasonlatára alapoz – posztmodern környezetbe öltöztetve jól festi le, nagyjából miként is kell elképzelni az illúzió és a valóság közötti különbséget. A filozófusnak mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy ezt a plasztikusan ábrázolt kontrasztot saját életében is meglássa – ez ugyanis hitelességének legfőbb kritériuma, ami még a műveltségénél is előrébb való.¹⁸ Ténylegesen akarnia kell a földi-emberi élet – mint illúzió – meghaladását, és értenie kell ennek miertjét.

Ez az igény természetesen – ha leginkább ott hangsúlyos is – nem kizárólag a premoderneknél található meg. Nietzsche „emberfeletti emberénél” egy hasonló irányulás megsejtésének lehetünk tanúi. Ezt a törekvést fedezhetjük fel Kierkegaard „vallási stádiumában”, amely a társadalmi kötelékekből és szokásokból való kilépésnek, és a transzcendenciával való autonóm viszony kialakításának

¹⁶ Lásd Kant 1974. A „kiskorúságból” való kilábalás közkedvelt, felvilágosodás korabeli gondolatával kapcsolatban ugyancsak felvethető, hogy ez továbbra is a barlangi létén belül valósul meg. „Mások vezetése nélkül gondolkodni” még nem jelent egyet a megszabadulással, arról nem is szólva, hogy a barlanghasonlatban a kijutáshoz szükség van vezetőkre, nem megy önállóan, és vezetőjük már csak azoknak nincs, akik feljutottak, illetve a felszínről visszafelé tartanak. Noha maga Platón is fontosnak tartja az emberi világban – vagy pontosabban a börtönlakók világában – való megnyilvánulást, ennek nála mindig másodlagos jelentősége van, illetve meg kell előznie egy olyan útnak, amelyre csak a legkiváltságosabbak képesek: „A mi kötelességünk tehát, hogy legtehetségesebb polgárainkat rákényszerítsük, hogy elérkezzenek ahhoz a tanulmányhoz, amelyet fentebb a *legmagasabb rendűnek* mondtunk, azaz meglássák a jót, s megtegyék ama felfelé vezető utat [...]” (Platón 1984, 519d) (Saját kiemelés.)

¹⁷ A barlanghasonlat kapcsán azért engedjük meg magunknak, hogy univerzalitásról beszéljünk, mert a szűk barlanghoz képest a szabad tér tényleg az egyetemesség képzetét ébreszti.

¹⁸ „Így tehát [a gnosztikus] semmit sem fog megvetni abból, ami az enciklopédikus ismeretek köréhez és a görög filozófiához tartozik, ezeket azonban nem elsőrendűen fontos dolgokként fogja tanulmányozni. Úgy tekinti őket, mint bár szükséges, de másodlagos és kiegészítő jellegű ismereteket.” (Leloup 2006, 78.)

felel meg. Ugyanezt megtaláljuk a német idealisták ama elgondolásában, mely szerint az objektív valóság a szubjektum képzete. Berkeley „*esse est percipere*” (létezni annyi, mint észlelve lenni) is a platóni árnyképektől való elfordulás egyfajta kísérlete. Felvethető – noha a jelen keretek között nem bizonyítható –, hogy ezen érdekes és fontos felismerések a platóni rendszernek csupán az első lépésével, a rabláncok elszakításával azonosak – de azzal biztosan. Hiszen ezen elgondolások által felülírják magukban és olvasóikban azt az általános viszonyulást, amely adott világukhoz és világukat illető – sokszor öntudatlan és automatikus – elképzeléseikhez erőteljesen köti őket.

Ha mindez egyesek számára evidens is, nem árt újra és újra nyomatékosítani, hogy a filozófia művelése a felszabadulásról és a felszabadításról szól. A felszabadulás a jelen kontextusban nem társadalmi értelemben vetendő fel, de nem is a társadalomtól való megválást jelenti, egy remeteszerű elvonulás értelmében. A felszabadulás ama kötöttség felszámolására vonatkozik, amely emberi létünk általános velejárója. Egy új létrendbe való belépéssel azonos. Tevékenységünk során érdemes időnként feltenni magunknak a kérdést: filozófusok maradunk-e akkor is, ha ezt a fentebb vázolt irányulást mint komolytalanságot és mint az idők során rég meghaladott attitűdöt elvetjük? Szeretjük-e e viszonyulás nélkül mi is annyira a bölcsességet, hogy teljes szívünkkel egygyé akarunk vele válni, ahogyan a premodern idők nagyjai?

Reményeink szerint sikerült érzékeltetnünk azt a sajátos attitűdöt, amely alapjaiban változtathatja és határozhatja meg a filozófiai vizsgálódások módját. A jelen tanulmány döntően a platóni barlang hasonlat alapján igyekezett körüljárni egy olyan tudáshoz való viszonyulást, amely egy mostanság kevésbé hangsúlyos irányba vezetheti a filozófiát, egyúttal hozzájárulhat a filozófia megbecsültségének újbóli kiharcolásához. Nem az újszerűség, az újat mondás szándéka vezérelt bennünket, hanem a gyökerek, az eredet ismételt megközelítése és felülvizsgálása. Kutatásainkat ugyanis nagyban az határozza meg, hogy milyen alapról indulunk ki, és mi az előzetes elgondolásunk tárgyunkkal kapcsolatban. Ez az alap ugyanakkor nem mindig olyan nyilvánvaló a számunkra és nem mindig olyan mértékben birtokolt, mint azt gondoljuk. Szó esik ugyan egy bizonyos filozófiai tradícióról, ám sokszor annak vagyunk tanúi, hogy a korai elgondolások meghatározó elemei perifériára szorulnak, vagy teljesen eltűnnek, azaz e filozófiai hagyomány valójában nem is mindig viszi tovább a korábban összegyűjtött ismereteket – ami egy hagyománynak mint olyannak alapvető feladata volna –, vagy ha továbbviszi is, az eredeti fogalmakat kiüresített és lefokozott jelentésében használja. Példánkon keresztül legalábbis tisztáztuk, hogy a platóni tudásfelfogás – a mai fősodratú elgondolásokat tekintetbe véve – elveszítette ama távlatait, amelyekkel egykor rendelkezett.

Választhatjuk azt az utat, amelyen érdekes elemzések megírására, különleges kutatómunkákra, a filozófia jelenlegi irányának folytatására vállalkozunk, ám tudnunk kell, hogy nem ez az egyetlen út, amelyen felfedezéseinket végezhetjük. A horizontális kibontakozás mellett ott van a vertikális nyitás lehetősége is. Ebbe az irányba fordítva tekintetünket, arra, „amerre – Platón szerint – kellene”, nemcsak a filozófiát képviseljük hitelesebben, hanem önmagunkat is.

BIBLIOGRÁFIA

- Ágoston: *Soliloquia*. Ford. Ladocsi Gáspár. In *Fiatalkori párbeszéddek*, XIII. 23. Szent István Társulat, 1986, Budapest
- Epiktétosz: *Kézikönyvecske*. Ford. Sárosi Gyula. Európa, 1978, Budapest
- Gődény Jonatán: *A tudat fénye*. *Ars Naturae* 5–6/9–12. 2015, 169–180.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Osiris, 2007, Budapest
- Jung, C. G.: *Pszichoterápia és világnézet*. Ford. Szalai István. In *A pszichoterápia gyakorlata*. Scolar, 2002, Budapest, 82–88.
- Kant, Immanuel: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* Ford. Vidrányi Katalin. In *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Gondolat, 1974, Budapest, 80–89.
- Leloup, Jean-Yves: *Bevezetés az igazi filozófusokhoz*. Ford. Nagy Zsolt Péter. Kairosz, 2006, Budapest
- Platón: *Az állam*. Ford. Szabó Miklós. In *Platón összes művei*, 514a–519d. Európa, 1984, Budapest

CSONTVÁRY „KÉT FESTŐI ÉLETMŰVE”

„A Csontváry-képek művészi értékén semmit sem változtat az, hogy hallott-e égi szózatot vagy sem, küldött-e ilyen vagy olyan táviratot Hollósynak, külügyminiszternek, miniszterelnöknek, vagy akár a királynak.”¹

Szakértők Csontváry több alkotását elmebetegek alkotásaival vetik egybe, és magyarázatként a festő lelki kórosságait hangsúlyozzák. Úgy, mintha azok bizonyítottak volnának. Ugyanakkor az irodalomban említést is alig kap Csontvárynak az a példa nélküli sajátsága, hogy művei egy jelentős csoportját soha nem állította ki, ugyanakkor megőrizte.²

Kiállítások és a fogadtatás – nyugaton és itthon

Kiállításaira Csontváry maga választott ki egy állandó képegyüttest. Képei 1905-ben, 1908-ban és 1910-ben Budapesten, 1907-ben Párizsban kerültek a közönség elé. Előbbi képei közül tízet állítottak ki ismét Párizsban 1949-ben, majd közülük négyet Brüsszelben 1958-ban. 1962-ben ismét Brüsszelben volt tárlata. Ez utóbbi, valamint 1930-tól napjainkig az összes magyarországi Csontváry-kiállítás közös jellemzője a „vegyesség”. Vagyis Csontváry eredeti válogatását „kiegészítették” a festő által mellőzött, az utókor által mégis kiállításra érdemesített képekkel. A kiállítások sajtóviasszhangjai közül 87 írást olvashatunk.³

A budapesti kiállításait követően, 1905 és 1929 között, 13 hazai írás látott napvilágot. Közülük 7 elismerő, 6 vegyes fogadtatású, tehát elismerő és bíráló megállapítást egyaránt tartalmazó közlés. 1930 és 1964 között 44 magyar vélemény közül 35 elismerő, 8 vegyes, 1 elutasító. 19 szerző említ elme zavart.

Az 1949-es párizsi, a festő által is tíz fő művének tartott kép bemutatása után 14 francia nyelvű írás jelent meg. Közülük 13 elismerő, 1 vegyes, és csupán egy említ a festőről „kuriozitásokat”. A brüsszeli, négy fő művét felvonultató 1958-as, majd a több művet bemutató 1962-es kiállítás után összesen 16 francia és flamand nyelvű vélemény látott napvilágot. Mind a 16 elismerő, közülük 6 tartalmaz megjegyzést a festő furcsaságairól: „kissé bolond; különc; ébren álmodik; égi hang avatta festővé”.

A számokat tekintve a nyugati fogadtatás kedvezőbb, mint a hazai, szinte egyöntetű a méltató hang. A magyar viasszhang viszonylag több bíráló vagy kétkedő

¹ Timár 1993, 24.

² Németh 1970, 103.

³ Gerlóczy–Németh 1976, 181–319.

vélekedést tartalmaz. Ugyanakkor a magyar értékelők közel fele veti fel a kérdést: a festő „őrült vagy nem őrült”?⁴ A nyugatiak is tudtak Csontváry furcsaságairól, de ők mintha elsősorban a festményekre figyeltek volna.

A nyugati, illetve a hazai fogadtatás ismertetett különbségeit magyarázhatják társadalmi-kulturális különbségek, de döntő lehet, hogy nem ugyanazt a Csontváryt látták ott és itthon. Lényegében a Csontváry által válogatott anyagot látták Nyugaton, valamint itthon is 1910-ig. Talán ezért a korai, 1929 előtti magyar vélemények kissé közelebb állnak a kedvezőbb nyugati fogadtatáshoz. A későbbi, 1930 utáni itthoni kritikák gyakran említik a lelki problémákat, aminek oka lehet a képanyag „vegyessége” is. Talán az 1962-es brüsszeli kiállítás sajátos visszhangját is a „vegyes” képanyag magyarázza: 10 belga szerző közül 9 Csontváryt a naiv festőkkel rokonítja. Ezt a feltételezett rokonságot azonban több szakértő vitatja.⁵

Tehát a festő képválogatása inkább elismerést, a „vegyes” válogatás ismételtén vegyes fogadtatást eredményezett. Lehetséges, hogy az utókorral ellentétben Csontváry volt az, aki megfelelően válogatta kiállításainak anyagát?

Az égi jóslat

Csontváryt égi jóslat indította el a festői pálya felé.⁶ „A világteremtő hatalommal, talán Istennel [...] vagyok kapcsolatban, nem törődöm az emberek gúnyos megjegyzéseivel.”⁷ „Ezt a titkot, ezt a misztikumot a nyilvánosságra nem hoztam.”⁸ „Soha senkivel nem közöltem, mert [...] a bolondok házába kerültem volna”.⁹ Haláláig valószínűleg senki nem tudott égi kapcsolatáról.

Kortársai és az utókor elemzői szóvá tették feltűnő öltözködését; különös, homályos, bonyolult beszédét, szokatlan gondolatait. Furcsállották viselkedését és táviratait, leveleit, röpiratait. Ironiával említették nagy „nemzetmentő” gondolatait és bizarrnak minősített javaslatait, mint amilyen a selyemhernyó-tenyésztés; zseniképzés; művész-kolostor; művelődési paloták építése; a katonaságnál gyógyteák bevezetése; minisztériumok feletti csúcsmisztérium és saját művei számára kiállítóhely létesítése.¹⁰ Pszichiáterek szerint hallucinációi is voltak, depressziós volt.¹¹ Ugyanők felemlítették túlzott érzelmi reakcióit, mágikus hiedelmeit, kóros vonatkoztatásait. Hangsúlyozták, hogy egyetlen barátja sem volt.¹²

Nem orvos kritikusan egyes képeiről megállapították, hogy azok a festő elmebetegségét tükrözik, sőt azt bizonyítják. Két kiváló elmegyógyászati elemzés is ismeretes, ezek körültekintőbbek. Az immár klasszikus monográfia Csontváry

⁴ Lásd Gerlőczy-Németh 1976; Lehel 1998; Lehel 1926

⁵ Gerlőczy-Németh, 1976, 10, 181–319.

⁶ Gerlőczy-Németh, 1976, 81; Bellák-Dicső 2017, 6.

⁷ Kaczér 1998, 170.; Gerlőczy-Németh, 1976, 58; Romváry 1995, 42–43.

⁸ Gerlőczy-Németh, 1976, 81.

⁹ Gerlőczy-Németh, 1976, 61.

¹⁰ Lásd Németh 1970, Gerlőczy-Németh, 1976; Mezei 1995, Lehel 1998, Romváry 1995

¹¹ Pertorini 1966, 169.; Németh 2015, 56–57.

¹² Németh 2015, 56–57.

Csontváry-Kosztka Tivadar:
Almát hámozó öregasszony, 1894
(olaj, vászon, 127×43 cm),
JPM ltsz.: 83.46

esetében fiatal kora óta fennálló elmezavart állapít meg.¹³ Az újabb elemzés inkább úgynevezett szkizotíp személyiségzavart véleményez, amely azonban egyes esetekben valódi elmezavar, pszichózis képét öltheti.¹⁴ A két vélemény nem egyezik meg, antagonisztikus ellentmondás azonban nincs köztük. Az kiderül sokoldalú, alapos elemzésükből: elégséges adat van annak kimondásához, hogy a festő életében, elméműködésében nem zárható ki a kórosság. Azt mégis egybehangzóan megállapítják, hogy a lélekgyógyászati boncolgatás segít ugyan Csontváry élettörténetének, személyiségének jobb megismerésében, azonban a festői életmű megítélésében a műveket kell a középpontba helyezni. Más irányú elemzésből, az esztétika oldaláról azonos véleményre jutottak művészettörténészek, illetve festőművész méltatója is.¹⁵

Pszichopatológiás művészet – a képi kifejezés kórlélektana

Az elmeorvosászat egyik szakágazata jó száz éve a betegek alkotásaira figyel. A Föld sok országában egy nemzetközi tudományos társaság működik, amely a kórlélektani (pszichopatológiás) képi kifejezés és a művészetterápia kérdéseivel foglalkozik.¹⁶ Napjainkig a betegek sok-sok ezer művét gyűjtötték össze.¹⁷ Ez a képanyag alkalmas összehasonlításra, s a szakterület tapasztalatai felhasználhatók a Csontváry-kutatásban. A végkövetkeztetés az: nincs olyan specifikus, egy elmezavar felismerését biztosító képi jel, amely önmagában igazolná, hogy alkotója egészséges, avagy beteg ember, utóbbi esetben mi a betegsége. Egy pszichopatológiás alkotást akkor véleményezhetünk, ha ismerjük az alkotás egyéni történetét és társadalmi környezetét, az alkotó (beteg) elmeállapotát, kóros tüneteit, esetleg az alkotásához fűzött szerzői magyarázatát.¹⁸

A betegek műveinek jellemzője az esetlegesen, sokszor csak gyűrött, tényérnyi papírdarabon végzett öncélú firkálás, az iskolázottság hiánya és a kivitelezés kezdetleges volta.¹⁹ Akad közöttük érdekes, tetszetős, sőt kifejezett esztétikai értéket képviselő, szép alkotás is. Néhány alkotójukat az „elmezavar kismesterei”-ként üdvözölte a költő-festő Jean Cocteau.²⁰

Műveik elemzésére felhasználhatók e szakterület kiváló képviselőjének, dr. Jakab Irénnek – nagy festőnk, Martyn Ferenc műértői segítségével megfogalmazott – támpontjai.²¹ Elmebetegek műveit az alábbiak jellemzik: nincs előre elgondolt, következetesen végigvitt művészi kompozíció; nincs tudatos konstrukció; nincs időhöz és helyhez (országhoz, stílusirányzathoz) való kapcsolódás; hiányzik az egyensúly iránti érzék. Feltűnő a perspektíva zavara; a felület és mélytér viszo-

¹³ Pertorini 1966

¹⁴ Németh 2015, 56–57.

¹⁵ Vö. Timár 1993; Romváry 1999; Gróh 2003

¹⁶ www.sipe-art-therapy.com

¹⁷ Volmat 1956, (7).

¹⁸ Prinzhorn 1922

¹⁹ Jakab 1998

²⁰ Cocteau 1961, 9–10.

²¹ Jakab 1956, 14.

nyának megbomlása; mozgáshiány, dermedtség és részletek ismétlése. Ha Csontváry műveit egyenként szemügyre vesszük, ezekkel a jellegzetességekkel aligha találkozunk, még egyes furcsának minősített képein sem.

H. Rennert német pszichiáter – rendkívül alapos elemzéssel – összesen 90 különböző tartalmi és formai jellegzetességet foglalt listába, amelyek elmebetegek, főleg szkizofrének képeinek ismertetőjegyei.²² E jegyek némelyike egészségesek képein, modern művészek alkotásain is megtalálható, és mennyiségileg, hibapontokban is kifejezhető. Csontváry 84 alkotását egyenként megismerve, ezen jellegzetességeket keresve, azokon az elmebetegek műveire jellemző tartalmi jelek lényegében nincsenek. Formai anomáliák fellelhetők Csontváry képein is: elrajzolások, szabálytalanságok, gyermekrajzokra emlékeztető formai megoldások. A Csontváry-képek egyes részletei, például háromlábú lovak, elmebetegek rajzain is előfordulnak. Az utóbbiak képi megformálása azonban kezdetleges, és azok nem egy összetett kompozíció részei.

Csontváry 84 képe közül 22 képen összesen 44 „hiba-pont” állapítható meg. A festő által kiállításra kiválasztott 50 képe közül 6 képen összesen 12 anomália látható, ezek általában elrajzolások. A nem kiállított csoport 34 képe közül 16 képen lényegesen több, összesen 32 pont határozható meg. Tehát a nem kiállított műveken halmozottan megtalálhatók a betegalkotásokra jellemző anomáliák.

A szakirodalomban elmebetegek sok ezer alkotása tekinthető meg, de a szkizofrén betegek rajza, firkája nem is hasonlítható Csontváry műveihez, olyan nagy a színvonalbeli különbség.

A képzettséget is figyelembe vevő, másfajta megközelítés kiindulópontja az, hogy Csontváry művészeti képzésben részesült. Az orvosi irodalomban közölték olyan művészek esetét, akik akadémiai képzésben részesültek, képzőművészként tevékenykedtek, majd elmebetegség tüneteit mutatták. A pszichés zavar jelentkezésekor, elhatalmasodásakor a festő magatartása, tevékenysége, személyisége jelentősen megváltozhat. Megeshet, hogy be is szünteti alkotói tevékenységét, mint például Gulácsy Lajos 1919 és 1932 között.²³ Előfordult, hogy a naturalista, realista, akadémikus stílusban alkotó festő folytatta képzőművész tevékenységét, de felhagyott addigi stílusával. Korábbi művei stílusától élesen eltérő kusza firkákat, absztrakt rajzokat, bizarr formákat, klasszicista műveket, megfejtetetlen szimbolikus rajzokat készített. Ez alkotó tevékenységében törés, a festő addigi stílusának megváltozása.²⁴

Művészettörténészek stílusváltozást Csontváry művei sorában nem említnek. „A gyengébb képek és a velük egyidős főművek között nincs szemlélet- és stílusbeli eltérés”.²⁵ „... Megbicsaklás, törés nincs ebben a pályaképben”.²⁶

Tehát Csontváry, illetőleg elmebetegek művei között nem található egyezés, hasonlóság vagy akár csak rokonság, közöttük éles a határ.

²² Rennert 1966, 85–93.

²³ Szij, 1979, 130–131.

²⁴ Volmat 1956; Prinzhorn, 1922; Jakab 1998; Jakab 1956; Rennert 1966; Szij 1979

²⁵ Gerlőczy–Németh, 1976, 158.

²⁶ Szabadi 2013

Csontváry technikai képzettségének megítélése

A festő 10 rajzot választott ki tanulási időszakában készített 300 rajza közül.²⁷ Ezeket és néhány „iskola előtti” festményét mindig kiállította, azokkal bizonyítván mesterségbeli felkészültségét. Lehel azt állítja, hogy „Csontvárynak nem okozott gondot a technika, és bár később se, soha egy pillanatra nem áltatta magát vele, hogy technikailag képzett, nem tartotta ezt fontosnak”.²⁸ Lehel, maga is festő, méltatja rajzait, dicséri például a haj megoldásait.²⁹ Ezzel szemben egyik rajza kapcsán Romváry megjegyzi: „... a hosszú haj takarja a fület és a nyakat, ezzel mintegy megkerülte a fej és törzs kapcsolódásának problémáját”.³⁰ Tehát nem biztos, hogy kiváló rajzkészsége ellenére Csontváry képes volt könnyedén megoldani bármilyen technikai jellegű feladatot.

Festőművész elemzője, Gróh János, aki nem melleleg három évtizedig oktatta is a rajzot, valószínűleg igen lényeges szempontot vet fel azzal, hogy a Mesternek a modell nélküli, fejből festett figurális kompozícióban kevesebb gyakorlata lehetett.³¹ Lehel is említi, hogy a modellekről egy időben lemondott, „alakjai fotografikus vagy anatómiai szempontból egyre fogyatékosabbak lettek”.³²

Az *Almát hámozó öregasszony* képét a festő nem állította ki. Szakértők dicsérik a fej festői megoldását, a kezeket azonban nem említik. Valóban, a jobb kéznél kissé nagyobb és nem arányos a bal, a nőies jobb kézzel szemben a bal egy darabos férfikézre emlékeztet. Jobban oldotta meg ismert *Önarcképén* saját kezének ábrázolását, pedig az bonyolult térbelisége miatt sokkal nehezebb feladatot jelenthetett. Egyszerű oka lehet ennek: saját kezei megfigyelésével és megfestésével tetszés szerint bibelődhetett. Önmaga, mint modell, korlátozás nélkül saját rendelkezésére állt. Korántsem lehetett ez így, amidőn a feltehetőleg szívességi modellként szereplő háziasszonyát és annak kezeit örököltette meg, feltehetően záros idő alatt.

A Csontváry-képek egyes torz formáival kapcsolatban közismert Rabinovszky vélekedése: „... Művészete a zsenié, és ami a művészetben tökéletlen, az örülté”.³³ Ezt a nézetét Németh Lajos elfogadja.³⁴ Elismeri ugyan, hogy Csontváry műveiben a torzítás oka „nem pszichikai, hanem kompozíciós, képszerkezeti, azaz esztétikai” természetű, s a torzítást „rajzbeli nehézségek” is okozhatják. Végül mégis a pszichózis, a belső zaklatottság, a lelki defektus szerepét hangsúlyozza.³⁵

Ha a torzítás oka pszichózis, és a deformitás a festő lelki zavarát tükrözi, akkor hogyan magyarázzuk azt, hogy elkészült művein Csontváry saját lelki zavarának képi jeleit utólag felismeri, és a „kóros” képet nem állítja ki? S mindezt 34 képpel

²⁷ Mezei 1995, 70.

²⁸ Lehel 1998, 39.

²⁹ Lehel, 1998, 82.

³⁰ Romváry 1999, 36.

³¹ Gróh 2003

³² Lehel 1998, 87.

³³ Gerlóczy–Németh 1976, 215.

³⁴ Gerlóczy–Németh 1976, 176.

³⁵ Németh 1970, 244.

teszi meg, 1893 és 1906 között, 13 év leforgása alatt. Nem lehet, hogy nem az örület rá a magyarázat?

A gazdag Csontváry-irodalomban van példa az árnyaltabb, többoldalú elemzésre is. Idézett festőművész méltatója a *Hajótörést* „vitathatatlanul egyik legrosszabb képe”-ként említi.³⁶ A sikertelenség okaként azonban nem éri be az elmebetegség gyakran és általában kizárólagosan használt magyarázatával, hanem több tényezőt vesz számításba. Ezek: a festő számára ismeretlen, új téma; a festő kimerültsége; lelki megrázkódtatást okozó személyes élménye, egy tengeri vihar átélésével. S csupán legvégül a festő lelki betegsége.

Művei értékelésében segítséget nyújt Csontváry, amidőn ezt a hajós képet és több társát a „tanulmányok” közé sorolta, s félretette. Egy tanulmányt pedig nem ítéltük meg ugyanúgy, mint egy teljes értékű művet.

A *Castellamare di Stabia* című, nappali fényben készült képét tanulmánynak minősíti, nem állítja ki. Pedig az csak kevéssé különbözik az ugyanazon a helyszínen, ugyanakkor készült két másik, egy esti, illetve egy éjszakai képétől.

A képen feltűnő a szamaras kordé és a kerékpáros. Mindkettő az enyhén ívelő tengerparti utca hossztengelyétől eltérve, haránt irányban áll vagy halad. Ha irányát követi, mindkét jármű átlós irányban rögvest belebukik a tengerbe. A térben ábrázolt, háromdimenziós tengerparti házsor előtt a személyek, állatok, járművek leginkább profilban, két dimenzióban tűnnek fel. Egyszerűsítve, mint a gyermekrajzokon. A kép festése közben a tengerpart élt, látványa változhatott. Csontváry ezért nem támaszkodhatott modellre, fejből kellett alkotnia. Az így létrejövő rajzbeli fogyatékoságokat utólag Csontváry is felismerhette, és a képet hátrébb sorolta.

Vele kapcsolatban az „örült zseni” egy talán eredetinek hangzó, de leegyszerűsítő vélemény, melyet írásunk mottója jogosan tagad. Ugyanakkor ez a mottó csak az igazság első fele, mert azt mégsem állíthatjuk, hogy a festő mentes lett volna lelki zavaroktól, de legalábbis furcsaságoktól. Ezért összetettebb megközelítésre van szükségünk Csontváry és művei teljesebb megértéséhez. Mert például az általa világeletében titkolt „égi kapcsolat” bizony sok mindent meghatározhatott életében, tevékenységében. Alkotómunkája talán csupán ezen égi segítség hangsúlyozásában és festői céljaiban különbözik sok festőtársától. Hitvallásában azonban az addigi valóságos, hétköznapi világból határozottan átlép a természetfölöttség tartományába, utalván titkos szellemi hátországára: „... megtalálni a szellem ősi forrásával a kapcsolatot s innen meríteni a sugallatot a látást érzést ihletet s az istenadta képességet a feladat keresztülvitelére”.³⁷

Még pontosabban, ellentmondásokat kiküszöbölve meghatározandó égi kapcsolata, személyiségének zavara, esetleg lelki baja. Ezek elméletileg szerepelhetnek, mint az alkotómunkáját elindító, azt fenntartó, mozgató, irányító, továbbá a műveket létrehozó, avagy csupán befolyásoló, esetleg csak színező tényezők. A döntő kérdés az, hogy mi lehet ezeknek a különböző súlyú tényezőknek a valódi szerepe a festő életében és alkotásaiban. További multidiszciplináris kutatás remélhetőleg közelebb visz e kérdés megválaszolásához.

³⁶ Gróh 2013

³⁷ Mezei 1995, 75.

„Két festői életmű”

Munkácsy Mihályt Csontváry a 19. század legnagyobb festőjének tartotta, mégis Munkácsy „igazi sikerült művei”-ről írt. Összesen négy képet emelt ki.³⁸ A szelekálás tehát szerinte a legnagyobbak esetén is indokolt.

Saját műveit válogatta, azokat két, egymástól végérvényesen elkülönített csoportba sorolta. Ezt a felosztást egyéni szóhasználatával, munkahipotézisként magam úgy neveztem el: Csontváry „két festői életműve”.

Az egyik életmű képegyüttese: általa valószínűleg teljes értékűnek minősített művei, kiállításra érdemesített alkotásai, ahogy ő nevezte, „a festményei”.³⁹ Ezek főleg 1902 és 1909 között készült, nagyobb méretű képek, javarészt tájképek. A *Panaszfal Jeruzsálemben* és az *Egy marokkói ember* című képét kiállításra érdemesíti és szerepelteti, de a katalógusban zárójelben megjegyzi: tanulmány. Vagyis e két képét nem egészen úgy kell nézni és elbírálni, mint „igazi sikerült” többi „festményét”. Fontos, hogy az első csoport képei a festőtől megkapták címeiket. Keletkezésük dátumait is tudjuk.

A másik életmű képegyüttese: „tanulmányok”, főleg korai művek, amelyeket ő a patikája padlására száműzött, de egyúttal meg is őrzött. „Ez, mint más tanulmány, a padlásomon hever”.⁴⁰ Értelemszerűen ide sorolhatók a halála után műtermében fellelt vázlatok, rajzok. E művek címeiket, datálásukat általában a festő halála után kapták, ezért a címek és dátumok többsége igencsak kérdéses.

Életében, a maga által megrendezett összes kiállításán a saját szűrőjén átesett első csoport képei szerepeltek. Válogatásának cáfolhatatlan tanúja négy egybehangzó kiállítási katalógusa. Velük azonos képlistát említ oktatási anyagában⁴¹; a hadiárva-kiállítás tervében⁴²; Nagy Önéletrajzában⁴³; töredékes feljegyzéseiben⁴⁴. Halála előtt pár héttel egy interjúban szóban is említi ezeket a műveit, de „tanulmányait” és a műtermében később fellelt rajzait nem.⁴⁵ Ez 12 alkalommal lényegében azonos képegyüttes! Másféle listát, vagy listájának módosítását pedig soha nem adta közre. Egyetlen képét sem sorolta át a másik csoportba.

Ezen sajátos, más festők által így aligha végzett, egyéni válogatás ténye és módja meghatározóan fontos lehet Csontváry megítélésében. Alkotómunkájának ez lehet a kulcsa, és személyiségére, céljaira is mindennél jobban rávilágíthat. Ha megértéssel fogadjuk döntéseit...

³⁸ Mezei 1995, 144.

³⁹ Mezei 1995, 70.

⁴⁰ Gerlóczy–Németh 1976, 51.

⁴¹ Mezei 1995, 45–46.

⁴² Gerlóczy–Németh 1976, 112.

⁴³ Gerlóczy–Németh 1976, 74.

⁴⁴ Mezei 1995, 72–73; 168. 171–172.

⁴⁵ Békessy (Lásd Lehel 1998, 163.)

Csontváry „az utókor gondnoksága alatt”

Több elemzője külön tudta választani életművét a személyével kapcsolatos furcsaságoktól. Jó példa Feszty Árpád, aki „sokra becsülte Csonstváry művészetét, és megkedvelte a furcsa külsejű és beszédű festőt”.⁴⁶ Többen azonban mintha kételkedtek volna a festő teljes értékű alkotóképességében, ítélőképességében, végső soron beszámíthatóságában. Előfordult, hogy halála után bele is avatkoztak életművébe, három téren is.

I.

Nem összefüggő feljegyzéseit, írástörredékeit rendszerezték, folyamatos szöveggé alakították át.⁴⁷ Kötelező lett volna jelezni az utólagos kiegészítéseket, az idegen kezét. Jó példa erre is van: írástörredékei egy részének példamutató, betűhív átírata.⁴⁸

II.

Egyes képcímeit megváltoztatták, új címeket alkottak, messze ható következményekkel. Műtermében fellelt nagy rajzáról Csonstváry nem írt, nem beszélt. A képen a festő, egy sas és elemzői szerint Attila is látható. A kép egyik utólag adott címe: *A magyarok bejövetele*. A cím kételyt ébreszt: Árpád nincs a képen. Csonstváry 214 oldalnyi írásában Árpád nevét le sem írja, Attiláét viszont ötvenkilenc alkalommal (!) említi.⁴⁹ Elemzői szerint a kép Csonstváry megalomániás örültségének ékes bizonyítéka. Ezt fejezi ki e kép másik két, szintén utólag adott címe is: *Csonstváry apoteózisa* és *Apoteózis*. Méltán nagyra becsült monográfusa a következőket írja: „Nem Árpád vezeti népét az új hazába, hanem ő jön a vezérek sora előtt, zsakettbe öltözötten, vihogó tevéje hátán [...] A tevé előtt [...] hóna alá szorítva attribútumát, a turult: Attila, a nagy előd [...]”⁵⁰ Ha a kép öndicsőítés, akkor ugyan miért szerepelteti, sőt helyezi önmaga elé Attila impozáns alakját? Akinek „hóna alá szorítva” vajon egy élő, avagy egy kitömött(?) turul lapul, hogy hasonló hangnemben folytassuk az előbbi ironikus hangot...

Kortársától tudhatjuk, hogy Csonstváry „hatalmas képet” tervezett, *Hódolás Attila előtt* címmel. Megfestéséhez óriási termet is keresett.⁵¹ Lehet, hogy ez a rajz igazi címe és ez egy festményterv? Ha így lenne, úgy a kép főszereplője Attila lehet: nagysága, központi helyzete, monumentalitása, nem utolsósorban az említett cím alapján. Még akkor is, ha e vázlatban a festő nem talált a szoborszerű Attila számára látványos hősi pózt és kiemelkedő, fenséges megjelenést...

⁴⁶ Gerlóczy–Németh 1976, 137.

⁴⁷ Mezei 1995

⁴⁸ Lásd Romváry 1995

⁴⁹ Gerlóczy–Németh 1976; Mezei 1995; Romváry 1995

⁵⁰ Németh 1970, 138.

⁵¹ Herman 1958, 95.

Csontváryt kortársai Budapesten „... örökös barna lebernyegében” látták.⁵² Lehet, hogy ezt viseli a képen? Ugyan kritikusai úgy látják, hogy ezen a képen az öltözőke zsakett, egy az ünnepeken viselt díszöltözet. Valószínűleg azért „öltöztették” így, mert ekképpen még bizarrabb képként lehetett lefesteni őt és a rajzot. Azt sugallva, hogy – esetleg éppen Verecke táján – egy Európába tévedt tevén ül a festő, századfordulós díszruhában, mögötte vitézei, a sas éppen kardot hoz neki, honfoglalás céljából... Bírálóinak láthatólag nyomatékosítaniuk kellett leírásaikban, hogy egy (ekkor már) örült alkotó kusza képét nézegethetjük.⁵³

„Gúnyos mosolyok között a kelet prófétája lettem”, idézi fel Csontváry *Önéletrajzában*, élete legutolsó szakaszában.⁵⁴

A kávéházakban és a sajtóban ezt a torzképet terjesztették róla. Lehetséges, hogy ezt a nem hízelgő karikatúrát tudatosan vállalta és a mások által gúnyolt „keleti” prófétaként jeleníti meg saját magát a rajzon? De ebben az alakban is a főhős Attila társ-szereplője ő. Mindkettőjüket az égi szózat indította útjukra. Közös helyszínük Baalbek, ahol Attila megkapja világverő kardját a sastól.⁵⁵ Ugyanitt alkotja meg a festő a hivatását betetőző festményét. A kép úgy is tekinthető, mint helyszíni tanúbizonyság a nagy eseményről, amelynek inkább csak tanúja is lehet Csontváry. Olyasféle hangsúlyos mellékalak vagy második főalak, mint Munkácsy *Honfoglalás* képén a lovon ülő Jókai Mór. Mert ilyesfajta idézetek, mások festményeiről átvett részletek megfigyelhetők Csontváry más képein is.⁵⁶

A színhely tehát nem a Kárpát-medence, hanem a Közel-Kelet. Az esemény egyáltalán nem Csontváry apoteózisa és a magyarok bejövetele, hanem a hunok elindulása Attila vezetésével Baalbekből, Csontváry hitelesítő jelenlétével. Itt a festő tevéje is helyén van. Még a kép földrajzi tájolása is pontos: Damaszkuszt és Baalbeket egybevetve, a sas és tevéjén Csontváry is délről érkezik, Damaszkusz felől. Utóbbit természetesen tudhatjuk.⁵⁷ Attila pedig már Nyugat felé, Róma irányába néz...

A több kritikus által lefestett eszmei zűrzavar helyett tehát a képen egy másfajta történetet és annak logikus rendjét ismerhetjük fel. Ha nem az az előfeltevés vezet bennünket, hogy a festő elmezavara képein is minduntalan fel-felbukkan és leleplezhető.

Nem ez az egyetlen mozzanat Csontváry esetében, amidőn a szemlélő úgy érzi: az „ártatlanság vélelme” jogi fogalmának mintájára jó volna alkalmazni a „józsanság vélelmét”. Vagyis egy tevékenységgel kapcsolatban ép cselekvést tételhetünk fel mindaddig, amíg annak ellenkezőjét be nem bizonyítják...

A fenti egy alternatív interpretáció, vitatható, el is vethető. Az azonban vitathatatlan, hogy a festő helyett az utókor nem osztogathat önkényesen képcímeket. Valószínűleg az a leghelyesebb, ha Csontváry cím nélküli tanulmányaira a *Tanulmány*, a *Cím nélkül*, a *Kompozíció* vagy *Képterv* megjelölést alkalmazzuk. Csupán

⁵² Gerlóczy–Németh 1976 137, 218.; Lehel 1998, 71.

⁵³ Németh 1970, 237; Pertorini 1966, 103.

⁵⁴ Csontváry 1982, 22-es jegyzet

⁵⁵ Romváry 1995, 124.; Gerlóczy–Németh 1976, 58.

⁵⁶ Gróh 2003

⁵⁷ Gerlóczy–Németh 1976, 91.

Csontváry-Kosztka Tivadar:
Magyarok bejövetele (részlet),
lappang

zárójelben szerepelhetnének az utókor által adott, többé-kevésbé találó címek. (Az utólag adott dátumok is!)

Ez nem elméleti és nem mellékes kérdés. Íme, egy megszívlelendő megfogalmazás: „A képcímek [...] a művek külső interpretációs keretét meghatározva jelzik, hogy miként értelmezte Csontváry saját alkotásait”.⁵⁸ Több tanulmány bizonyítja éppen Csontváry esetében, hogy egy képcím megváltoztatása vagy utólagos megalkotása mennyire meghatározhatja egy kép értelmezését.⁵⁹

III.

Csontváry képeit válogatta, összerendezte, egy „különálló kiállítási helyiségbe” szánta.⁶⁰ A műveibe való legsúlyosabb utólagos beavatkozás éppen az, hogy a festő sajátosan őrá jellemző döntését, életművének elbírálását és bemutatását az utókor 1930-tól napjainkig nem tisztelte. Még a minden tiszteletet megérdemlő szakember, Németh Lajos is helytelenítette a festő kiállításaiival kapcsolatos válogató munkáját: „[...] számos számunkra fontos művét minduntalan kihagyta”.⁶¹

Csontváry Kosztka Tivadar olyan alkotónk, akinek különleges az indítéka, különleges az életútja, különleges az alkotói útja és különleges a teljesítménye. Abban kizárólag ő az illetékes, hogy festészetében mit akart megvalósítani, az végül is miképpen sikerült és mit érdemes a közönség elé tárnia.

⁵⁸ Anghy 2013

⁵⁹ Anghy 2013; Anghy 2014; Tímár 2014

⁶⁰ Gerlóczy-Németh 1976, 111.

⁶¹ Gerlóczy-Németh 1976, 117

A „két életmű” jelentősége és utóélete

A szakértők említik, hogy Csontváry egyes képeit soha nem állította ki, de érdekes módon ezt a tényt közelebbről nem elemzik. Azt felvetik, hogy talán nem volt megelégedve ide sorolt műveivel.⁶² Lehel erre vonatkozó megjegyzése árulkodik a festőt meg nem értő, őt gúnyoló társadalmi közegről is: „A padlásra tett képeket talán éretleneknek tartotta ő maga is, talán mások vették el tőlük kedvét...”⁶³

Az utókor megengedhetőnek tartja azt, hogy halála után kivétel nélkül szabadon elegyítették a „kétféle életművet”, róla szóló könyvekben és kiállítótermekben egyaránt. Pedig a Csontváry által kiválasztott anyag – főleg külföldön, de 1929-ig itthon is – nagyobb sikert aratott, illetve kevésbé ültette el a kritikusokban a lelki zavar gondolatát. Ezen megállapítás ellen szól az a tény, hogy Bernáth Aurél elutasító kritikája Csontváry kiállított festményeire vonatkozik.⁶⁴ Azért talán mégis okkal feltételezhetjük, hogy a „vegyes anyagban” a „tanulmányok” – különböző jellegű fogyatékoságaikkal – esetleg zavarhatják a teljes értékű művek tárgyilagos megítélését is. A nézők össze is kapcsolhatják ezeket a hibákat, torzításokat a festő furcsaságaival. Ha a dilettáns jelzőt nem vonatkoztatjuk Csontváryra, igaza lehet Lehel Ferencnek: „A dilettáns alkotásban lehet némi ügyetlenség, némi esetlenség, némi bizonytalanság, s mindez azt a benyomást kelti, hogy mögötte valami titok rejtőzik...”⁶⁵

Elképzelhető tehát, hogy a „vegyesség” megtévesztheti a nézőt. Tévútra terelheti figyelmét, például a művek misztikus értelmezése vagy a naivok irányába, esetleg a pszichopatológiás művészet és az elmebetegség felé.

A „két életmű” megfogalmazás, mint új, eddig nem leírt és nem elfogadott fogalom, minden esetben idézőjelek között szerepel. Mert természetesen Csontváry is *csupán egyetlen életművet* alkotott, de azt kétfelé választotta.

Hogy ez a megközelítés elfogadható-e, annak megítélése a művészettörténész szakma illetékességébe tartozik. Az azonban bizonyos, hogy az objektív tényt, a festő döntését, a pontosan meghatározott két csoportot az utókor nem hagyhatja figyelmen kívül. Mert mindeddig azt tette.

Az életmű ki nem állított része – „tanulmányok”

A „tanulmányok” együttese nem tekinthető egy csekély értékű csoportnak, mely vázlatokat, zsegréket, befejezetlen avagy elhibázott műveket foglal magába. Lehel szerint: „Igen szép darabok is vannak köztük”.⁶⁶ Németh Lajos „remekműveket” is említ. Szerinte a kevésbé megoldott képeken is zseniális festői megold-

⁶² Gerlóczy-Németh 1976, 117.; Keserű 1983.

⁶³ Lehel 1998, 80.

⁶⁴ Gerlóczy-Németh 1976, 233–234.

⁶⁵ Lehel 1926, 46.

⁶⁶ Lehel 1998, 80.

dások, részletek találhatók.⁶⁷ Romváry szerint Csontváry „néha túllontúl kritikus volt önmagával szemben”. Példa számára a tanulmányok közé sorolt *Önarckép és a Fohászkodó Üdvözítő*.⁶⁸

Nincs arra adatunk, hogy Csontváry rendelkezett volna a padlására száműzött „tanulmányai” sorsáról. „Azt a tervet, hogy a tanulmányokat értékesítsem, kiállításokkal bajlódjam, a nagy cél érdekében elejtettem”.⁶⁹ A képeket megőrizte, csak egyet semmisített meg, de az Égi Hang ezért is megdorgálta.⁷⁰

Csontváry életművének egyetlen darabját sem lenne szabad elzárni közönségétől. A félretett műveinek önálló, különválasztott együttesként való bemutatása elvileg és gyakorlatilag is megvalósítható. Ez az anyag fő művei csoportjának érdekes és gazdagító kiegészítését jelenthetné. Közöttük vannak bonyolult kompozíciók, eddig meg nem fejtett alkotások, rejtélyes képrészletek és szimbólumok, amelyek a nagyközönség figyelmét is felkelthetik. „A közönség kíváncsi minden misztikummal szemben”.⁷¹ Ez a különválasztott gyűjtemény a tudomány számára is érdekes lehet, mint terep és modell az alkotáslélektan, az emberi kreativitás, zsenialitás és talán még a kórlélektan műhelytitkainak összetett vizsgálata számára is.

Az életmű kiállított része – „napút-festészet”

Az utókor azon döntése, hogy a Mester eredeti válogatását felülbírálja, azt bizonyítja, hogy nincs teljesen tisztában a művész festői célkitűzéseivel, avagy kétli azok racionális voltát. Önéletrajzából kiolvasható, ő úgy értékeli: sikerült beteljesítenie az Égi Jóslatot, megvalósította „napút-festészetét”, vagy másik megfogalmazásában „érzés-plein-air” festészetét.⁷²

Jövendő kiállításait példásan megtervezte.⁷³ Döntőnek tartotta, hogy nagy képei szemléléséhez megfelelő legyen a „távlat”, a szükséges látótávolság. *Baalbek* című képe esetében ez 30-40 méter, és még 10 méter a nézőközönség számára.⁷⁴ Ez egyúttal az épület külső méreteit is megadja, nem lehet kisebb épületbe festményeit belekényszeríteni.

Életműve ismételten hajszál híján került el a megsemmisülést. Szerencsére nem így történt. Fülep Lajos nem csupán lelkesíti, de joggal korholja is az utókort: „[Csontváry életművével] ez az ország [...] érdeme nélkül, sőt akarata ellenére, váratlan örökséghez, páratlan kincshez jutott”.⁷⁵

Saját válogatásának végre önálló bemutatás járna, akár betűről betűre megvalósítva a festő végakarátát.

⁶⁷ Gerlőczy–Németh 1976, 158.

⁶⁸ Romváry 1984, 7.

⁶⁹ Mezei 1998, 69.

⁷⁰ Gerlőczy–Németh 1976, 87.

⁷¹ Gerlőczy–Németh 1976, 84.

⁷² Lásd Gerlőczy–Németh 1976, 74–92.; Lehel 1998, 163–170.

⁷³ Mezei 1995, 170–172.

⁷⁴ Mezei 1998, 169.

⁷⁵ Gerlőczy–Németh 1976, 298.

Összefoglalás

Az elmebetegek képzőművészeti tevékenységével foglalkozó lélekgyógyász szakágazat tapasztalatai és módszerei szerint határozott elválasztó vonal húzható meg Csontváry, illetőleg elmebetegek alkotásai között – azok egymáshoz nem is hasonlíthatók. Ha nem értjük egy-egy kompozícióját, a kép szimbolikáját, ha furcsa és zavaró formai megoldásokat, torzításokat látunk, avagy egy képe nem illik bele művei sorába, mindez önmagában nem elégséges ok arra, hogy Csontváryt betegnek, a művet elmebeteg alkotásnak minősítsük.

A festő műveit végérvényesen két csoportba osztotta. Az egyikbe a kiállításra szánt művei, „a festményei” tartoznak, a másikba a kiállításain mellőzött, de megőrzött „tanulmányai”. Ez a felosztás kulcs lehet alkotómunkája és személyisége elemzésében.

Csontváry következetesen kifejezett akaratának kellene érvényesülnie életműve bemutatásában. Úgy, ahogyan ő művei kiállítását megtervezte, szándékát írásban rögzítette, életében itthon és külföldön megvalósította. Itthon halála, 1919 óta mindmáig ez nem történt meg.

(A kézirat elolvasásáért és tanácsaiért a szerző köszönetét fejezi ki Prof. Dr. Zonda Tamás pszichiáter-írónak.)

IRODALOM

- Anghy A.: *Egy fa. Csontváry cédrusfája*. In Holmi, 2014. január, 28–38.
- Anghy A.: *Parerga. Csontváryról*. In Alföld, 2013. 64. december, 83–94.
- Békessy L.: *Beszélgetés Csontváry Kosztka Úrral*. Lásd: Lehel, 1998, (163.)
- Bellák G. – Dicső Á.: *Az öreg halász*. Herman Ottó Múzeum, 2017, Miskolc
- Cocteau J.: *Petits maitres de la folie*. In *Insania pingens*. CIBA, 1961, Lausanne, (9-10.)
- Csontváry dokumentumok II.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Romváry F. ed.)
- Csontváry dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Mezei O. ed.)
- Csontváry Kosztka Tivadar: *Önéletrajz*. (Szigethy G. ed.) Magvető, 1982, Budapest
- Csontváry-émlékkönyv*. Corvina, 1976, Budapest (Gerlőczy G., Németh L. eds.)
- Gróh J.: *A lélek tájain*. In *Magyar Szemle*, 2003. Új folyam XII. 11-12., 129–158.
- Herman L.: *A művészsztal*. Képzőművészeti Alap Kiadó, 1958, Budapest
- Jakab I.: *Dessins et peintures des aliénés*. Akadémiai Kiadó, 1956, Budapest
- Jakab I.: *Pictorial Expression in Psychiatry*. Akadémiai Kiadó, 1998, Budapest
- Kaczér V.: *Csontváry a világ legnagyobb érzés-plein-air festője*. Lásd: Lehel, 1998, (169.)
- Keserű K.: *Az állandó Csontváry-kiállításról*. In *Somogy*, 1983. 6., (34–38.)
- Lehel F.: *Csontváry*. Szellemkép Könyvek 2. 1998, Budapest (Miltényi T. ed.)
- Lehel F.: *Notre art dément*. Paris, 1926, J. Povolozky éd.
- Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége*. In: Németh A.: *Művészek és pszichopatológia*. Medicina, 2015, Budapest
- Németh L.: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Corvina, 1970, Budapest

- Pertorini R.: *Csontváry patográfiája*. Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 103. és 169.
- Prinzhorn H.: *Bildneri der Geisteskranken*. Springer, 1922, Berlin
- Rennert H.: *Die Merkmale schizophrener Bildneri*. G. Fischer, Jena, 1966, (85–93.)
- Romváry F.: *Csontváry Múzeum*. Képzőművészeti Alap Kiadó, 1984, Budapest, 7.
- Romváry F.: *Csontváry. T-K-M*, 1999, Budapest
- Szabadi J.: *Hit és elhivatottság. Néhány vonás Csontváry Kosztka Tivadar szellemi portréjához*. In *Új Művészet*, 2013. december
- Szij B.: *Gulácsy Lajos*. Corvina, 1979, Budapest, (130–131.)
- Tímár Á.: *Hol tart a Csontváry-kutatás?* In *Új Művészet*, 1993. 4., (78–80.)
- Tímár Á.: *Képcímek és képértelmezések*. In *Jelenkor*, 2014. 57. 4., (433–441.)
- Volmat R.: *L'art psychopathologique*. Presses Universitaires de France, 1956, Paris
- www.sipe-art-therapy.com

KOMMUNISTA AGRÁRPOLITIKA ÉS A KOLLEKTIVIZÁLÁS ELSŐ HULLÁMA MAGYARORSZÁGON

Jóllehet a paraszti földek elvételének utolsó felvonása hatvan esztendeje kezdődött, a köztudatban alig-alig van jelen ez az erőszakkal teli eseménysorozat, amely végérvényesen felszámolta a történelmi parasztságot. 1958–59-ben a parasztság volt az utolsó olyan nagy társadalmi csoport, amely még őrizte autonómiájának legtöbb elemét. A döntően falusi, családi munkaerőre épülő paraszti gazdaság még jobbra önellátásra termelt, így független tudott maradni a kiépülő kommunista állami újraelosztás rendszereitől. A proletárdiktatúra kiépítésén munkálkodó kommunisták számára azonban éppen ez a gazdasági és kulturális függetlenség jelentett veszélyforrást. Kétszeresen is: egyrészt azért, mert a vidék gyarmatosítása nélkül a pártállam nem tudta volna előteremteni az erőltetett iparosításhoz szükséges emberi és anyagi tőkéket, másrészt, mert a függetlenség bármily csökevényesen is fennmaradt, formája alternatívát kínált az attól már megfosztott társadalmi csoportok számára. A rendszer a földtulajdonosként fizikai munkát végző parasztokat így egyszerre tekintette a munkásosztály szövetségésének és a burzsoázia szekértolójának. A kollektivizálással ezt a kettősséget – ahogy akkoriban mondták: „ingadozást” – kívánták megszüntetni, végérvényesen mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó, föld nélküli proletárokká téve a parasztságot.

A hatalmat a második világháború után Kelet-Közép-Európa országaiban szovjet segítséggel megszerző kommunisták 1950-re mindenütt felszámolták az ipar és a kereskedelem piaci alapon szerveződő formáit. A paraszti népesség, a legnagyobb, a régió országaiban a keresők 40–80 százalékát kitevő csoport ugyanakkor még hátra volt, és a parasztságot pusztán törvényekkel, munkásigazgatók kiküldésével nem lehetett meghódítani és betörni. Esetükben az államot működtető kommunista párt a gazdasági kényszer, a megfélemlítés és az erőszak legváltozatosabb formáit bevetve munkálkodott azon, hogy a parasztságot megfosssa földjétől. Különlegessége ennek a hadjáratnak, hogy a parasztság ellen fogatosított erőszak az állam szervezésében, koordinálásában és végrehajtásában valósult meg.¹ Mindez Magyarországon is így történt.

¹ Az állami erőszak nézőpontjára lásd Horváth S. 2015 és Ö. Kovács 2015.

Eszmei alapok és a szovjet példa: a nagyüzem és az iparosítás modellje

A kommunista ideológiában kezdetektől jelen van a kollektivizálás és a nagyüzem mint magasabb rendű termelési forma eszményítése, valamint a birtokos parasztokkal szembeni előítélet. Marx és Engels 1848-ban megjelent *A kommunista párt kiáltványa* című programjából világosan látszik, hogy a kommunista diktatúra kiépítésének lépései és a paraszti gazdaság felszámolásának 1948-at követő alapstratégiája, miközben a szovjet mintát követte, doktriner módon igazodott az alapítók útmutatásához is. Marx és Engels a parasztságot nem tartották „haladó” társadalmi osztálynak. A *Kommunista kiáltvány*ban általánosságban a kollektivizálásról is szóltak: „a kommunisták ebben az egyetlen kifejezésben foglalhatják össze elméletüket: a magántulajdon megszüntetése.” A kommunistáknak a hatalom átvételére irányuló stratégiájában az első lépés – a propaganda szerint a munkásosztályt képviselve – a politikai uralom megteremtése. Ezt követően a „proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztályt szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot”. Ennek konkrét lépései sorában az első a „földtulajdon kisajátítása és a földjáradék állami kiadásokra fordítása”. A hetedik pontban ismét érintik a föld problémáját: „[a] nemzeti gyárak, termelési szerszámok gyarapítása, a földek megművelhetővé tétele és javítása közös terv szerint.” A „közös terv” kifejezés egyrészt a tervgazdaságra utal, másrészt a földek esetében a kisajátításokkal előállt közös gazdaságokra. Marx és Engels tisztában voltak vele, hogy mindezek megvalósítása elképzelhetetlen a rendszerszintűvé tett erőszak alkalmazása nélkül: „[a] kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el.”²

Az Oroszországban 1917-ben bekövetkezett bolsevik hatalomátvételt követően a kommunisták számára létkérdés volt a hatalom megtartása. Minimális társadalmi támogatottság mellett ezt csak a terror eszközeivel érhették el. A Lenin, majd utódja, Sztálin által a terror rendszerévé szilárdított, marxi-engelsi alapelveken nyugvó szovjet modellben ellenségnek számított és megsemmisítésre került minden, a kommunisták útjában álló társadalmi csoport. Az ipar államosítását követően a húszas évek végétől minden erővel azon voltak, hogy a mezőgazdaságban is kizárólagossá tegyék a szövetkezeti és az állami tulajdont.

Sztálin 1924-től, Lenin halálát követően a diktatúrát egyre inkább a saját, egy személyi irányítása alá vonta. A szovjet gazdaság fejlesztésének irányai és az ahhoz rendelt eszközök az ő akarát tükrözik. A mezőgazdaság esetében a sztálini politika célja egy nagyüzemi keretek között gazdálkodó, gépesített, állami segítséggel modernizált gazdaság kialakítása volt. Az ennek érdekében fogantatott lépések azonban a termelés katasztrofális visszaesésével és mérhetetlen emberi szenvedéssel jártak. A terror teljes eszköztárát szabadjára engedő Sztálin cinizmusát és gátlástalanságát tükrözi, amikor így fogalmaz: „nem arról van szó,

² Az idézetek helyei Marx–Engels 1980 [1848]: 58–59, 68–69, 89.

hogy dédelgessük a parasztot, s ebben lássuk a helyes kölcsönös viszonyt [...], hanem hogy segítsük a parasztot gazdaságának »új technikai alapon, a modern nagyüzemi termelés technikai alapján« való átállításában, mivel ez a legfőbb útja annak, hogy a parasztságot megszabadítsuk nyomorától.”³ A „segítség” az állam által szervezett erőszak formájában jelentkezett, a „nyomortól való megszabadítás” gyakorlata pedig az egzisztenciális tönkretétel és a fizikai megsemmisítés politikáját jelentette. A társadalmon belül újabb és újabb csoportok ellenségként történő meghatározása, a szavak eredeti jelentésének kiforgatása kezdetektől a bolsevik uralmi stratégia alapját képezte.

A szovjet hatalom kétféle agrárüzemformát hozott létre. A szovhoz olyan állami gazdaság volt, amely elsősorban a nagybirtokok helyén jött létre,⁴ hasonlóan, mint az majd később Magyarországon is történt. A kolhozok falusi környezetben kialakított termelőszövetkezetek, amelyek formálisan tagjaik közös tulajdonában voltak, a gyakorlatban azonban a tagok nem rendelkezhetek sem a termelés mikéntjéről, sem saját résztulajdonukról. A kolhozok kialakítása a húszas évek végétől nagy ellenállásba ütközött az orosz és az ukrán parasztság körében. Az ellenállást nemcsak a földek elvétele váltotta ki, hanem az irreális mértékű terménybeszolgáltatás is. A kommunista hatalom durva eszközökkel vert le minden egyéni és kollektív ellenállást vagy véleménynyilvánítási kísérletet. A bolsevikok az ellenálló falvak kiéheztetésétől a tömeges kivégzéseken át a sokéves, gulagra történő deportálásig minden eszközt bevetettek a kolhozosítás sikere érdekében, sok millió ártatlan ember halálát okozva ezzel. A szovjet hatalomnak az ipar erőltetett fejlesztéséhez valutára volt szüksége, aminek fedezetét csak a világpiacon eladható termékekkel, így például gabonával teremthette elő. Így, miközben a parasztság éhezett, a gabonaexporttal a Nyugat felé demonstratív hirdették a szovjetizált mezőgazdaság sikereit.⁵

Földelkobzás, földosztás 1945

1848-at követően a szabad paraszti lét a jobbágyi sorból felszabadult úrbéres népességből csak kevesek számára hozta el a boldogulás lehetőségét. Ennek egyik legfontosabb oka a földkérdés korabeli megoldatlansága. A mind nagyobb számban hitbizományokká alakított nagybirtokok, miként a tőkés érdekeltségek birtokszerzései is, elzárták a lehetőségét annak, hogy a paraszti népesség igényeinek megfelelően juthasson földhöz. Az ország népességének a 19. század utolsó harmadában végbement növekedése, majd az első világháborút követő földreform elégtelensége szintén hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon, elsősorban a Dél-Dunántúlon, a Tiszántúlon és az északkeleti megyékben, tömegméretű volt az agrárszegénység.⁶

³ Sztálin 1950 [1928], 277.

⁴ Lásd Lenin 1950 [1917], 348.

⁵ Kenéz 2008, 123–130; Heller–Nyekrics 2000, 193–202.

⁶ A második világháború előtti agrárszegénységhez összefoglalóan lásd Weis 1930, 146–150; a szegénység területi megoszlásáról lásd Kerék 1939, 333–348.

Badacsonyi Sándor: Öreg hölgy, 1970 (19,6×15,8 cm, rézkarc, akvatinta), magántulajdon

A második világháború végén a színre lépő új magyar politikai elit számára nem volt kérdéses, hogy egy átfogó földreform keretében kell megoldást találni az agrárnépesség szociális problémáira. A kiscgazdapárt programja a gazdasági hatékonyság és a szakértelem szempontjait szem előtt tartva elsősorban a vidéki agrárközéposztályt erősítette volna. A Nemzeti Parasztpárt programja ezzel szemben a kiáltó szociális egyenlőtlenségek felszámolására helyezte a hangsúlyt, mellékes szempontnak tartva az új gazdaságok jövőbeni életképességét. A magyar kommunisták a szovjet modell mihamarabbi átültetésére törekedtek. 1945-ben azonban a várható társadalmi ellenállás miatt még nem léptek nyíltan színre e programmal, ezért radikális szociális követelésekkel igyekeztek tömegbázisukat megeremteni.

A Magyar Kommunista Párt szovjet csapatokkal érkező vezetése a földreform ügyét kezdetektől saját vidéki beágyazottságának megerősítésére használta fel. Az 1944-ig csak a fővárosban és néhány vidéki ipari központban illegálisan működő és csekély társadalmi támogatottsággal rendelkező kommunisták számára elsőrendű feladat volt, hogy a falvakban is megeremtsék bázisukat. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányban a földművelési tárcát a Szovjetunióból hazatért Nagy Imre

kapta, ami jól jelzi, hogy a földreform ügyét a kommunisták kezdetektől a saját szempontjaik szerint kívánták alakítani, az ezzel kapcsolatos politikai hasznokat pedig monopolizálni. A német csapatok kiűzését követően az országot megszálló szovjet hadsereg logisztikai és karhatalmi segítséget is adott ehhez. Jóllehet a földosztás ügyét látszólag a Nemzeti Parasztpárt programja szerint hajtották végre, a gyakorlatban a kommunisták szempontjai domináltak. E forгатókönyvben a „földreform” a proletárdiktatúra kiépítésének egyik első eszközeként szerepelt. A kommunisták elgondolása az volt, hogy még a háború befejeződése előtt radikálisan át kell rendezni a tulajdonviszonyokat, hogy a vagyonuktól kártalanítás nélkül megfosztott, az általános zűrzavarban még csak ocsúdó, családtagjaikat kereső, életüket mentő arisztokrata birtokosoknak, valamint a földdel bíró városi és falusi középosztálynak ne legyen módja az új status quo megváltoztatására. Emellett azt is remélték, hogy a radikális vagyonátrendezés nyertesei révén tömegbázisukat is meg tudják teremteni.⁷

Míg a háború Magyarország területén csak 1945 áprilisában fejeződött be, a földreformrendelet – az ország tiszántúli területein spontán módon megindult földosztásokra hivatkozva – már 1945. március 17-én kihirdetésre került. A rendelet értelmében az 1000 kat. hold feletti birtokokat kártalanítás nélkül, a 100 kat. hold felettieket a kártalanítás ígéretével osztották fel. A művelt terület 35 százaléka került a földalapba (3,22 millió ha), a 730 ezer igénylőből 642 ezren kaptak földet, átlagosan hozzávetőleg 2,9 hektárt. Emellett még 150 ezer házhelyet is kiosztottak.⁸

A „földreform” alapjául szolgáló 600/1945 M. E. sz. rendelet számos olyan elemet tartalmazott, amely lehetővé tette korábbi birtokoscsoportok hátrányos megkülönböztetését. A rendelet egyrészt úgy fogalmazott, hogy minden 100 kat. hold feletti úri birtokot be kell vonni a földalapba, míg az ún. parasztbirtokok 200 kat. hold kiterjedésig mentesülnek ez alól. Az „úri” minőség mibenlétét azonban nem definiálta a jogszabály, így az bárkire ráhúzható volt, akinek birtoka elérte a 100 kat. holdat, s akit szerettek volna földjétől megfosztani. Ráadásul a nem helyben lakó tulajdonosokat nem is értesítették a földosztásról, ők így utólag szembesültek azzal, hogy kiforgatták őket a vagyonukból. Az egyházak – különösen a katolikus egyház – esetében sem vették figyelembe, hogy a birtokok – amúgy meglehetősen csekély – jövedelme a kiterjedt iskolahálózat, a kórházak, szociális intézmények fenntartásának képezte gazdasági alapját. Jövedelem hiányában az egyházak már 1945 tavaszára függő helyzetbe kerültek az államtól. A „földreform” során a háborús bűnösök, a volksbundisták – amit valójában a német nemzetiségűekre értettek – birtokai is elkobzás alá estek. Ez esetben is problémás volt ugyanakkor, hogy a minősítést megalapozó bírósági ítéletek nélkül, pusztán a helyi kommunisták által sugalmazott vélemény alapján kerülhetett sor a föld elkobzására. A „földreformmal”, a szovjetizálás első komplex hadműveleteként, még a háború befejeződése előtt sor került a történelmi magyar birtokoscsoportok jelentős részének gazdasági ellehetetlenítésére.⁹

⁷ A földreformot mint a szovjetizálás első lépcsőjét lásd Ö. Kovács 2017, Horváth G. K. 2017.

⁸ Szakács 1998, 289–293.

⁹ Horváth G. K. 2015; Ö. Kovács 2017.

1948–1956: a kollektivizálás első hulláma – propaganda

A kommunista politika a világot, benne a társadalmat egymást kölcsönösen kizáró ellentétek küzdelmeként értelmezte. A kommunizmus víziója, azaz az egyenlőtlenségek nélküli társadalom eléréséhez Marx–Engels–Lenin és az elvet a gyakorlatba tömegmérétekben átültető Sztálin útmutatása szerint az osztályharc során meg kell semmisíteni mindazon csoportokat, amelyek a „haladás”, a „szocializmus ügyének” útjában állnak.

A párt önlegitimációs narratívája szerint a szocialista forradalommal az addig elnyomott munkásosztály vette kezébe a hatalmat, s építette ki államát, a proletárdiktatúrát. Ez tette lehetővé, hogy a proletárdiktatúra gépezete intézményes keretek között számoljon le azon csoportokkal, amelyek veszélyforrást jelentettek számára, vagy alternatív boldogulási utakat kínáltak a társadalomnak. Magyarországon Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkára, akit gyakorta „Sztálin legjobb magyar tanítványaként” emlegettek, lett a terror eszközeit intézményesítő pártállam első számú vezetője.

A diktatúra nem tudta volna elérni céljait a tömegek mozgósítása nélkül. Ebben mind a kommunista, mind a nemzetiszocialista és fasiszta diktatúrák kiemelten támaszkodtak a propagandára. A propaganda olyan harci eszköz, amely a média valamennyi formáját igénybe véve sulykol manipulatív, a valóságot eltorzító, a társadalomban rejlő negatív érzelmeket meglovagoló üzeneteket. A kommunista diktatúra új szavak és fogalmak alkotásával, a régiak jelentésének kisajátításával és megváltoztatásával új nyelvi rendszert hozott létre, amelyben céljainak megfelelően határozta meg a legyőzendő ellenség csoportjait. A sort – a párt által tekintett fontossági sorrendben – a tulajdonosi csoportok nyitották, akik mint „tőkések, kizsákmányolók” szerepeltek a kommunista szótárban. Utánuk következtek az egyházi személyek („klerikális reakció”), az általában vett polgári („burzsoá”) életforma, falun pedig a kizsákmányolás legfőbb helyi letéteményesének kikiáltott, részben idegen munkaerőt is alkalmazó nagyobb gazdák, az ún. „kulákok”. A „kulák” kifejezés az orosz nyelvből került átvételre, jelentése nagyobb gazda. A szovjet kommunisták ellenségképző szóalkotásaként vált a „likvidálandó” falusi kizsákmányolók gyűjtőfogalmává. Lényeges, hogy nem egy valóban létező csoport kapta ezt az elnevezést, hanem egy olyan, tetszőlegesen tágítható kategóriát hoztak létre, amelybe vagyoni helyzetétől függetlenül bárki bekerülhetett, amennyiben a helyi bolsevikok ürügyet kerestek ellehetetlenítésére.¹⁰

A szocializmus építése a „munkásosztály vezető szerepe” mellett mehetett végbe, a parasztságot a kommunisták nem tekintették egyenrangú tényezőnek. A párt indoklása szerint azért, mert a nagyüzemhez kötődő munkás már ismerte a „leghaladóbb termelési formát”, és valódi osztályként is képes volt önmaga megszervezésére, szemben a parasztsággal, amely szétaprózott kisgazdaságokban, elavultan termelt, s egységes forradalmi osztályként sem szerveződött még meg. A kommunista politika a parasztságon belüli különbségekre olyan lehetőségként tekintett, amellyel megakadályozható, hogy az agrárnépesség lépéseket tegyen a

¹⁰ Tananyag... 1951–52, 28–34.

közös fellépésen alapuló érdekvédelem irányában. Programja csak a szegényparasztságot tartotta a propaganda által idealizált munkásosztály valódi szövetségésének, a középparasztságot hosszabb távon legyőzendő csoportnak, a gazdagságot pedig rövid távon felszámolandó ellenfélnek tekintette. E stratégiát frappánsan foglalja össze Lenin: „támaszkodj a szegényparasztságra, egyezz meg a középparaszttal, s egy pillanatra se hagyd abba a kulák elleni harcot.”¹¹

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án Kecskeméten tartott beszédében hirdette meg a kollektivizálás programját, amelyre érvelése szerint a szegényparaszttok védelme, boldogulásuk elősegítése miatt van szükség. Beszédében, a szovjet mintának megfelelően fő ellenségként ő is a „kulákokat” jelölte meg.¹² Magyarországon jogszabály szerint azok minősültek „kuláknak”, akiknek a földje meghaladta a 25 kat. holdat, vagy értéke a 350 aranykoronát. Ma használatos területmértékre vetítve: már 14,25 hektár felett, jobb minőségű föld vagy magasabb értéket képviselő kultúra (szőlő, kert, gyümölcsös) esetén pedig már akár három-öt hektárnyi birtok után is fel lehetett kerülni a településenként vezetett s folyamatosan frissített, önmagában is stigmatizáló kuláklistára. A tervszámok bűvöletében élő hatalom aszerint ítélte meg a helyi apparátus munkáját, hogy mennyi „kulákot” leplezett le. A fokozódó osztályharc jegyében így kisiparosokat, kocsmárosokat, sőt vagyontalanokat is kuláknak minősítettek.¹³

A „kulákok” mint osztály „likvidálása” mellett legalább ekkora energiát fordítottak a szovjet típusú szervezetek népszerűsítésére és elterjesztésére. Ez utóbbi nyilvánvalóan csak akkor érhetett célt, ha minél több gazda minél gyorsabban felhagy az egyéni gazdálkodással, és termelőszövetkezeti taggá válik. Tekintve, hogy a parasztság értékrendjében a család művelésében álló saját birtok állt az első helyen, a kollektivizálás programját csak kényszerrel lehetett előmozdítani. Rákosi így beszélt erről a Magyar Dolgozók Pártjának második kongresszusán: „minél előbb szűnjön meg az a jelenlegi állapot, amikor egyik lábunkkal az iparban már a szocialista talajon állunk, a másik lábunk a falun a sok százezer egyénileg művelt paraszti gazdaságon nyugszik.”¹⁴ Lenin nyomán itt annak veszélyére figyelmeztetett Rákosi, hogy a magángazdaság még falusi keretek között sem tolerálható konkurenciát jelent a kollektív tulajdonformáknak.

Az első termelőszövetkezetek 1948 őszén meg is alakultak. Elsősorban azok az új gazdák hajlottak a belépésre, akik az 1945. évi földosztás során ugyan pár holdnyi földhöz jutottak, de azt, hogy ezen boldoguljanak is, sem földjük terjedelme, sem tudásuk, tőkéjük, hiányzó igaerejük nem tette lehetővé. Ezzel szemben a „középparasztnak” minősített gazdák a következő években a mind nagyobb adók és beszolgáltatási tételek ellenére igyekeztek gazdaságukat és önállóságukat fenntartani, míg a párt által „kuláklistára” tett – nem csupán – nagygazdák sorsa a tönkremenetel lett. A párt a „kulákok korlátozását” olyan „harci feladatnak” tekintette, amelynek végrehajtásával mielőbb elérhető „a kulákság mint osztály

¹¹ Lenin 1950 [1918], 433.

¹² Rákosi 1950 [1948].

¹³ Erdmann 1992, 96, 108; Belényi 1996, 169–173; Valuch 2001, 192; Nagy N. 2013, 84–85.

¹⁴ *Tananyag...* 1951–52, 3.

likvidálása”, ahogy erről az MDP Politikai Bizottsága rendelkezett 1951-ben.¹⁵ Ezekben az években a pártállam a hatósági erőszakon túl erőteljes médiakampányt folytatott a „kulákok” ellen, amelyben a karikatúráktól a kirakatperekről szóló híradásokig minden eszközt bevetett a (nagy)gazdák lejáratására.

A kollektivizálás első hulláma – társadalmi tapasztalat

1948-ra a kommunisták lényegében felszámolták a polgári pártokat, a Magyar Dolgozók Pártja névre átkeresztelt kommunista pártba beolvasztották a velük kollaboráló szociáldemokratákat, államosították az iskolákat és a száz főnél többet foglalkoztató vállalatokat, s kezdetét vette a nyílt egyházüldözés is. 1948 nyarán, a Kominform második ülésszakán arról is szavaztak a küldöttek, hogy a szovjet érdekszférához csatolt kelet-közép-európai országokban a kollektivizált mezőgazdaságé a jövő útja. Innentől számítható a falvak ellen több fronton zajló hadjárat kezdete, a nyílt terror időszaka. A parasztságnak ugrásszerűen megnöttek a begyűjtési terhei és az adói, a rendőrség és az ÁVH széles körű jogi felhatalmazással keresett fogást a gazdákon. Megindult az első kollektivizálási kampány, a jobb módú és ezért kuláknak minősített gazdák ellen pedig csúcsra járatották az ellehetetlenítés politikáját. Az osztrák és a jugoszláv határ mentén létrehozott határsávból ezreket telepítettek ki, elsősorban a Hortobágyra. Koncepciój jellegű perekben tízezerszámra ítélték parasztokat súlyos pénzbüntetésre, letöltendő börtönbüntetésre, pusztán mert nem voltak képesek az állam által rájuk kirótt sarcot előteremteni. Összehasonlításképpen: jóllehet a magyar mezőgazdaság változatlan áron számított pénzbevétele 1947-ben is csak az 1930-as évek gazdasági világválsága alatti érték 47 százalékát érte el, a követő években ez az érték is rendkívül sokat esett.¹⁶

Az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén Rákosi bejelentette, hogy három-négy éven belül a parasztság 90 százalékának közösen kell gazdálkodnia.¹⁷ A termelőszövetkezet három típusát hozták létre a közös gazdálkodás intenzitása mértékében. Az első típusban csak a szántást és vetést végezték közösen, a művelés többi fázisa a gazdák kezében maradt. A második típusban a cséplés is közösen történt, és a betakarított terményből származó jövedelemből arányosan részesedtek a tagok. A harmadik típus a kolhozjellegű téesz, ahol egybeszántott nagy táblákon közösen történt a gazdálkodás, a részesedést pedig az egyes munkafázisokhoz rendelt ún. munkaegységek száma alapján mérték. A paraszti önvédelem szempontjából, amennyiben már elkerülhetetlennek bizonyult a téesz megszervezése, az első típus bizonyult a legkedvezőbbnek.

A kommunisták terve 1948-ban az volt, hogy a „kulákföldek” elvételével sikerül egy olyan bázist létrehozni, amelyen – a csatlakozó parasztok révén – tömegesen jönnek majd létre a szövetkezetek. Ez azonban kudarcot vallott: a parasztság nem az osztályharc mentén tervezte jövőjét, s nem csatlakozott a nagyobb gazdák

¹⁵ MDP PB határozat... 1951, 53.

¹⁶ Kiss 2004; Nagy N. 2013, 82–108; Szakács 1998, 306.

¹⁷ Szakács 1998: 331; Nagy N. 2013, 83.

birtokain erővel létrehozott szövetkezetekhez. 1948-ban összesen csak körülbelül félezer termelőszövetkezet jött létre, átlagosan 100 ha területtel. 1949-ben ezért erőteljes agitációval, majd 1950-től immár az első ötéves terv keretében folytatták a kollektivizálási kampányt, amelynek eredményeképp 1300 termelőszövetkezet alakult, átlagosan azonban továbbra is csekély földterületet birtokolva. A téeszeknek állataik alig voltak, gépparkjuk nem is lehetett – gépeket a gépállomásokról rendelve lehetett fizetségért igénybe venniük. E voluntarista politika segítségével 1953 nyarára már több mint 5200 téesz működött Magyarországon, legtöbbjüknek azonban az elemi szintű gazdálkodás is erőn felüli kihívást jelentett. Sokatmondó, hogy az igen nehéz körülmények közé szorított egyéni gazdák az alapvető gabonaneműkből és kapásokból átlagosan 10–20, de akár 50 százalékkal is nagyobb hozamot értek el, mint a termelőszövetkezetek. A közös gazdálkodás csődje nyilvánvaló volt a tagok számára is, így nem csoda, hogy 1953-ban, Nagy Imre könnyítéseket lehetővé tévő kormányprogramjának meghirdetése után tömegesen léptek ki a téeszekből.¹⁸

Az egyéni gazdálkodást ellehetetlenítő politika széles eszköztárra támaszkodott. A paraszti földeknek a téeszek számára való megszerzését szolgálta a tagosítás. Jóllehet a tagosítás hagyományosan a racionális mezőgazdaság egyik fontos eleme, itt eszközül használták a nagyobb gazdák ellehetetlenítésére. A rendi korszak örökségeként a falvak határának a központhoz közelebb eső, nemegyszer minőségileg is jobb adottságú részei az egykoron is nagyobb gazdáknak számító családok leszármazottainak tulajdonában voltak. Ezek voltak azok a területek, amelyeken a legkönnyebben létre lehetett hozni a nagy táblákon gazdálkodó szövetkezeteket. A tagosítás ürügyén a községi és a járási vezetés sikerrel játszotta át az újonnan alakult téeszek kezére ezeket a földeket, miközben tulajdonosaiknak a határ távoli, gyakran minőségét tekintve is gyenge részein kínált csereföldet. Amennyiben elfogadták azt, gazdálkodásuk még inkább ellehetetlenült, amennyiben nem, akkor végérvényesen más kenyérkereset után kellett nézniük. A földnek így kényszerrel búcsút mondók az iparba vándorló százezrek táborát növelték. 1949 és 1953 között a falvak 70 százalékát érintették a tagosítási kampányok. A felajánlások következtében 1953-ra az ország szántóterületének már közel 10 százaléka megműveletlen maradt, ún. állami tartalékfölddé alakult.¹⁹

A nagyobb gazdákra különösen hátrányos kulcsot alkalmazó progresszív jövedelemadó és a mezőgazdaság-fejlesztési járulék (kulákadó) számított a két legsúlyosabb tehernek. Utóbbit terményben kellett leróni. „Az egy hold szántóra eső beadási kvóta 1948/1949-ben a 10–15 holdas gazdaságcsoportban kétszerese, a 15–20 holdas kategóriában két és félszerese, a 20–25 holdas csoportban pedig majdnem háromszorosa volt az 5 kat. holddal rendelkező szegényparaszti gazdaságokra előírt kötelezettségnek.” Eközben a beszolgáltatásnál nem vették figyelembe sem az időjárást mint a terméseredményt befolyásoló tényezőt, sem a következő évi vetőmag- és a család méretéhez igazodó saját szükségletet. A karhatalmat is bevető pártállam a falusiakat megfosztotta utolsó tartalékaiktól

¹⁸ Szakács 1998, 332–333, 339.

¹⁹ Szakács 1998, 334; Nagy J. 2009, 158; Tóth 2011; Nagy N. 2013, 89–90.

is, amit híven visszaad a korszakból fennmaradt „padlássöprés” kifejezés. A termény mentését célzó paraszti technikákat a közös szerűn csépléssel tették hatástalanná, arról nem beszélve, hogy ilyenkor a csépléshez történő szállítás költsége is a gazdákat sújtotta. Nem csoda, ha a teljesíthetetlen adók miatt óriási adóhátralékok keletkeztek. 1948–1955 között a közellátás veszélyeztetésének vádjával négyszázezer gazdát ítéltek el. 1953-ra az egy holdra jutó adóhátralék már elérte az 1400 forintot.²⁰ A „kulákok” számára megtiltották a föld adásvételét, s 1948 végétől kezükön csak 40 hold maradhatott. A paraszti kisüzemre is kiterjesztették a tervgazdálkodást: a gazdálkodásukat központi terv szerint, terminusokhoz kötően kellett megszervezniük. A pártállam az ország önellátását célzó termelési kényszer jegyében egy sor, a tájtól és az éghajlattól idegen fajta termesztését erőltette (pl. rizs, gumipityang, gyapot).

A külön a „kulákok likvidálására” fogatosított eszköztár hasonlóan gazdag volt. A „kuláknak” minősítetteket folyamatosan frissített helyi listákon tartották nyilván. Lekerülni e listákról gyakorlatilag nem lehetett, összesen kb. hatvan-hetvenezer gazda került kuláklistára. Bár a listázást 1956 után megszüntették, informálisan még a hatvanas években is számon tartották, hogy ki volt korábban „kulák”. Az ötvenes években a „kulákok” mint osztályellenség ha akartak se lehettek a téeszkek tagjai.²¹

A pártállami politikával szembeni nyílt ellenállás nem vezetett volna sikerre, mégis több olyan technika is ismert, amely segítségével a parasztság mérsékelni igyekezett veszteségeit. A fiatalabb férfi családtagok, ha erre lehetőségük nyílt, az iparban, bányákban helyezkedtek el, a földeket és jószágokat hét közben az idősebbek és az asszonyok művelték és gondozták, míg az ingázó férfiak munkaidő után és hétvégén vettek részt a gazdálkodásban. Az iparban munkát vállalók keresetükkel elő tudták teremteni a földek után fizetendő adót. A „kuláknak” minősítettek körében elterjedt volt a földek szétíratása a családtagok között, vagy a föld egy részének bérbeadása. 1950–52 között, amikor terheik elviselhetetlenül magasra szöktek, végső esetben „felajánlották” földjüket az állam számára, s ekként igyekeztek túlélni – búcsút véve egyúttal a paraszti létformától. Már ezekben az években több mint háromszázezren hagyták ott a mezőgazdaságot. 1952-től – a megműveletlen földek területének drasztikus megugrása miatt (1,5 millió kat. hold) – nem tették lehetővé a „földfelajánlást”, hanem a művelési kényszer elve mentén a központilag meghatározott termésmennyiséget követelték a gazdákon.²²

(A kéziratához fűzött észrevételeiért Földváryné Kiss Rékának és Horváth Zsoltinak tartozom köszönettel.)

²⁰ Szakács 1998, 335–336.

²¹ Valuch 2001, 192; Nagy J. 2009, 270–287.

²² Összefoglalóan lásd Erdmann 1992.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Belényi Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika*. Csongrád Megyei Levéltár, 1996, Szeged.
- Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Tevan, 1992, Békéscsaba.
- Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *A Szovjetunió története. Orosz történelem II*. Osiris, 2000, Budapest.
- Horváth Gergely Krisztián: *Földosztás vagy földfosztás?* In RubiconOnline – VITA, 2015 http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/foldosztas_vagy_foldfosztas_az_egyhazakkal_szembeni_gyakorlatrol_1945/
- Horváth Gergely Krisztián: *Plébániai földek „reformja” a Veszprémi Egyházmegyében 1945-ben*. In Csikós Gábor – Ö. Kovács József – Kiss Réka (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA BTK – NEB, 531–574. (Magyar vidék a 20. században 1.) 2017, Budapest.
- Horváth Sándor: *Az erőszak államosítása és a kollektivizálás – kutatási problémák és keretek*. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK TTI, 2015, Budapest, 9–27.
- Kenéz Péter é. n. [2008], *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Akkord Kiadó, h.n.
- Kerek Mihály: *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ Könyvkiadó, 1939, Budapest.
- Kiss László: *Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságon 1950–1953*. In Saád József (szerk.): *Telepessors*. Gondolat, 2004, Budapest, 13–50.
- Lenin, V. I. [1917]: *Az agrárkérdésről mondott beszéd*. 1917. június 4. In Lenin: *Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből*. Szikra, 1950, Budapest, II. 332–351.
- Lenin, V. I. [1918]: *A Pityirim Szorokin becses beismerései c. cikkből*. 1918. november 21. In Lenin: *Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből*. Szikra, 1950, Budapest, II. 432–434.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich [1848]: *A kommunista párt kiáltványa*. Kossuth Könyvkiadó – Kárpáti Könyvkiadó, 1980, Budapest–Uzsgorod (A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 1)
- MDP PB határozat... 1951. Az MDP Politikai Bizottságának határozata a „kulákok” elleni politikáról. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. 1914–1999. Osiris, Budapest, 2000, II. 51–54.
- Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Napvilág (Politika-történeti Füzetek XXX.) 2009, Budapest.
- Nagy Netta: *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Magyar Néprajzi Társaság. (Néprajzi értekezések 2) 2013, Budapest.
- Ö. Kovács József: *Állami erőszak, paraszti társadalom, kollektivizálás – kutatási kérdések és válaszok*. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. MTA BTK TTI, 2015, Budapest, 29–48.
- Ö. Kovács József: *Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben*. In Csikós Gábor – Ö. Kovács József – Kiss Réka (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA BTK – NEB, 2017, Budapest, 19–65. (Magyar vidék a 20. században 1.)

- Rákosi Mátyás [1948]: *A dolgozó parasztság a szövetkezés útján*. 1948. augusztus 20. (Részlet a kecskeméti új kenyér ünnepén tartott beszédből.) In uő: *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra, 1950, Budapest, 330–334.
- Szakács Sándor: *A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956*. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbagyság felszabadításától napjainkig*. Napvilág, 1998, Budapest, 285–343.
- Sztálin, J. V. [1928]: *Az ország iparosításáról és a Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjában mutatkozó jobboldali elhajlásról* (Beszéd a SZKP KB plenumán, 1928. 11. 19.) In *Sztálin Művei* 11. k. Szikra, 1950, Budapest, 266–315.
- Tananyag... 1951-52. Tananyag a Magyar Dolgozók Pártja alapfokú politikai iskoláinak hallgatói részére. Munkás–paraszt szövetség, Pártunk parasztpolitikája, A termelőszövetkezeti mozgalom időszerű kérdései*. MDP KV APO, 1951-52.
- Tóth Judit: *Padlássöprések kora: A beszolgáltatás Pest megyében*. Pest Megye Monográfiája Közalapítvány, 2011, Budapest.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, 2001, Budapest.
- Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság (Magyar Szemle könyvei 2) 1930, Budapest.

TELEKI PÁL, A FŐCSERKÉSZ

Az 1919 szeptemberében újjászervezett Magyar Cserkészszövetség fővédnöke Horthy Miklós volt. A mozgalmat támogatta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Hadügyminisztérium is. A cserkészvezetők viszont nem akarták a cserkészlet országos hálózatát, nemzetközi és hazai kapcsolatait beolvasztani a megszülető leventemozgalmamba, ugyanakkor irigykedtek a leventékre, mert anyagi támogatást kaptak az államtól, törvény szabályozta a helyzetüket. A cserkészmozgalom is hasonló törvényi háttérrel teremtett volna magának, de ez nem sikerült.¹ Ezért volt szüksége egy nagy tekintélyű, de Horthynál könnyebben elérhető támogatóra, akitől érdekeik képviselője mellett azt várták, hogy szabad mozgásteret biztosít elképzeléseik megvalósítására.

A főcserkész (Sík Sándor elnök) az Országos Intéző Bizottság 1922. május 19-i ülésén mondta, hogy „[...] a minisztériumokon felül áll, és a mindenkori államfőtől kapja a kinevezését”. Utóda, Witz Béla a hercegprímásnak írt beszámolójában azt írta, a főcserkész „az apellálhatatlan fórum, a cserkészlet Jupiteré”. A szövetség által elfogadott tervzetben (ami a VKM közvetítésével került Horthy elé) az is szerepelt, hogy Teleki Pált javasolják erre a posztra. Az ő nevét egyetemi adjunktusa, Fodor Ferenc vetette fel, és számos érv szólhatott mellette.

Teleki tudományos és politikai hírnevére és kapcsolataira a cserkészeknek is szükségük volt. Országgyűlési képviselő volt, de nem viselt kormányzati tisztséget, ezért nem kellett tartani attól, hogy belerángatja a cserkészletet a napi politikába, ami az alapítók szerint tilos volt. Teleki vezető egyénisége volt a Horthy-korszak „titkos”, de azért eléggé exponált társaságai közül kettőnek. Egyikük, az Etlközi Szövetség (szándéka szerint „keresztény kurzus szabadkőművessége”) fő célkitűzése volt, hogy tagjai elfoglalják a fontos kormányzati, gazdasági és kulturális pozíciókat. Egy kortárs visszaemlékezése szerint azonban az etlkiekből hiányzott az a széles látókör, amit Teleki szükségesnek tartott az átfogó reformtevékenységhez. Ezért egy új titkos társaságot alapított, a Keresztény Nemzeti Ligát², amely a tudományos élet szereplőit (történészeket, jogászokat, közgazdászokat) tömörítette. Mivel a két társaság célja ugyanaz volt, nem tekintettek riválisként egymásra. Teleki tehát, ha tudósként vagy politikusként nem tudott volna elintézni valamit a cserkészletnek, az EX [EkSz] vagy a Liga kapcsolatai révén még mindig megtehetette. A cserkészlet nem volt a számára „idegen világ”, hiszen a fia, Géza (a későbbi miniszter) is az egyik csapat tagja volt.

A tervzet szerint a főcserkész feladata a cserkészmunka folytonosságának biztosítása, mivel kinevezett tisztviselőként, „szilárd pontot képvisel”, és hosszú távon is tervezhet. Ő „a [cserkészlet] keretein kívül álló legfelsőbb cserkésztekin-

¹ Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, 1989, Budapest (a továbbiakban: Gergely 1989), 50, 52., 131.

² Gorondy-Novák Sándor: *Teleki Pálra emlékezve*. In *Vigilia*, 1988/9., 668–675., 669.

Badacsonyi Sándor: Őszi este, 1990 (24,6×29,9 cm, rézkarc), magántulajdon

tély, a szövetség munkájának legfelsőbb irányítója [...] és mint a Nagy Tanács elnöke, a cserkészmunkának leghatalmasabb társadalmi támogatója [...]” Itthon és külföldön képviselte a cserkészmozgalmat.

A kormányzó 1922. június 10-én nevezte ki Telekit, aki június 30-án kapta meg erről a hivatalos értesítést a kultuszminisztertől.

Láttuk, hogy miért Telekit akarták a cserkészek, de miért fogadta el a felkérést? Mert a cserkészet irányításával neveléspolitikai kísérletét valósíthatta meg. A (jel-

lemzően középiskolás korú) cserkészek „szakmai” nevelésébe (a cserkészmunka gyakorlatába) nem kívánt beleszólni, inkább az iskolai oktatás kiszélesítésére összpontosított. Sík Sándor visszaemlékezése szerint Teleki „átérezte, hogy a magyar nemzetben és társadalomban sok olyan érték rejlik, [...] amelyek kifejlesztését a cserkészneveléstől remélte. Közösségi tudat, felelősségvállalás, fegyelem, önzetlen munka, igénytelenség; ezeknek a tulajdonságoknak élet-halál fontosságát, sürgető szükségét érezte kezdettől, és annál jobban átérezte, minél többet kellett szenvednie államférfiúi hivatása teljesítése közben hiányuk miatt. Magyar szemlélete a történelemnek, magyar szempontú felfogása, értékelése, irányítása a nemzet mai életének, jövőjének, a történelmi magyar hivatásnak, a Szent István-i birodalmi gondolatnak tudata és ésszerű mai alakítása [...] És mindezeket a magyar gondolatokat, mindezeket a nevelői célokat megtalálta a magyar cserkészmozgalomban, vagy már eredetileg világosan kifejezve és célul kitűzve, vagy csírájukban, lehetőségben, de mindjárt gyakorlati, nevelői módszerekkel megvalósítva vagy megvalósításra alkalmasan.”³

A cél egy erkölcsös, művelt, európai látókörű, kötelességtudó, önállóan gondolkodó és cselekvő közösség kinevelése lett volna. Ez az öregcserkészekből álló „új elit” fontos szerepet kapott volna az ország, a társadalom reformjában. Teleki szavai szerint „Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja, [...] igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészet [...] meg akarja teremteni az emberségben és magyarságában újjászületett új magyart, hogy aztán evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat [...]”⁴

A főcserkész tevékenysége azonban nem korlátozódott a „nevelői” programra. Sík Sándor „hatalmas meglepetésnek” tartotta, hogy „keményen együttműködő bajtársat és [...] testestül-lelkestül cserkészt” találtak Teleki személyében. A Cserkészszövetség hivatalos lapja szerint neki volt köszönhető, hogy a cserkészek 1922 nyarán külföldön is táborozhattak, és ezzel „az egységes magyar mozgalom [...] elfoglalta az őt megillető nemzetközi pozíciót”.⁵ Szeptember közepén fogadta a szövetség elnökségét. 1923 márciusában azonban a főcserkész egészsége romlása miatt felmentését kérte a kormányzótól.⁶ 1923 áprilisában a betegsége megakadályozta, hogy részt vegyen a magyarországi cserkészet tizedik születésnapj ünnepségén.⁷ Javaslatára Horthy Khuen-Héderváry Károlyt (az egykori miniszterelnök fiát) nevezte ki főcserkésznek 1923. augusztus 13-án.

A Cserkészszövetség viszont nem akarta elveszíteni Telekit, ezért közbenjártak a VKM-nél, vesse fel a kormányülésen tiszteletbeli főcserkésszé való kinevezését. 1923. október 14-én már ilyen tisztségben vett részt az új főcserkész fogada-

³ Sík Sándor: *Teleki Pál, az ember és a cserkész*. In *Vigilia*, 1988, 657–662.

⁴ Idézi: Gergely 1989, 53.

⁵ *Magyar Cserkész*, 1922/9., 180. A finnországi cserkészútról szóló beszámolóban külön kiemelik, hogy a főcserkész segítségével jött össze a pénz (181.)

⁶ A háború alatt szerzett betegség miatt néhány hónappal azelőtt kivették a fél veséjét. Ablonczy Balázs: *Jellem és viszonyok. Kortársak Teleki Pálról*. In *Rubicon*, 2016/5-6., 149–157.

⁷ *Magyar Cserkész*, 1923/5-6., 108.

lomtételén. „Tiszteletbeli” tevékenységének egyik eredménye a társadalom felső köréből válogatott Cserkész Nagytanács megszervezése.⁸ A tervek szerint a tagok révén ez adta volna meg a cserkészetnek a szükséges társadalmi tekintélyt. Az Albrecht főherceg vezette, száz főből álló testület egyszerre volt a cserkészmozgalom hatékony irányításának és a társadalmi figyelem felkeltésének eszköze. Maga Teleki azt mondta „szerveztük az ország vezető embereit [hogy felkeltsék az érdeklődést a cserkészet iránt], de nem a sablon szerint. Bevettük, aki eddig pusztán érdeklődést tanúsított. [...] A Nagytanács nemcsak dísz [...], hanem azok együttese, akik egyénileg is hajlandók dolgozni, és garanciái a cserkészet támogatásának.”⁹

Teleki tényleges és tiszteletbeli főcserkészként ilyen volt. A Cserkészszövetség persze elvárta tőle a támogatást és a reprezentatív részvételt, amit meg is kapott. Így a koppenhágai jamboreen való részvétel szervezése közben is szakított időt arra, hogy kimenjen Szegedre a kerületi cserkésznapra, ahol beszédet is mondott. Berlinben pedig a Koppenhágába utazó magyar cserkészeket a pályaudvaron üdvözölte egy beszéddel. Teleki a Népszövetség háromfős határmegállapító bizottságának tagjaként 1925 elején a Törökország és Irak határán fekvő, vitatott hovatartozású moszuli vilajetbe látogatott. A küldöttség Bagdadba érkezve felkereste Fejszál iraki királyt is. A tisztelgő látogatáson Teleki sajátosan értelmezve azt a kérést, hogy uniformisban jelenjen meg, a főcserkész egyenruháját viselte. Az irakiak erre el akartak büszkélkedni a saját cserkészeikkel, és díszszemlét szerveztek. A bizottság munkája közben pedig „mindenütt, de különösen a keresztény községekben díszőrség vagy díszraj várt, esetleg az egész csapat megjelent”. Az útja során találkozott a jezidiek harmincfős cserkészcsapatával is, amiben „a cserkésztestvériség nagy ereje és diadala” bizonyítékát látta.¹⁰

Neve nem csupán népszerűséget, hanem tényleges támogatást is hozott idehaza. Már a „tiszteletbeli” időszakban, 1925-ben lett a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatósági tagja.¹¹ A korszakban megszokottnak számított, hogy a különféle bankok és vállalatok igazgatóságába vagy felügyelőbizottságába beültetnek néhány ismert személyiséget, akiktől nem várnak szakértelmet igénylő munkát. Az illető fizetést kap, a munkahelye pedig büszkélkedhet azzal, hogy náluk dolgozik. Teleki tényleg eljárt a Takarékpénztárba, cserébe viszont a cserkészetnek kért pénzt.¹²

De még ennél többet is vállalt. Nem csak reprezentatív céllal, évfordulós vagy egyéb rendezvényeken jelent meg főcserkészként. Személyes jelenlétével erősítette (és népszerűsítette) a cserkészetet akkor is, amikor ezt ráhagyhatta volna a tényleges cserkészekre. Például végiglátogatta a cserkész táborokat, részt vett a

⁸ A *Magyar Cserkész* 1924. áprilisi és májusi számának vezércikke is megemlíti Telekit ezzel kapcsolatban.

⁹ Idézi: Gergely 1989, 56.

¹⁰ A *Magyar Cserkész* 1926. évi első két számába ő maga írt az útról, az idézetek ezekből a cikkekből származnak.

¹¹ Ablonczy Balázs: *Teleki személyisége. A miniszterelnök hétköznapijai*. In *Rubicon*, 2016/5-6., 120–125.

¹² Az ügyvezető igazgató, Milos György még a *Magyar Cserkész* 1925/1. számába is írt két bekezdést, amelyben a cserkészeket dicsérte.

cserkészkerületek hadijátékain. Az általa megszervezett 1926-os nemzeti nagytábort a Népszigeten rendezték volna (később itt épült fel a cserkészek vízitelepe), de a tervet megakadályozta egy áradás. A rendezvényt ezért rohamtempóban át kellett telepíteni az első adandó helyszínre, Káposztásmegyerre.¹³ Ebben a tiszteletbeli főcserkész is közreműködött (amúgy sem kérte soha, hogy a címéből adódóan kivételezzenek vele, mindig megosztotta a „ténylegesek” életkörülményeit). 1928-ban az Országos Cserkésznap szervezésében vállalt szerepet – a díszvendég, a világ főcserkésze meg is köszönte egy levélben a fáradozást.¹⁴ 1929-ben újabb jamboree következett, ezúttal Angliában (ismét ő szervezte meg a magyar részvételt), de az ilyen nagy horderejű ügyek mellett sem hanyagolta el a cserkészek mindennapi problémáit. Amikor 1930 júliusában egy budakeszi táborozáshoz kellett helyet találni, ő járt közben az erdőigazgatónál. A sikeres tábor után ősszel felvetődött egy cserkészpark létrehozása a területen, és ehhez ugyancsak a tiszteletbeli főcserkészre volt szükség. A kiszemelt területet az IBUSZ használta vadászati célokra, de a közbenjárásra egy (pontosan körülírt) részét mégis átengedték. Miközben Teleki ezért levelezett¹⁵ (pl. azt is meg kellett vizsgálni, hogy a tudóstanatórium közelsége nem jelent-e egészségügyi kockázatot), egy sokkal fontosabb ügyön is dolgozott.

Az 1924-es dániai és az 1929-es angliai jamboreen elért magyar eredmények után felmerült az ötlet, hogy Magyarország megpályázhatná az 1933. évi cserkész-világtalálkozó szervezését. Teleki a Szent István-napi ünnepségeken meg is környékezte a kormányzót azzal, hogy Gödöllő kiváló helyszín lenne.¹⁶ A helyet Horthy is ismerte (kormányzóként ő „örökölte” a királytól), itt vadászott, és talán ezért is habozott kissé (nem zavarja-e majd a jamboree a vadászokat). Teleki egy térképet küldött neki a tervezett helyszínről, hogy megnyugtassa. A kormányzói kabinetirodán keresztül folytatta a lobbizást. Az iroda főnökének szeptember 23-án írt levelében kifejtette, hogy a magyar pályázat sikerére komoly esély van. A versenytársak az Egyesült Államok és Csehszlovákia. Ahogy Teleki fogalmazott, „Amerikára nincs nagy kedvük az európaiaknak”, a csehszlovákokat pedig meg lehet verni, ha a döntés idejére már kész tervvel állunk elő. A jamboree megrendezésével kitűnő propagandalehetőséghez jutna az ország (Teleki 25 ezer résztvevővel számolt), a bevétellel pedig megalapozhatnák a magyar cserkészet jövőjét. Ehhez viszont az kell, hogy a kormányzó még a tél előtt előzetes hozzájárulását adja a gödöllői helyszín használatához (ezt tartotta Teleki a legkedvezőbb megoldásnak), esetleg (kevésbé jó esetben) jelöljön ki egy másikat. Ezt követné a helyszín bejárása (ezért volt fontos, hogy minél hamarabb megszülessen a döntés), mindent feltérképeznének, megtervezhetnék. Télen megcsinálnák a költségvetést, tavasszal még egyszer megvizsgálnának mindent, és nyáron majd lenyűgöznek mindenkit.

¹³ Egy évvel korábban itt tartottak jamboreet a fővárosi cserkészcsapatoknak. *Magyar Cserkész*, 1925/4., 59.

¹⁴ *Magyar Cserkész*, 1928/9., 179–180. közli a kézírásos levelet és egy gépelt fordítást.

¹⁵ Bővebben lásd MNL OL X 10379 [a Magyar Cserkészszövetség iratairól készült mikrofilmek, a továbbiakban Cserkész mikrofilm], 50027. tekercs.

¹⁶ Sík Sándor szerint Teleki (vele együtt) ellenezte, hogy Magyarország is pályázzon, de a cserkészvezetők leszavazták, ezután pedig kötelességtudatból beállt a pályázat mögé (Sík 659–660.)

Milyen érvek szóltak a többi lehetséges helyszín ellen? A Balaton messze volt Budapesttől. Alag és Káposztásmegyer kapcsán (végül itt rendezték a '26-os nemzeti nagytábort) csak annyit ír, problémák merültek fel, de nem fejtí ki, milyenek (valószínűleg logisztikaiak, nem férne el ott ennyi ember, vagy nem tudnák ellátni őket). Szóba jöhetnek volna még (meg nem nevezett) dunai szigetek, itt viszont egy esetleges árvíz és az utána következő szűnyoginvázió az ellenérv (a nagytábort épp ezért kellett átrakni Megyerre).

1931 júliusában a badeni cserkész-világkonferencia Magyarországnak adta a következő cserkész-világtalálkozó rendezési jogát, ugyanis a négy másik pályázó (Az Egyesült Államokon és a cseheken kívül Hollandia és Ausztrália) visszalépett.¹⁷ Teleki lett a tábor parancsnoka.¹⁸ Mindent ő intézett, és minden szál az ő kezében futott össze. Ő szedte össze (ráadásul a gazdasági világválság idején) a szükséges pénzt, mert a kormányzati támogatás csak a tervezett kiadások tizedére volt elég. 1933. május 14-én tartott előadásából (*A magyar társadalom feladata a Jamboreen*) kiderül, miért is lobbizott ennyit a kormányzónál. „A Jamboree nem más, mint kis országépítés. Nem szenzációk és látványosságok sorozata [...], hanem maga a cserkészélet.”¹⁹

A szervezésért a legnagyobb cserkészkitüntetést, az Ezüsfarkas Rendet is megkapta a díszvendégtől, a cserkészmozgalom élő legendájától, Baden-Powell-től. Kevesebb örömet szerezhetett neki a rengeteg papírmunka, még 11 hónappal később, 1934 júniusában is kapott jamboree-ügyeket érintő leveleket. Pedig a maga részéről már februárban elkezdte lezárni az egészet azzal, hogy köszönőleveleket küldözgetett a segítőtársainak.²⁰

A jamboree tapasztalatait Teleki (és vezérkari főnöke, kisbarnaki Farkas Ferenc) már abban az évben megpróbálta átültetni a cserkészszövetségbe. Teleki abban reménykedett, „[...] a jamboree munka [...] egy egész gárdát fog kitermelni, amely a cserkészzet vezetését át fogja tudni venni [...] az állami és társadalmi élet más terein végezve építő munkát.” A szövetség átszervezése (hatékonyabbá tétele) körüli vitákban Farkas azt javasolta, hogy a „jó, mozgékony, egyszerű és olcsó szervezetet”, amilyenné a szövetségnek válnia kell, úgy teremtsék meg, hogy megfelelő változtatásokkal átveszik a Gödöllőn alkalmazott módszereket. Ez évekig tartó belső vitát eredményezett, Teleki pedig hamar megunt a dolgot. Az Országos Intéző Bizottság 1936. április 22-i ülésén tiltakozott az alapszabályok tervezett módosítása ellen. „[...] a szövetség alapszabályának hasonlónak kell lennie a magyar alkotmányhoz, mely évszázadokon keresztül változatlanul fennáll, és még sincs ellentétben a változó viszonyokkal.”²¹

¹⁷ A döntésről beszámoló vezércikket maga Teleki írta. *Magyar Cserkész*, 1931/15-16., 237. A verseny-társak visszalépése a szám legvégén, a külföldi hírek között szerepel.

¹⁸ Bakay Kornél: *Ragyogj cserkészliliom!* (Koronás Kerecsen, 2008, Budapest) 138. szerint főparancsnok, de a korabeli cserkészsjajtól következőesen parancsnoknak nevezi (*Magyar Cserkész*, 1932/12. 149., 155.)

¹⁹ *Magyar Cserkész*, 1933/11., 277.

²⁰ Cserkész mikrofilm 50040. tekercs. Az itt szereplő két köszönőlevélnek csak az első mondata készült „sablonból”, egyébként eltér a szövegük. Ez akár azt is jelentheti, hogy Teleki mindenkinek személyre szabottan írt.

²¹ Idézi: Gergely 1989, 179.

1937 elején Sík Sándorral együttműködve megkezdte egy olyan egyesület szervezését, amely az aktív cserkészzetből kiöregedett cserkészek tudását és munkakedvét akarta a haza javára felhasználni. Ez egybevágott a *Fiatal Magyarság* folyóirat deklarált céljával (ennek volt főmunkatársa Sík), ezért is kapta a „Fiatal Magyarság Szövetség” nevet.²² A szövetség szervezése mellett Teleki nemcsak reprezentatív szerepet játszott, hanem megint a befolyásával, nevével segített a különféle problémák megoldásában. Hozzá fordult például az a jánoshalmi cserkész, akinek cserkész- és hivatalnokkarrierjét félbeszakította a váratlan behívás, ezért mielőbb le akarta szereltetni magát.²³ Ilyen „kis” ügyektől olyanokig terjedt a figyelve, mint az 1937-es jamboreera Hollandiába utazó magyar cserkészek vasúti kedvezménye, ugyanis már „hagyományosan” megint ő szervezte a magyar részvételt, a források előteremtése pedig ezúttal sem volt könnyű. Sikertelenül elérte, hogy a Magyar Királyi Államvasutak megadja a cserkészeknél szokásos 66 százalékos engedményt, de a vasút külön kikötötte, hogy ez csak a Hollandiába utazóknak jár. Amikor Teleki a Magyarországon táborozó cserkészeknek is kedvezményt kért, azt a választ kapta, hogy ez a vasúttársaság anyagi helyzete miatt lehetetlen. A magyar cserkészzet 25. éves jubileuma alkalmából tartott országos közgyűlésen ő képviselte Baden-Powellt.²⁴

Az első bécsi döntés után (már vallás- és közoktatásügyi miniszterként) cserkészgyenruhában látogatott el „Ó-Komáromba”, ahol részt vett a helyi Jókai cserkészcsapat fogadalmújításán. Ami utána következett (a Felvidéken és 1939 márciusa után Kárpátalján), már nem volt ennyire felemelő. A szövetség küldöttei bejárták a visszacsatolt területeket, és felmérték az ottani helyzetet. A helyi és az anyaországi cserkészek között sok konfliktus támadt, mert nem ismerték egymás problémáit.

1939 februárjában Horthy miniszterelnökké nevezte ki Telekit. Március elsején egy cserkészküldöttség jelent meg a miniszterelnöki palotánál, és a szövetség nevében támogatásukról biztosították (Papp Antal országos elnök külön kiemelte, hogy ez nem politikai lépés, hiszen a cserkészeknek nincs választójoguk).²⁵ A kettős (miniszterelnöki és főcserkész) funkció miatt előfordult, hogy a tiszteletbeli főcserkésznek küldött levelet a miniszterelnöknek címezték vagy fordítva. Ő csak a szolgálati út betartásával hozzá érkezett „cserkész”-levelekkel foglalkozott, a többit átküldte a Cserkészszövetségnek.²⁶ Cserkészként nem sokáig maradt egyedül az Országgyűlésben: a '39-es választásokon annyian futottak be, hogy tízfős „képviselői cserkészörs” alakult.

²² Cserkész mikrofilm 50047. tekercs. Az 1937. január 7-én kelt (és indoklasként a magyar cserkészzet negyedszázados jubileumára hivatkozó) meghívó szerint az első gyűlés témája az volt, mit tehetnek a cserkészférfiak a hazáért.

²³ Cserkész mikrofilm 50047. tekercs

²⁴ *Magyar Cserkész*, 1938. január 15., 3. A Cserkészszövetség vezetőinek felsorolásakor még a tényleges főcserkészt is megelőzte.

²⁵ *Magyar Cserkész*, 1939. március 15., 7.

²⁶ Cserkész mikrofilm 50052. tekercs. Egy protekciót vagy pénzt kérő cserkész és iparossegéd levele így került a szövetség ügyvezető elnöke, Éry Emil elé.

A „szokásos” támogatást kérő levelek mellett olyan ügyekkel is foglalkoznia kellett, amelyek a cserkészszajtot érintették. 1939 márciusában a *Fiatal Magyarság* főszerkesztője, Fodor Ferenc kereste meg egy bejelentéssel. A lapot a Magyar Cserkészszövetség adta ki, ezen akartak változtatni (nem derül ki, hogy miért, de valószínűleg pénzügyi okokból). Az első lépés az újság megszüntetése volt. Ezt követően azonos címmel, főszerkesztővel és terjedelemmel fog megjelenni egy „másik” újság – az egyetlen újdonság, hogy ezt már a Fiatal Magyarság Szövetség adja ki. A pénzzel magyarázta a Cserkészszövetség azt a májusi kérést, hogy a *Magyar Cserkész* és a *Vezetők Lapja* két hónapos nyári szünetet tarthasson. Azzal érveltek, ha júliusban és augusztusban is megjelenne a két lap, nem tudna eljutni az olvasókhoz, akik (a cserkész táborok és az utána következő „privát” nyaralások miatt) egyszerűen nem érhetőek el. Így a szövetségnek a nyakán maradnának a példányok. A jelek szerint ez a kérés nem ért célt, mert egy hónappal később egy másik, megengedőbb verzióját küldték el Telekinek. A *Magyar Cserkész* nyáron is megjelenne, de havonta csak egyszer, és akkor is csak feleakkora terjedelemben, mint az év többi részében. Végül ez utóbbi valósult meg.

Teleki miniszterelnöksége alatt is sokszor megjelent a cserkészrendezvényeken, például az 1940. június 2-án tartott öregcserkész-napon. Észak-Erdély visszacsatolása után ő irányította az ottani magyar cserkészcsapatok helyzetének felmérését.²⁷

1941 januárjában megvétózta a negyedik cserkész törvény tartalmának szűkítését. Az eredeti szöveg szerint „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” – ezt akarták egyesek módosítani úgy, hogy az „ellenséges” nemzetek cserkészeit kihagyták volna.²⁸

A kormányzó azt tervezte, hogy a cserkészlet és a Leventemozgalom közötti súrlódások megszüntetése (vagy legalábbis csökkentése) érdekében egységes magyar ifjúsági szervezetet hoz létre. A két mozgalom egyenrangúként dolgozott volna tovább ezeken a kereteken belül. A cserkészek vezetését Teleki Pálra ruházták volna.

A kinevezést azonban már nem volt kihez eljuttatni, addigra véget ért egy életút, amely két évtizedig folytonosan összefonódott a cserkészlettel. Az egyik az utolsók közül, akik Telekit élve látták a halála napján, Soczó András tisztjelölt cserkész volt. A Szent István-bazilikában tartott nagyheti lelkigyakorlat után Teleki este 6 körül azzal búcsúzott tőle, hogy a feleségét megy meglátogatni az Olasz fasori szanatóriumba. „Nem volt se fekete autó, se semmi kíséret, hanem villamossal ment azzal a három cserkésztestvérrrel.”²⁹

²⁷ Gergely 1989, 275–277.

²⁸ Sík 662.

²⁹ Interjú Soczó Andrással, 2013. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=3BtZZBigFUK> (Letöltés: 2018. 07. 30.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MNL OL X 10379 (a Magyar Cserkészszövetség iratairól készült mikrofilmek), 50027., 50040., 50047., 50052. tekercs

SZAKIRODALOM

Ablonczy Balázs: *A cserkészmozgalom élén*. In *Rubicon*, 2016/5-6., 104–111. Forrás: http://epa.oszk.hu/03100/03122/00011/pdf/EPA03122_rubicon_2016_5-6_104-111.pdf (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Ablonczy Balázs: *Jellem és viszonyok. Kortársak Teleki Pálról*. In *Rubicon*, 2016/5-6., 149–157. Forrás: http://epa.oszk.hu/03100/03122/00011/pdf/EPA03122_rubicon_2016_5-6_149-157.pdf (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Ablonczy Balázs: *Teleki személyisége. A miniszterelnök hétköznapijai*. In *Rubicon*, 2016/5-6., 120–125. Forrás: http://epa.oszk.hu/03100/03122/00011/pdf/EPA03122_rubicon_2016_5-6_120-125.pdf (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Bakay Kornél: *Ragyogj, cserkészliliom!* Koronás Kerecsen, 2008, Budapest.

Gergely Ferenc: *A magyar cserkészlet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, 1989, Budapest.

Gorondy-Novák Sándor: *Teleki Pálra emlékezve*. In *Vigilia*, 1988/9. 668–675. Forrás: http://epa.oszk.hu/02900/02970/00577/pdf/EPA02970_vigilia_1988_09_668-675.pdf (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Magyar Cserkész (a Magyar Cserkészszövetség hivatalos lapja) 1922–1940. közti évfolyamai.

Sipos Péter: *A konspiráció mítosza. Titkos szervezkedések Magyarországon 1919–1944*. In *Beszélő*, VII. évf. 30. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-konspiracio-mitosza> (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Sík Sándor: *Teleki Pál, az ember és a cserkész*. In *Vigilia*, 1988/9., 657–662. Forrás: http://epa.oszk.hu/02900/02970/00577/pdf/EPA02970_vigilia_1988_09_657-662.pdf (Letöltés: 2018. 08. 01.)

Soczó Andrással készült interjú, 2013. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=3BtZZBigFuk> (Letöltés: 2018. 07. 30.)

VÉGVESZÉLYBEN AZ ÓSI KERESZTÉNYSÉG?

Ezt a kérdést hagyja nyitva idén megjelent, *Une diversité menacée*, azaz *Eltűnő sokszínűség* című könyvével¹ a szír, vagyis az asszír etnikumhoz tartozó, káld katolikus Joseph Yacoub, a Lyoni Katolikus Egyetem szociológus-történész professzor emeritusa. Az alcímből kiderül, hogy milyen folyamatok miatt tűnhetnek el színek a kulturális örökség palettájáról: *Arab nacionalizmus és iszlamizáció szemben a keleti kereszténységgel*. Erről a koptok juthatnának eszünkbe, azonban a mai Iránban, Irakban és Szíriában élő asszír-káld keresztény közösségek életben tartásáról van szó.

A nagyívű tanulmány megkondítja a vészharangot a Közel-Keleten asszír, káld, maronita, nesztoriánus, jakobita vagy arameus néven említett vallási kisebbség feje felett. A legenda szerint Tamás apostol alapította keleti keresztény egyház tagjai az őskeresztény idők óta megtartották hitüket, vallási hagyományaikat, liturgikus nyelvüket, de mára helyzetük és lélekszámuk rendkívül meggyengült. Az arab nacionalizmus kulturális egységesítő törekvéseinek kudarc után – az arab tavasz óta – az iszlám területi és szellemi terjeszkedése teljes felszámolással fenyegeti őket.

A keleti egyházszakadás során 1553-ban jött létre a nesztoriánusból a babiloni káld egyház, a szír ortodoxból pedig 1783-ban a szír katolikus. Dogmatika és rítus tekintetében is van eltérés közöttük, de mindkettő büszke mezopotámiai őseire, bőséges egyházi irodalmára és önálló, apostoli egyházként működik és együttműködik. Ez az evangéliumi, arámi nyelvet beszélő és annak régies változatát liturgikus nyelvként is használó népesség Irán, Irak, Szíria, Törökország területén élve a legutóbbi időig rövidebb nyugalmi időszakoktól eltekintve folyamatos üldöztetésnek és jogfosztásnak volt kitéve. Török területen Hakkari hegyvidéke, Tur Abdin, Djarbékir, Urfa, Iránban az Urmia-tó, Szalamasz, Irakban a ninivei fennsík városa, Moszul, Bagdad és Kirkuk környéke a megpróbáltatásokkal kapcsolatban leginkább emlegetett helynevek.

A szíriai Kabur folyó menti Hasszakében született szerző a francia nyelvű *Relations Internationales* periodika 173. számában a stratégiai szempontból jelentős területi elhelyezkedésük miatt mindig is nagyhatalmi érdekek keresztttüzében élő vallási népcsoportról írt. Beszámol az ellenük 1914 októberétől 1918 júliusáig elkövetett, nemzetközi szinten csak nemrégiben elismert etnikai színezetű népirásról. Nyelvükön a *Szajfo*, arabul a *Nakba* szó fejezi ki azt az 1915-ös vérengzést, amit Anatólia keleti részén, Perzsiában és Moszul környékén hajtottak végre török és kurd nacionalista milíciák, hasonló módon és párhuzamosan az I. világháború alatt az örmények kiirtását célzó tisztogatási akciókkal. Az oszmán és perzsa birodalom határán élő őslakos keresztényeket a katonai szolgálatból leszerelték,

¹ Joseph Yacoub: *Une diversité menacée*, Édition Salvator, 2018

munkaszolgálatra küldték, ott pedig megsemmisítették őket. A falvaikat kifosztották, a templomokat, iskolákat, könyvtárakat, kolostorokat százzsámra lerombolták, a tömbben élő civil lakosokat, időseket, nőket, gyerekeket legyilkolták, éhhalálba kergették. Kiűzték őket szülőföldjükről a homogén török-muzulmán ország létrehozása érdekében. 1918 végére szinte teljesen kiürült a vidék, mert a kiirtás elől Észak-Iránból 25 ezer fő orosz földre, a Kaukázusba, mások szír területre menekültek, a franciák fennhatósága alá. A perzsiai Lombardiának is nevezett Urmia-tó környékéről, Szalamaszból pedig – ahonnan a szerző szülei is származnak –, sokakat Irakba telepítettek az angolok, ahonnan az 1933-ban Szimelében elkövetett tömeggyilkosság után érkeztek a Kabur-menti falvak benépesítésére. (2015 februárjában épp őket érte dzsihadista támadás. A túszokat a diaszpóra segítségével fejenként 30 000 dollárért engedték el, de a lerombolt, kifosztott falvakba már nem volt visszaút.)

A korabeli katolikus sajtó felszólalt a gyilkosságok ellen, és cselekvésre buzdította a közvéleményt, hogy a szemtanúk, köztük misszionáriusok beszámolóiból megismert tényekre reagáljon. Így Amerikában beszéltek az eredetileg a Tigris mellékén élő majd' 200 ezres szír kereszténységről, akik már néhány hónap alatt 5000 halottat számláltak, s a túlélő menekülteknek sem lehetett reményük a visszatérésre. 1919-ben párizsi előadásaival nagy visszhangot váltott ki Naayem abbé, aki beszámolóiban egyértelműsíti, hogy a török *Egység és Haladás* mozgalma – asszimilálás híján – mindenáron le akarta radírozni a térképről a többséggel nem egyeneműnek ítélt lakosokat. A halálos fenyegetések hatására álruhában Urfából Aleppóba menekült pap a későbbiekben asszír-káld, majd szövetséges hadifoglyok gyóntatójaként működött. Az ott hallottak alapján 1920-ban megjelenő könyvében eskü alatt vallott, fotókon is megjelenő tanúk vallomásait jegyezte le. Angliai vezető lapok megemlékeztek az örmények mellett a többi keresztény előre megtervezett kiirtásáról, és az anglikán érsek is szolidaritását fejezte ki az áldozatokkal.

Habár a túlélő vallási vezetők keresték a kapcsolatot a győztesek mérvadó politikusaival, az eredmény csekély volt. Számos delegáció és memorandum képviselte az ügyet a párizsi békekonferencián az elszenvedett veszteségek kompenzálását remélve, de már az angol, illetve a francia mandátum problémáján sem jutottak túl, az autonómia- és kisebbségvédelem törvénybe iktatása még a kurdok számára is csak javaslat maradt. Ankara az Irakból hazatérni szándékozók visszatérését minden módon akadályozta, majd 1925-ben a Népszövetségben és a Hágai Nemzetközi Bíróságon is hiábavalóak voltak azok a felszólalások, melyek a törvények ez irányú megalkotását szorgalmazták.

Egy magyar vonatkozást is fontos itt megemlíteni: Teleki Pál szerepét és tevékenységét az 1924-es Moszuli Bizottságban. A nemzetközileg elismert földrajztudós alapos felmérést végzett a Tigris mentén fekvő moszuli vilajet területének nemzetiségeiről, kisebbségeiről, adottságairól. A jelentés elkészítését a britek csupán mandátumnyerésük érdekében szorgalmazták, és felhasználták azt az iráni-török határkérdés eldöntésére, de nem támogatták a kialakított javaslatot a kisebbségek védelmére. Nem meglepő, hiszen csak az olaj és a szállítási útvo-

Badacsonyi Sándor: *Madárkereskedők*, 1991 (25,1×26 cm, rézkarc, rézmetszet), magántulajdon

nal Nagy-Britanniához kerülése volt a cél! A kisebbségi kérdés rendezetlensége eredményezte, hogy megerősödött a kurd nacionalizmus, miután az 1952-ben önállóvá vált Irakban sem alakult semmilyen autonóm terület, annak ellenére, hogy Teleki adatai szerint 800 ezer főből 500 ezernyi szunnita kurd volt ebben a tartományban. Emellett a kérdést még bonyolította, hogy többféle vallás jelen volt a térségben.

A Nagy Háborúban a Szentszék nem maradt szenvtelen a szír keresztények sorsa iránt. Vatikánban XV. Benedek pápa irattára őrzi a jelentéseket, de a diplomácia kudarca miatt csak az éhezők és az egyházi személyek ellátásában lehetett szerepe. Egy békekonferencia kapcsán Pietro Gasparri kardinális javaslatára egy pillanatra felmerült a Djarbékíri és Moszul közötti keresztény miniállam gondolata, de az kellő súly híján visszhangtalan maradt.

A kétszáz oldalas könyv az elmúlt években zajló emberrablások, az elvándorlás, a menekülthullámok jellemzésével kezdődik. Sajnálatos a hasonlóság az I. világháborús kegyetlenkedésekkel, ahogy a preambulum mottójában olvassuk egy dominikánus szerzetestől. Ezt tetézte az Iszlám Állam a létfontosságú intézmények elpusztításával (pl. Aleppo kórházai és iskolái), mindez szisztematikusan a vallási kisebbség életlehetőségeinek teljes felszámolására irányul.

A fent említett genocídium 100 éves évfordulójára végre igazán felfigyelt a világ és számos helyen megemlékezést tartottak. Így létesült a 750 ezer áldozat emlékparkja Sarcelles-ben, Párizs egy bevándorlók lakta külvárosában, ám Irakban a Daesh (az ISIS arab neve) is ekkor tervezett a kultúra rombolását célzó nagyobb akciókat. Először a moszuli múzeumot pusztították el, majd Nimród városa, Kalhu következett, aztán Hatra. Szíriában Palmyra alias Tadmor műemlékeit, köztük száznál több templomot romboltak le és szent helyeket gyaláztak meg a Kabur völgyének falvaiban. Az emberrablásokkal és terrorcselekményekkel elérték, hogy a színeskeresztény települések kiürültek, a lakosok a városokba vagy nyugatra menekültek. Láthatta ezt képekben a magyar néző is az *Övek a mennyek országa* címmel 2017-ben forgatott dokumentumfilmben.

Szíriában 2015-ben az északkeleti Kamisli 200 ezres lakosú városában kifejezetten keresztények elleni bombatámadás történt, aminek az akkor frissen kinevezett káld pátriárka, II. Efrém is csaknem áldozata lett. A szerző és a hazánkban járt szír egyházi méltóságok is úgy érzik, nagyon drágán kell fizetniük a valláshoz, a hithez való ragaszkodásukért. Az iszlamisták eltévelyedettként és hitetlenként tekintenek rájuk, s minthogy ilyeneket muszlimok lakta földön, vallási törvényeik szerint nem lehet megtérni, mindennapos életveszélyben élnek.

Könyve első részében Yacoub professzor a Közel-Kelet, avagy Közép-Kelet jelenlegi helyzetét magyarázza el a múltból kiindulva: hogyan juthatott olyan könnyen uralomra az iszlám az 5000 éve ott fennmaradó, a legelső térítéskor kereszténnyé vált népesség körében. A 7. századig a mezopotámiai arabok között is többségben voltak a keresztények, és az iszlám hódításával az arabizálódás fokozatosan ment végbe. A többség vélt szándékai szerint az aktuálisan használt és újabban születő történeti munkák a térség történelmét kevés kivételtől eltekintve már csak arab olvasatban mutatják, nem vesznek tudomást az iszlám és arab fennhatóság előtti történelemről. Semmilyen megbecsülésben nem részesülnek annak a kultúrának hordozói, amely az emberiség nagy gondolatait, alaptudományát és erkölcsi kategóriáit átmentették a többségi országok számára.

Visszatekintve Yacoub részletesen ismerteti, hogyan tárult fel a nyugat számára Mezopotámia történelme az asszirológiakutatók nyomán kéziratok és régészeti tárgyak formájában. A ninivei könyvtár 30 ezer agyagtáblájának jelentőségét kiemelkedőnek látja abban, hogy a 19. század közepén Franciaországból továbbgyűrűzött az érdeklődés a terület arámi nyelvű, őslakos keresztényei iránt. Az asszír és káld nevek végre elhangozhattak velük kapcsolatban, és úgy beszéltek róluk, mint Nabukodonozor utódairól. Egyházi rítusukban is hagyományozódik eredetük, van benne például a Jónás hívására megtért hívek tiszteletére tartott háromnapos Ninivei böjt. Fontos tudni, hogy a káld mise nyelve az az irodalmi szír nyelv, ami eredetileg a kései aráminak a nyugat-mezopotámiai Edessza (mai

török Urfa) városában használt dialektusa volt. A mai asszírok a modern arámi, azaz szíriai *szuret* vagy *szuraje* nyelvet beszélnek.

Az arab nacionalizmus, bár az iszlámban mint nemzeti vallás ismerte fel önmagát és egyedülállóan fonódott össze vele, mégsem rendelkezett a kellő nemzeti, néprajzi és történeti egységesítő erővel. Így láthatjuk, hogy Irak esetében a pánarab nemzetté válás elbukott a kurd és asszír-káld lakosság ellenállásán, mert annak eszméit nem tudta megérteni és beépíteni. A hajdan többséget alkotó keresztény felekezetek az Oszmán Birodalom bukása után követelték az önállóságot, de csupán a második világhégest követően kapták meg, amikor számuk drámaian lecsökkent. Érdemes összehasonlítani a különbséget: az elmúlt két évtized alatt az egymillió kereszténységből 700 ezer hagyta el Irakot, Szíriában a fele keresztény lakosság sincs otthon, 7 millió menekült van szétszóródva a világban, és elnéptelenedtek a lerombolt, felégetett falvak. Nem csupán a keresztény kisebbséget sújtja a visszaszorítás: bár a sèvres-i békeszerződés 1920-ban elismerte a kurdok autonómiához és függetlenséghez való jogát, de csak hosszú várakozás után, 1991-ben jött létre az autonóm Kurdisztán, majd 2017-ben népszavazást követően kiáltották ki függetlenségüket. Szíriában a polgárháború kitörésétől kezdve a kurdok a kormányerőkkel tartanak, s javult ugyan a helyzetük például az iskolai nyelvhasználatot illetően, de jövőjük bizonytalan.

Irakban a keresztények számára a 20. század egymást követő alkotmányaiban garantált szabadságjogok, a vallás- és szólásszabadság, a törvény előtti egyenlőség azóta sem valósultak meg, a joggyakorlatban és az identitásban nincs koherencia, mivel elsőbbséget élvez az államvallás, s csak azután jön az „irakiság”. Olyan törvényt nem fogadhatnak el, ami az iszlám alapjaival ellenkezik. (Ezt látjuk a pakisztáni Asia Bibi esetében, midőn az istenkáromlás-törvény reformját a fanatikusok – akár vezető politikusok meggyilkolása árán is – megakadályozzák.) Szaddam bukása előtt a többi állampolgárral egyetemben csendes elnyomásban volt részük a keresztényeknek, az elszabadult szélsőségesek térdierésével már üldözik őket.

Szíria sokvallású és -etnikumú országgént 1950-ös alkotmányában elismerte az államalkotó kisebbségeket, de a Baasz „Egység, szabadság, szocializmus”, „Arab testben iszlám lélek” jelmondataiban tetten érhető a pánarab nemzet vágya és a laicitástól való távolodás. Az 1958-as Egyesült Arab Köztársaság kísérlete, és a későbbi próbálkozások is gyengék voltak az egyesítéshez, de elegendőnek bizonyultak az arab hegemonia teljessé tételére. A diktatórikusan kormányzó Aszad rezsim alavita, vagyis síita kisebbségi vezetése fonák módon mégis a garancia a megmaradt keresztények számára, hiszen az általános vallási toleranciának köszönhetően teljes körű vallásszabadságnak örvendhettek, vezetői pozíciókat is elnyerhettek, felkeltve így a fundamentalista iszlám csoportok ellenszenvét.

A könyv második részében elsőként arra derül fény, hogy Urmia nesztoriánus temploma, a *Mart Mirjam* az egyetemes kereszténység egyik legrégebbi kultushelye. A hagyomány szerint ezen a településen térített Szent Tamás apostol, és később az itteni pátriárka volt a közvetítő Bizánc felé. Asszír- és káld lakosságuk – akiknek nem annyira a genetikai, de a kulturális-civilizációs

hovatarozása számít – ragaszkodik mezopotámiai gyökereihez, de identitásuk folytonosságát a nyugati szakirodalomban csak 1860-tól kezdődően ismerik el. A vallási összetartozás az 1980-as években főként az elvándorlásnak köszönhetően lassan etnikai tartalommal töltődött fel. Az egy nép – egy nemzet érzés jelen pillanatban is tovább erősödik a diaszpórában. Úgy látszik, ami az *Ummah*, vagyis muszlim közösségi összetartozásban számunkra is példaértékű, azt az asszír-káld katolikusok az együttélés során eltanulták, vagyis az őskeresztény hagyományokhoz visszatérve valósítják meg.

Iránban a mai 150 ezer keresztényből 120 ezer arámi nyelvű, rég elhagyott falvaikban kurdok vagy azeri törökök őrzik a megmaradt nesztoriánus emlékeket. A helyzet az 1979-es forradalom utáni modern alkotmány jogi garanciái ellenére mégiscsak abból érthető meg, hogy az ottani közvélemény szerint a született perzsa nem lehet más, csak muszlim. Ha áttér keresztény hitre, akkor aposztatának, hitehagyónak számít, s ezért halálbüntetés jár. Ez nem a világi állam törvénye, hanem a vallási előírások hozadéka. Iránban két keresztény felekezetet ismernek el: az örmény és az asszír keresztény egyházat, ám ők is csak saját nyelvükön terjeszthetik az evangéliumot, perzsául nem. Van vallási rendőrségük, megfigyelik az istentiszteleteket, hogy azon nem vesznek-e részt frissen megtértek. Értelemszerűen hitüket ők csak titokban tudják gyakorolni.

Kirgizisztán és Irán példáján azt is láthatjuk, hogy a két nem arab, de muszlim és többkultúrájú országban a nesztoriánus múlttal elkezdtek foglalkozni, s így valamiféle elismerést mégis kapnak a nem iszlámhoz köthető történelmi emlékek. A mai kirgiz Al-beshin temetőjében található gondosan megőrzött, klasszikus arámi nyelvű felirat és a 2010-es alkotmány nem korlátozza a vallásgyakorlást vagy a hivatalos nyelveken kívüli nyelvhasználatot.

Az arab nacionalizmus a kulturális sokszínűség tagadása, fejt ki részletesen a szerző az első részben, s a harmadikban azzal folytatja, hogy felidézi az UNESCO kulturális sokszínűségről szóló – az Általános Konferencia által 2001. december 2-án elfogadott – egyetemes nyilatkozatát. A *Mexikói nyilatkozatban* a kultúra alábbi meghatározását olvassuk: „egy társadalomra, illetve társadalmi csoportra jellemző megkülönböztető szellemi és tárgyi ismertetőjelek összessége [...], amely nemcsak a művészetet és az irodalmat foglalja magában, hanem a különböző életmódokat, az együttélés módjait, értékrendeket, hagyományokat és vallási irányzatokat is, [...] az utóbbi évtizedekben a globalizáció hatására a kulturális sokféleség keretén belüli békés együttélés súlyos veszélybe került”. Annak kinyilatkoztatásával, hogy minden egyes kultúra egyedi és pótolhatatlan, elismerésben részesül és világörökséggé válik a nemzeti nyelv, az uniformizálódó világgal szemben támogatást kapnak az etnikai és vallási kisebbségi jogok. Végre közbeszéd tárgyává válik a kulturális sokrétűség, melynek szintjei a történelmi tények értékelésétől a nyelvészeti vizsgálatokon keresztül a szocio-antropológiai kutatások megállapításáig terjednek. A nyelvi kérdés tekintetében csak egyet tudunk érteni a szerző által mondottakkal: „Aki arámiul beszél, arámiul gondolkodik.” A szír keresztények nyelvi képességeinek köszönhető, hogy a görögök tudását a 6.–10. század között átmentették az arab gondolkodás számára.

Yacoub professzor befejezésül egy olyan történetet említ a kereszténység korai korszakából, ami elgondolkozathat minket is, vajon eredetileg milyen irányból is indult a misszionálás. Személyesen meggyőződött róla, hogy mai napig őrzik francia települések Asszíriai Jakab emlékét, aki az 5. században perzsa katonaként ismerkedett meg az üldözött kereszténységgel, és már térítőként érkezett Szt. Honoriusszal gall földre. A Tours közelében fekvő Tarentaise nevű település legelső püspöke szerényen, szerzetesként élte le életét. Mi magyarok nem lepődünk meg annyira, hogy a rómaiak idején Gallia első püspökei között keletről érkezett keresztényeket találunk, hiszen Szent Márton Pannónia szülötte.

Az összegzésben végül felmerül a kérdés, mi a teendő, ha az arab nacionalizmus kifulladásá után a politikai iszlám irányítja a folyamatokat?

A szerző bőven lát megoldási lehetőséget. Bizakodó, talán naiv az álláspontja, hiszen előzőleg már bemutatta, hogyan esett csöbörből vödörbe a kisebbségek megmaradásának ügye. Példa rá Irak, ahol a Baasz laikus állama után az iszlám fundamentalizmus vallási színezetű uralma következett. Ez utóbbit az egyházi vezetők még veszélyesebbnek ítélik, hiszen eleve tagadja az egyenlőség jogát, *dhimmi* értelmezésében másodrangú állampolgárokként kezelve a nem muszlim lakosokat. Sokatmondó Michel Aflak, a Baasz párt (az Arab Újjászületés Pártja), alapítójának példája, aki szíriai görög ortodoxnak született, s végül iszlamizált.

Történetiségében szemlélve a kérdést, nem lehet tagadni, hogy a keresztények az iszlám előtt már jelen voltak, és a kulturális élet aktív részesei voltak mindig. Ők az ókori oktatás és művelődés hordozói Antiochiában, Alexandriában, és a szír-arámi keresztény szerzetesek a görög klasszikusok fordításával-másolásával hatalmas filozófiai-teológiai örökséget adtak a világnak. Az iszlám kultúra aranykora nélkülük nem valósulhatott volna meg. Sajnálatos, hogy az arab világ a Közel-Keleten nem tudta azt a civilizációs és kulturális többletet kihasználni és összetartó erővé tenni, ami a térség sokrétű örökségéből adódott. Félő, hogy az egyneműsítés kísérlete sikerrel jár, ha nem eszmélnék rá, hogy népelemeiket a nemzettest részeként vizsgálva a történelmi folytonosságot biztosítják. Az eddigi kutatási módszerek megújítását szolgálná, ha azokat objektív és racionális alapokra helyeznék. Yacoub professzor szerint a nyilvánvaló történelemhamisítások után újra kellene írni a hivatalos történelmet ezekben az országokban és nemzeti programokat indítani a segéd- és társtudományok bevonásával, a feltárásokat pedig elfogultság és prekoncepciók nélkül kellene végezni.

A történész és szociológus pontosan kijelöli a tennivalókat. A radikális iszlám előretörésével a kisebbségek eltűnhetnek, s ezzel együtt kulturális kincsek is feledésbe merülhetnek. Mindez az egész keresztény civilizációra nézve hatalmas veszteséget jelentene. A legelső keresztények utódai számára ki kell vívni, hogy nekik is legyen helyük az érintett iszlám országokban, érezzék biztonságban magukat, mint egyenrangú, teljes jogú állampolgárok. Az arabizálástól az iszlamizáció felé haladva a nem iszlámhoz tartozó történelem, és annak kulturális elemei a folyamatos erőszak és az atlanti közömbösség hatására kezd kitörlni a történelemből.

A szír kereszténység jobban integrálódhatna Iránban, Irakban, avagy Szíriában, ha a kulturális és nyelvi sokszínűséget elismernék, ha demokrácia és az emberi jogok gyakorlata megvalósulna abban a térségben. Ennek érdekében alkotmánymódosítás szükséges, új törvényeket kellene hozni az őshonos kisebbségi nyelvoktatás ügyében. Ebben hivatalosként el kell ismerni az arabhoz hasonlóan a szíriai, azaz mai arámi nyelvet, mint államalkotó nép által használt idiómát. Intézményi háttér hozzárendelésével elő kell mozdítani az ókori Szíria és Irak történelmét és kulturális örökségét feltáró szociológiai, antropológiai és statisztikai kutatásokat, újranyitni az ásatásokat, restaurálni és helyreállítani a kárt szenvedett múzeumi tárgyakat és kéziratokat. Jelen pillanatban a múzeumok kiállításain kereszténységre vonatkozó anyag egyáltalán nem jelenik meg, pedig léteznek még azok a kultuszhelyek, amelyeneket csak ezeken a területeken találunk. (Tört tengelyes alaprajzú templomokat például, amelyekben – az ősi mezopotámiai hagyománynak megfelelően – az oltárt a bejáratától csak félfordulattal lehet megközelíteni.)

A javaslatok sora a diaszpórával való kapcsolódástól a föderalista átalakulás meglegbegtetéséig még hosszan folytatható, ám kiemelendő még az a vélekedés, hogy nagy áttörés lenne, ha az egyenlő bánásmód elvének elfogadásával a muszlimok – cserébe az Európa nyugati államaiban kapott szabadságjogokért – megadnák az ő területeiken élő keresztények és más vallási kisebbségek egyenjogúságát. Ettől jelen pillanatban igen messze állnak. Ismerni kell a helyzet megítéléséhez az arab *dhimmi* kifejezést, mely az iszlám alávetettséget jelöli, kissé képmutatóan „védettségként” magyarázva a behódoltatást. Az adózással, avagy katonáskodással járó ilyen státuszt csak a biblikus vallások, azaz a zsidók és keresztények számára tartogatják, de természetesen a döntéshozatali pozíciókban a „védettek” kizárják. Szaddám Huszein idején sem a katonaságban, sem a közigazgatásban vagy magasabb bírói testületben nem lehettek jelen. Vajon az Iszlám Állam alól felszabadulva változik-e valami?

A káld tudósok hagyományát követve Joseph Yacoub a közvetítő és párbeszédre kész magatartás megtestesítőjeként a fizikai és lelki újjáépítés híve. Csak remélni lehet, hogy ebben partnerekre és támogatásra lel. Talán ezért nem említi meg a politikatudományok tanáráként teljes mélységében ismert tényeket a nyugati nagyhatalmak és gazdag arab államok döbbenetes érintettségét a vallásüldözés és tömeggyilkosságig jutó terrorizmus kialakulásában.

Ha térképmellékletet is találtunk volna a kiadványban, áttekinthetőbbé vált volna az asszír–káld népesség története és a mi bukovinai székelyeinkéhez oly hasonló vándorlásuk állomásainak útvonala. Hasznos lett volna néhány adat a diaszpóra jelenlegi nagyságáról és kiterjedéséről is.

Összességében elmondható, hogy e könyv alaposan bemutatja és dokumentálja az őshonos kereszténységet továbbélő népcsoportok kálváriáját napjainkig, és azt a hitét, hogy az érintett országokban a modern jogállami keretek kiterjesztésével a kisebbségek helyzetében javulás érhető el. Ám az is látható, hogy mára már az egész térség keresztény múltjának emlékei, s így a teljes európai kultúra ősforrásához való visszatérés lehetőségei végveszélybe kerültek.

SZÉLJEGYZETEK EGY FONTOS REGÉNYHEZ

Nádas Péter: Világoló részletek

3. rész

Le lehet-e írni a dolgokat úgy, ahogy voltak-vannak? Vagy csupán róluk lehet írni? Mert maga az ábrázolás is csak a végzet része? Hogy aki ír, maga is egy eleme annak a szerkezetnek, amit ábrázolni akar, és amivel egymást teremtik? A *Világoló fejezetek*ben ezzel a kérdéssel kell szembenézni. Történelemléteiben, családábrázolásában olyan események, folyamatok, alakok bukkannak fel, melyek Nádas elbeszélése nélkül is velünk vannak a közös emlékezetben. Vagy úgy, ahogyan ő állítja eléink őket, vagy másként. Ellentmondásokat is hordozó tanult tudása keveredik közvetlen élményeiből épült idő-, nyelv- és történelemszemléletével. A háború, a kommunista hatalomátvétel, 1956, Rajk és Gerő, Rákosi és Kádár, a sokféle, a német és magyar nácik áldozatává vált, vagy az ÁVO szolgálatába állt családtagok, szadista verőlegények és zsidómentők, a totalitarizmust gyűlölő, a család kommunista örökségével szembeforduló, de attól szabadulni nem képes író, a regény sokféle nációhoz és kultúrához tartozó szereplői ugyan egyazon történelem résztvevői, de csak a saját sorsukban lehetnek biztosak. Vagy még abban sem. Mintha a regénnyé vált önéletrajz is azért indulna olyan messziről, azért lenne annyira összetett a története, geográfiája, antropológiája, hogy kiderüljön: ami megtörtént, éppoly bizonytalan, mint a jövő, amely már régen eldőlt, de kifürkészhetetlen. A múlt titkai viszont talán adnak némi esélyt a maguk feltárására.

Nincs olyan narratíva, ami máshonnan indulhatna, mint hogy elfogadja, amit a történet állít magáról: azt, hogy őnmaga. Ebben a dimenzióban a felelősség is csak egy szó. Nem kisebb és nem nagyobb a súlya, mint más szavaké. Mindenki maga határozza meg viszonyát a történelemhez és szereplőihöz, Rajkhoz, Münichhez, Kádárhoz, megszállókhoz és kollaboránsokhoz, politikai gyilkosokhoz és társtetteseikhez, bűnsegeideikhez. Ha a felelősség tényleg csak egy szó, akkor egyre megy, hogy valaki kiépítője és üzemeltetője, avagy áldozata és elviselője a diktatúrának. Főlöské a történetbe a normativitás külső szempontját bevenni. Péter Gábor ÁVH-jának alapelve (nyilván szovjet mintára) volt, hogy az emberekben a rosszat keresse, és ne a jót. Hogy mi a rossz, ő mondta meg. (Az elv ismerős: „hogy ki a zsidó, azt én mondom meg” – mondta, ha igaz, Lueger bécsi polgármester, akinek nevét ma is tér viseli az osztrák fővárosban.) Eszerint jó és rossz függő változók. Ami tegnap rossz volt, holnap jó lehet, és viszont. A párt eldönti. Aki mást gondol, aki szerint a jó és rossz olyan erkölcsi alapvetés, amely az emberiség útjának egészét átfogja, a párt mindenhatóságát vonja kétségbe, a párt ellensége. A Péter Gáboroké. A kommunizmusé, a történelem aktuális szükségyszerűségéé. A kommunista hit szerint minden jó a párt által születik, a hívó

számára ez axióma. A párt mondja meg, mi jó és mi rossz. Akár arra is mondhatja, ami más vonatkoztatási rendszerekben is jónak vagy rossznak számít. Nádas jó kommunistái ezekkel, a párt döntésétől függetlenül is helytállónak gondolt ítéletekkel igazolják hitüket.

A Nádas család közvetlen forrásokból értesült pártja gyalázatos tetteiről. Tudnia kellett a spanyol polgárháború idején anarchistának és trockistának minősített kommunisták moszkvai parancsra történt likvidálásáról, „az antitrockista kivégzőosztagok tisztogatóakcióiról”, tudták, hogy nemcsak a köztársaságiak és Franco csapatai harcoltak egymással, hanem a baloldal is vívta nem kevésbé véres belső háborúját. Tudniuk kellett arról is, ami Moszkvában történt, a mozgalom és a hatalomgyakorlás egészét meghatározó erőszakról, kegyetlenségről, a diktatúra működéséről, természetéről, dinamikájáról, de megtagadták azt a tudásukat, ami eltért a párt deklarálta jótól. Egy ideig kommunista hitük parancsára, később azért, hogy ne bontsák meg azt, amit antifasiszta egységnek gondoltak. Ezért hallgattak arról, hogy „legjobb barátait már a harmincas években lezajlott tisztogatásokban megölték”. De hát „az ember mint csordaállat a hasonszőrűektől sok mindent lenyel”.

Nádas az oknyomozó riporter elszántságával tárja föl a spanyol polgárháború menekültjeit őrző, a Pireneusok tövébe telepített, La Vernet-i internálótábor mindennapjait, és azt, ahogy a kommunisták megszöktették onnan néhány kiválasztott elvtársukat. A tábor emlékét őrző gyűjtemény fotótárában a gyerekkori ismerősei képeit keresi: Angyal Györgyét, Mező Imréét, Münnich Ferencét, Jász Dezsőét. És persze a legismertebbet, Rajk Lászlóét. Akit a kommunista utókor többnyire csak mártírként szerepeltetett, ezért időzítette újratemetését egy nemzeti gyásznapra, az aradi tizenhármak kivégzésének évfordulójára. A hamis Rajk-mítoszból sok minden kimaradt, a legártatlanabb az volt, hogy a németellenes ellenállás egyik fontos szereplőjeként letartóztatták, ám nyilas testvére közbenjárására megúszta lebukását. Aztán jött a kommunista hatalomátvétel, belügyminiszterként korábbi nem-kommunista küzdőtársak elítéltetése, a készülő nyílt diktatúra előkészítését szolgáló államvédelem kiépítése, amely utóbb megalkotója végzete lesz. „Rajk kivégzése, hét év múltán a drámai újratemetése gyermekkorom legnagyobb lelki és szellemi megpróbáltatásai közé tartozott” – foglalja össze erős koraérettségről tanúskodó, hét és tizennégy éves kori emlékeit Nádas.

Hogy a Nádas családban mit tudtak a Rajk-per természetéről? Alighanem minden lényegeset. Személyesen közel álltak Rajkhoz, Rajkékhöz, nem lehetett kétséges számukra, hogy ami történik, az Moszkva Nagy Terrorjának magyar változata. Még azt is tudták, mi történt Rajk László néhány hónapos fiával, akit az államvédelem abban a pályában vitt ismeretlen helyre, amibe máskülönben a Nádas család jövevényei szoktak érkezni. Köztük maga az író is (aki pedánsan fel is sorolja a földi pályájukat ebben a pályában kezdő újszülötteket). Ifjabb Rajk László tiszteletbeli családtagként ebben a kultikus pályájában kapta meg a nemzetközi kommunista mozgalom hazai képviselőitől a fedőnevét, amely nem utalt sem szülőhelyére, sem küllemére, mint apja esetében a Firtos (hegy Székelyudvarhely mellett) és a Kirgiz (gondoljunk Rajk archerendezésére). Kovács Istvánnak vagy Györk Istvánnak hívták, az elsónél nem sok jellegtelenebb név van. A

Nádas család kollektív személyiségét jelképező pólyát a korszak csecsemőügyi felelőse, Pikler Emmi juttatta vissza hozzájuk, amiből megtudhatták az elrabolt és elrejtett Rajk-gyerek titkát. A kódolt üzenet szerint a csecsemő a Pikler által vezetett intézetbe került, tehát „jó helyen” van.

Nádasék a Rajk család rémdrámájának nem távoli szemlélői voltak, hanem megrettent statisztái. Már nem hitből, hanem félelemből hallgattak. Ismerték Rajk spanyol polgárháborús tevékenységét (amúgy nyilván Gerőét is), tudták, hogy az ezzel kapcsolatos vádak hamisak, Rajk nem árulhatta el az állítólagos árulása időpontjában még nem létező Rákosi-zászlóaljat, nem épülhetett be a Gestapóba sem, és nem ismerte Noel Fieldet, de mindezt fölösleges követni. „Értelmetlen dolgokat nincs értelme felfogni.” Ami wittgensteini értelemben igaz, de mégis önáltatás, amit nem a logika, hanem a félelem kényszerít ki, mert amúgy az ember mást sem csinál, mint értelmetlen (azaz önmagukban értelemmel nem bíró) dolgokat próbál felfogni. Például az életét.

A Rajk-ügy csak egy a sokféle bűn között, amikről a Nádas család, ahogyan a zártkörű kommunista arisztokrácia más családjai is, sokat tudhatott. Némelyiknek maguk is részesei voltak. Esett szó részvételükről az 1947-es kékcédulás választások csalásaiban (Rajk belügyminisztersége idején). Amiről később azért sem beszéltek, mert eszük ágában sem volt lemondani csalással szerzett hatalmukról. Nem a diktatúrának akartak véget vetni, hanem a rossz kommunisták helyére ülve ők – a jó kommunisták – akarták működtetni. Amitől, legalábbis számukra, demokratikusabb lett volna.

A Rajk-perrel egyidejű *Fidelio*-előadás emlékét idézve Nádas mégis föl tud háborodni. A *Fidelio* esszé, mint zenei indíttatású futam, jól illik a könyv szellemi konstrukciójába, olyan előzményekre mutat, mint Thomas Mann *Doktor Faustusa*, vagy Kierkegaard *Don Juanja*. „Hatéves lehettem, amikor elvittek az Operába, a *Fidelio*hoz” – kezdi, majd Ybl Miklós épülete kapcsán az építészeti hazugságról, a színpadi hazugságról ír – ahonnan hazugságig jut. Kisiskolásként az Operában azt látja, hogy Marcellina egy pillanat alatt elpártol attól, akit egy nappal korábban még szeretett, az új börtönőrt szereti, akiről korábban nem is tudott, és aki csaló. Elviselhetetlennek érzi, hogy ezt senki sem veszi észre, és nemcsak a színpadi szereplők, hanem a közönség is falaz a csaláshoz. Vagyis az „egész világ egy nagy, egyezményes, beláthatatlanul szövevényes megtévesztésnek bizonyult”.

A gyerek Nádas igazságszeretete a hűtlenség elfogadása ellen lázad, főként azt nem tudja elfogadni, hogy valaki egy méltatlan másikért lesz hűtlen. „Marcellina ma már azt a *Fideliót* szerette, aki éppolyan gyalázatosan megtévesztette őt, ahogyan ő hagyta magára Jaquinót. Ha Marcellina tudná, hogy *Fidelio* milyen alávaló, akkor talán nem szeretné. De nem tudta, csak mi tudtuk.” Marcellina állhatatlanságát „egyedül Beethoven érthette volna meg, akinek úgy telt el az élete, hogy mindenki mindig mást szeretett, de őt feltehetően soha senki, illetve aki őt szerette, azt ő nem szerette”. Ahogyan nyilvánvaló a színpadi és a történelmi hazugság és a hozzájuk való viszony párhuzamba állítása, úgy analóg a Nádas és Beethoven által elszenvedett szeretetlenség is. A magányos gyereket még inkább magába zárja, hogy képtelen elfogadni, ahogyan a világ tudomásul veszi a színpadi csalást és a hazugságok szövevényét. „Hirtelen világosan láttam a kölcsönös

megtévesztések e világnagy rendszerét, de azt nem tudtam volna megmondani, hogy miként lehet ebből kikeveredni, úgy éreztem megfulladok.” A második kötet nem véletlenül viseli a *Marcellina...* címet. A hazugság birodalmát látva az igazsághívó lélegzete elakad, de a világ hazug, így lesz egész élete egyetlen fuldoklás: a teljes Nádas-életmű a légszomj jegyében születik. Az csak véletlen, hogy éppen a *Fidelio*-élményben lobban be ez az egzisztenciális élmény. Olyan erővel, hogy a nyitány első taktusait hallva még évtizedekkel később is ájulás környékezi. Hogyne lenne elviselhetetlen a világ, amikor valóságnak fogadja el az ordító valótlanságot! Nemcsak a színpadon, a diktatúrákban: mindenütt. Akkor is, ha kényszerből teszi, mert idővel a kényszer is megszokássá válik. Elviselhetetlen akkor is, ha kényszer hatására teszi, mert minden kényszer elviselhetetlen, még ha meg is kell szokni, mert szokássá válik a kényszerítés is.

Nádasnak látnia kell, hogy környezetének eszébe se jut, hogy a pártjuk hazudhat. Akit egész gyerekkorában vernek, az bármennyire is szenved tőle, természetesen tartja a verést. Az sem múlik el nyom nélkül, ha gyerekkorában folytatólagosan hazudnak neki és körülötte. Amikor elfogadhatatlannak tartja, a beleépült képtelenség ellen hadakozik. A *Fidelio*-intermezzo a hazugság elutasításával közvetve a képtelenség látens továbbélését bizonyítja. Ez okozhatja, hogy a kommunizmus gyilkos hazugságainak felbukkanásától nem kap ájulásos rohamokat. A magyarázat dermesztően egyszerű: az „ember gyermeke a szadista, a fasiszta, a pedofil vagy a kommunista tömeggyilkos szüleit is szeretni kényszerül”. És szüleiével együtt a hazugságaikat is. Vagy legalább magával hozza a világgépük iránti megértést.

A hazugság normává válása miatti feszültség ezért keres más tárgyat magának, mint amire irányul. Rákosi, Gerő, Péter Gábor, Farkas Mihály idején élethalál kérdése volt a hazugság tudomásulvétele. Minél közelebb volt valaki a hazugságok kútfoáihoz, annál inkább. A Rajk-gyilkosságban (is) bűnrészes Kádár országlásának idején a tét a túlélhető mindennapi züllésben való részvétel lett. Következmenyeként „viskóország, sufniország, buheraország, fusiország lett Magyarország, egy olyan ország, ahol senki semmihez nem ért, túlélése érdekében mégis mindent, bármit megcsinál”. Majdnem igaz, amit Nádas mond. Csak éppen méltatlan, akkor is, ha túlzását írói eszköznek tekintjük, mert mindazokat felmenti, akik bármire képesek voltak a túlélésért. Csakhogy nem tette ezt mindenki. Nádas sem tette, ez adna jogot neki az ítélkezésre. Akkor is, ha abba a körbe született, amelynek az ellenállás nem jelentett akkora kockázatot, mint a körön kívüli nem hódolóknak. A diktatúra lényege a hazugság, és hazugság voltak a sufnik, a buhera és a fusi is, eközben a legőszintébb kifejezései egy rendszer hazugságainak. Hazugság volt a kicsinyke jólét, hazugság a látszatszabadság, hazugság a polgárosodás. Mindettől nemcsak viszolyogni lehet, hanem az ájulásig rosszul lenni. De ebben a viszolygásban az öröklött nagypolgári ízlés sértettsége keveredik a kommunistamosdatás passzív felelősségvárásával.

Okok, okozatok, tettesek és áldozatok? Orosz megszállás? Kommunista diktatúra? Levert forradalom? Hagyjuk. Jó és rossz viszonylagos fogalmak, éppen elég nehéz feladat az állapot rögzítése. Elmondani, milyen nyomorult is ez az ország. Mintha magától lett volna ilyen. Miközben az azért kikívánczozik, hogy „nincs

Badacsonyi Sándor: Dante és Vergilius, 1978 (29,9×30,3 cm, rézkarc), magántulajdon

azonban olyan hamisság, hazugság, csalás, gyilkosság és rablás, aminek az árán a kollektivitás elvét keresztül tudták volna verni a gazdaságon. [*Mármint a kommunisták.*] Nem bőséget teremtettek, hanem tartós hiányt. Dilettánsok gyülekezetévé züllesztették a társadalmakat. [...] Erőszak és elnyomás nélkül ez a szisztéma egy napig nem volt fenntartható, ami nevetségessé tette őket”. Azzá bizony. De az erőszak és elnyomás rendszerében nem lehetett rajtuk hangosan és nyilvánosan nevetni.

Elhurcolt politikusok? Összeesküvés per? Kékcédulás választás? Rajk-per? Volt, aki halálra röhögte magát rajtuk. Elűzhették, kitelepíthették, internálhatták, bebörtönözhatték, kivégezhették, aki a diktatúra útjába állt. Üthették, akit ütni akartak az ÁVO-val és az ÁVH-val, a párt öklével, hamisíthattak történelmet, hazudhattak alkotmányosságot úgy, hogy utóbb az Alkotmányra hivatkozás államellenes bűncselekmény lett. „Ne csak őrizd, gyűlöld” – tanították börtönőreiknek, mert ők sem csak őrizetbe vettek egy népet, hanem gyűlöltek, ahogy Rákosi is, aki állítólag azért panaszkodott, hogy nyolc és fél millió fasisztával kell kommunizmust építenie. De a totális hatalom sem őrizhető meg csak erőszakkal, a legszélsőségesebb diktatúra sem képes a teremtett világot teljes egészében ellenőrizni. Még az amúgy kommunista Nádas családban is akadt olyan nagybácsi, aki az ország már eldőlt jövőjéről látszólag döntő, készülő választási csalásról fecsegő ötéves gyereknek elmondta, miként működik a demokrácia, és hogy mi az alkotmányos puccs. Hogyan mondhatta volna el, hogy a jogállam nem akkor szűnik meg, amikor elcsálnak egy választást, hanem amikor a csalók tudják, hogy ez büntetlenül marad? Ő is a „dilettánsok gyülekezetéhez” tartozott?

Nádasnak nincs oka arra, hogy viselje hozzátartozóinak a kommunista bűnökben való a felelősségét, de ezt az örökséget is cipeli. Ebben a szubkultúrában nevelkedett és élt sokáig, nem a kívülálló empátiájával, hanem bensőséges ismeretekkel mutatja be világát. Azt érzi feladatának, hogy megpróbálja megérteni, hogy aztán el tudja magyarázni, miként válhattak bűnösökké családtagjai és baráti körük, és miért volt nekik is kínos az általuk épített rendszer. Látja a vétkeiket, egyúttal áldozatnak is tartja őket – de azt nem fogadja el, hogy ők is áldozatnak tekintsék magukat. Tanúja annak, hogyan „szervesült nyelvükben a hallgatás”, miközben torkig voltak egymás hallgatásával, mindig a másikéval, sohasem a sajátjukkal. „Egymást vádolták, bírálták, szapulták, mert ideáikat és utópiájukat csak úgy tudták átmenteni a következő hétre, ha ezen a héten még mindig személyes hibának látták a rendszerhibát, és mindenre találtak gyorsan egy bűnbakot.” Úgy hallgattak árulásairól és gyilkosságaikról, mintha azokat „saját maguk követték volna el”, hiszen „volt miért hallgatniuk. A jogállam ellen elkövetett puccsal az embertelenség történetének új fejezetét nyitották meg, és ezt a fejezetet írták tovább a terrorral”, mert „terror nélkül nem működött az elképzelésük”. Tegyük hozzá: terrorral sem.

De miként lesz egy keresztény gyökerű, szabadkőműves-idealizmusban gyökerező baloldaliságból a részben ugyancsak baloldali gyökerű nácizmussal mérhető diktatúra? A regény sokféle tétje között is meghatározó, hogy sikerül-e a kommunista terror „inkubációs folyamatát” bemutatni (ahogyan arra az író a

Párhuzamos történetekben az antiszemitizmussal kapcsolatosan törekedett)? Nádas kivételesen messzire jutott e folyamat föltárásában, és abban is, ahogy mindez beépül 1956 forradalmának előzményeibe. Mert a diktatúra nyomokban demokratikus előzményeket is őriz.

A Nádas család nem tartozott a kommunista párt szűkebb csúcsvezetői körébe, csak annak közvetlen környezetébe. Hogy ebben mennyi volt a hit és mennyi a kollaboráció, az lélektani jelentőségén túl még 1956-hoz való viszonyuk szempontjából sem igazán fontos, mert akármit is akartak hinni és elhitetni, a forradalom ellenük tört ki. Sztálin halála, majd az SZKP XX. kongresszusa után ugyan óvatosan elkezdtek beszélni a közreműködésükkel végrehajtott törvényteleniségről és gáztetekről, de mindebben ártatlannak tartották magukat. Amikor aztán egymásra lícitálva sorolták az ugyancsak ártatlannak tartott párt bűneit, eszükbe sem jutott, hogy nem igazmondásban versenyeznek, hanem abban, hogy hallgatásával melyikük volt a leghazugabb. Hatalmi körökben többet tudtak a moszkvai belharcokról és rémtettekéről, mint az általuk boldogítottak gyötrelmeiről. Nem tudták, hogy ez a nép torkig van velük és a rendszerükkel. (Rákosi haláláig hitt abban, hogy rajongának érte, és ha hazatérhetne, ismét hatalomra kerülhetne.) Az iskolás Nádas szüleinél többet tudott a lakosság mindennapi létharcáról, az önvédelem hálózatairól, feketevágásokról, titkos beszerzési forrásokról. Gyerekként nem tudhatta, mit gondoljon. A kiváltságosok köréhez tartozva sem csak közöttük élt, így megérezte a rendszer és káderei elleni „fortyogó gyűlölet”-et, ami nemcsak félelmetes, hanem gyűlöletes is volt számára. Nem tudhatta, hogy a gyűlölet, az övé is, része az államrezonnak. Egy jó kommunistának állapotbeli kötelessége az osztályellenség, azaz potenciálisan minden nem-kommunista gyűlölete. A diktatúrához hozzátartozik, hogy a hatalom gyűlöli a polgárait, és azok viszont.

A különlegesen okos és érzékeny gyereket a gyűlölet rendszere még inkább magába zárta, gyötrő magányára nem volt orvosság. Szülei felnőtteket is próbára tevő feladatokat terheltek rá, miközben magára hagyták. Egyedül kellett szembenéznie ellenséges iskolatársakkal, bandaharcokkal, melyeket még durvábbá tett, hogy a kamaszkori csoportképződésbe és rivalizálásba a történelem is behatolt. Ahogy folklorizálódhatnak nagy eszmék és alkotások, úgy infantilizálódhatnak ideológiák is: az antiszemitizmus, a kommunizmus, az antikommunizmus. A gyerekek körében is ott az osztálygyűlölet: az autóval iskolába vitt társaikat nem fogadják be a többiek, pedig mit sem tudnak arról, hogy mi az az új osztály. Azt azonban pontosan tudják, hogy mit jelent a hatalmi hierarchiában, ha valakiért ZIM érkezik, míg másért „csak” Tátraplán. A gyermek Nádas a bőrén érzi, hogy családja a gyűlölt kiváltságosi körbe tartozik. Nem érti, hogy a szülei miért nem érzik ugyanezt. A kommunista elit parvenü bírvágya és érzéketlenül ostoba nagyzólása ellen kirobbanó anyját látva írja: „nem ment a fejembe, vajon miért nem veszi észre, hogy mi legalább annyira a privilegizáltak közé tartozunk”. Nem tudja, hogy szülei a korábbi rendszerben, üldözöttségük és romantikus üldözöttségképzetük ellenére jobban éltek, mint a kommunizmus kiváltságosai-ként. Nem tudhatja, hogy anyja dühkitörésében nemcsak az igazságérzet, hanem a sértett nagypolgár önmaga előtt is titkolt gőgje és elfojtott indulata keveredik a felhalmozódott öngyűlölettel.

A gyerek Nádas csak azt tudja, hogy a kommunistákat gyűlölik, ezért őt is, mert közéjük tartozik, közéjük született. A lényétől független, de ellene irányuló ellenszenv megsebz, és ez a seb azokhoz köti, akik helyett kapta. Elutasíthatja és meg is tagadhatja az örökölt értékrendet, ideológiát, szakíthat megtanult viselkedésmintákkal, ideológiával, változhat történelemképe. De a lélek gyerekkorban elszenvedett sebeivel akkor is együtt kell élni, ha azok bevarasodnak. A magát sem kommunistának, sem zsidónak nem tekintő gyermek Nádas azért szenvedett, mert egy kommunista zsidó családba született. Az így kapott sebek kötözték rá végképp letehetetlenné a családjától kapott szellemi hátizsákot, gondolkodásában ezért kísértének oly gyakran megtagadott kötődéseinek atavizmusai.

Mert a ráció szintjén nem nehéz megtagadnia a kommunizmust, rendre meg is teszi. Nem tehet mást, mert szüntelenül hazugságokba botlik. Az egyik legordítóbb ezek közt a zsidó-kommunista örökséget mélyen érintő Molotov–Ribbentrop paktum (ami után értelmezhetetlenné válik a szülők valahai Sztálin-imádata). A két totális diktatúra eltérő ideológiai alapokon ugyan, de elvszerűen vallotta a gyilkosság hasznosságát: nácinak/kommunistának ölni egyként küldetés volt. Az összeborulást sok kommunista és náci bizonyára egyforma megütközéssel fogadta, de ha a vezérükbe vetett hit nem volt elég önmaguk meggyőzéséhez, megtalálhatták azt a magyarázatot, amely elfogadhatóvá tette számukra azt, amit korábban képtelenségnek tartottak. Nádas a kommunista oldalt elemzi: „Érveik hamissága akkor érte utol őket, amikor Sztálin hadserege a szerződés titkos záradéka alapján lerohanta és annektálta Lengyelország keleti területeit. Ez olyan sokk volt, amely később alámerült a háború borzalmaiban” – olvashatjuk. Mások tragédiájáról könnyű elfelejtkezni. Ami egy kommunista kör számára elvi-ideológiai sokkot váltott ki, milliók valóságos halálát jelentette. Azokat a borzalmakat, melyek felől nézve érdektelen, hogy milyen sokk ért némely hithű kommunistát. A lengyelek nem felejtették el sem lerohanásukat, sem Katýnt.

A kommunisták mérlegét Nádas így folytatja: „A fasizmus uralmát és tébolyát nem tudták feltartóztatni, nem tudták elhárítani, nem tudták megfékezni. De legalább megpróbálták.” De mitől olyan biztos ez? Attól, hogy a kommunisták ezt tanították? És a Marcellina-szindróma áldozataként a színpadon és a nézőtéren mindenki elfogadta valóságnak a fikciót/hazugságot? A kommunisták a hitlerizmus előretörésének idején elszántabban harcoltak a szociáldemokrácia, mint a nácizmus ellen, és a kommunista Szovjetunió számára is fontosabb volt az orosz nagyhatalmi érdekek szolgálata, mint az emberiség felszabadítása. Miért is ne szövetkezett volna Sztálin a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezette másik nagyhatalommal, amelynek erőszakkultuszát a kommunisták forradalmi erőszakkultusza készítette elő? Nem Hitler, hanem a kommunisták építették ki a modern kor első totális diktatúráját, első terrorista rendszerét. Hogy aztán a két totális rendszer szembefordult? Ezt tették nemzetállamként 1914-ben is. De előbb, Hitler hatalomra jutása után hat évvel, amikor már számolni lehetett és kellett rendszerének minden szörnyűségével, Sztálin szövetséget kötött vele. A nácizmus rendszerénél jobban fájt neki a német nagyhatalmi álmom. Ez lett volna a fasizmus uralmának és tébolyának megállítására tett próbálkozás?

De az eszme, ha meghal is, nem adja meg magát. A Vörös Hadsereg temérdek véráldozat árán biztosította az orosz nagyhatalmi státuszt, és a meghódított területeken hozzá lehetett látni a hatalomtechnikai értelemben sikeresnek bizonyult kommunista rendszer kiépítéséhez. A háborút közvetlenül követően állítólag Sztálin fékezte a formális hatalomátvétel tempóját, beérte a látszatdemokrácia keretei közti korlátlan érdekérvényesítéssel. Ehhez azonban a kulcspozíciókba kommunistákat kellett ültetnie. Olyan belügyminisztérium kellett neki, amelyik némán asszisztált százezrek kényszermunkára hurcolásához, és olyan gazdaságirányítók, akikre számíthatott a jóvátételi szállítások feltétlen teljesítésében. A párt káderhiánya okán villámrajtot vevő Nádas szülők azonnal fontos helyekre kerülnek. Nádas László a Szovjetunió és az akkor átmenetileg baráti Jugoszlávia haditechnikai szempontból is nélkülözhetetlen kommunikációs rendszerének kiépítését szolgáló berendezések jóvátételi szállításán dolgozott. Neki kellett elérni, hogy a külföldi (amerikai, angol) tulajdonban lévő cégek ütemesen szállítsák a kért berendezéseket, miközben menjenek is tönkre, hogy annál könnyebb legyen az államosításuk. Hat-hét éves fiának Nádas László aligha beszélt a Standard gyárral kapcsolatos feladatairól, majd a Standard-perről, melyben a vállalat két vezetőjét vádolták hamisan, halálra ítélték és kivégezték őket (a könyvben csak egyikükről esik szó). Mert nemcsak a pártpolitikában, hanem a gazdaságban is voltak terrorperek, amit rutinszerű eufemizmusmal koncepciók pereknek nevez máig a szakirodalom és a közbeszéd. A Standard-perrel kapcsolatosan Nádas rögzíti, hogy a per vádlottai „nem esküdtek össze senki ellen és senkivel, ahogy a kommunista Rajk sem és Fitos [Losonczy Géza] sem, és semmit sem szabotáltak”.

Nádas László sem szabotált semmit. Vélhetően segített Nádas Endrének az Eötvös út egyik épületének információs technikával történő ellátásában, ahol előbb a még Rajk felügyelte ÁVO kínoztta Mindszentyt, később magát Rajkot és a többieket. Közben Nádas Lászlóné humanitárius feladatokon dolgozott: a diktatúra üzeméhez humanisták is kelletek. „Hirschler Imrével együtt nővédelmi hálózatot, Pikler Emmivel csecsemővédelmi hálózatot, Jóború Magdával együtt az esti iskolák hálózatát, Aranyossiné Nádas Magdával együtt az analfabéta nők oktatási hálózatát a tanyavilágban, nem tudom kivel iskolaorvosi szolgálatot, mozgó egészségügyi szolgálatot, mozgó fogorvosi szolgálatot, mindazt, ami meggyőződése szerint az újjáépítéshez és egy új világ megalapozásához kellett.” Munkája eredményeként Nádas Lászlóné miniszteri megbízatás közelébe kerül, de megkísértéséhez közeledve hangot ad véleményének, miszerint Rákosi népességnövelési szándékának nincsenek meg a feltételei. Ezt követően úgy esik ki a legszűkebb bizalmi körből, hogy be sem lépett oda. Ezzel vége a nagy emelkedésnek, csupa baj éri a családot, az anya betegsége és halála, a kisebbik Nádas testvér bénulása, az apa elleni vizsgálat. Tetejébe még azt is érezniük kell, hogy recseg-ropog a rendszer.

1956. október 23-án a kamasz fiú, akit addigra aggastyánoknak is sok élettapasztalat sújtott, ott van a Kossuth téren, félmillióra becsüli a (mások által jóval kevesebbnek gondolt) tömeget. Különös figyelemmel követi az Országház kupolájára szerelt ötágú csillag fényének eloltását, ami csak másodjára sikerül, hogy aztán a forradalom leverését hirdetve még bő három évtizedig ott éktelenkedjék.

A Kossuth téren összegyűltek a magyar társadalom valamennyi rétegét képviselik (természetesen a kommunista funkcionáriusok és a terrrorszervezetek tagcsapára kivételével, bár a szolgálatban lévők bizonyára ott voltak a tömegben). Nádas emlékei szerint az első lelki robbanás pillanatában mindenki a maga elképzeléseit vagy rögeszméit hirdeti. Ő nem: „kivétel maradtam, valaki, aki nem kérdezett és nem nyilvánított véleményt, megfigyelő maradt, habár a kortársaim a téren közel sem voltak ilyen tartózkodóak.” Meglehet, azért hallgatott, mert nem is volt véleménye. Beszámolója szerint voltak, akik „arról akarták meggyőzni a közlelőbből ismerősöket, hogy a sok zsidó miatt történt így”, aztán úgy folytatják, hogy „ki a zsidóval a hatalomból”. Így, egyes számban, vagyis így hallhatta, és jelenthette Rákosit vagy Gerőt, akik zsidó származása tényszerűen igaz, de ennek hangsúlyozása félreérthetetlenül az antiszemitizmus kifejezése. Hogy milyen súlyú? Az események dimenziójához képest nem nagy, a forradalom elemzőinek egybehangzó véleménye, hogy az mentes maradt az antiszemitizmustól. Ez a vád azonban egy évszázada szinte törvényszerűen megjelenik minden nemzeti megmozdulással kapcsolatosan. Gerő október 23-án este kijelentette, hogy ami történik, az a fasiszta csőcselék lázadása, és a kádári propaganda sem mondott le a fordított vérvád gyalázatos fegyveréről. Szükségük is volt rá, mert nem találtak annyi tényleges atrocitást, amennyivel legitimálhatták a maguk bosszúját.

1956 forradalma kulcsélménye Nádasnak is, többször tér vissza életművében, és mindegyik megjelenítése más. Ez a regénye újabb kísérlet, hogy megértse, mit is élt meg. Kísérlet, tehát bizonytalan a kimenetele. A bizonytalanság ott van a történetek feltárásában is. Hogyne lenne ott, mikor öt-tízszeres különbségek vannak még az áldozatok számára vonatkozó becslésekben is. De mit változtat a Kossuth téren az október 23-i eufória után röviddel elkövetett tömeggyilkosság erkölcsi és történelmi súlyán, hogy száz-egynéhány, kétszáz vagy ezer halott maradt a kövezeten? Az számít, hogy a gyilkosokat a kommunista rendszer nemcsak fedezte, hanem vélhetően ki is tüntette. És egy sem jelentkezett soha közülük, mert nem bánta meg, amit elkövetett. És az számít, hogy a sortűzük után a Budapestet elborító vérszag minden korábbi sérelmet aktuálissá tett. Ezután következett a Köztársaság téri párház ostroma, és nyomában a kádárista propaganda évtizedeiben a forradalom bestialitásának bizonyítására használt vérontás és bestialitás. Alighanem erre is utal Nádas, amikor ezt írja „sokféle hisztéria feltört vele [ti. a forradalomban], voltak pogromjai, gyilkosságai, ezek azonban nem váltak dominanciává”. Hisztéria, pogrom, gyilkosság? Ilyesmiről beszélt Gerő a forradalom születésének óráiban, mint aki tudta, mi következik. Kádárék fehér könyvei a Köztársaság téri képekkel igazolták a maguk terrorját. A Kossuth térről, meg Mosonmagyaróvárról, Salgótarjánról, Tiszakécskéről, a nagy mészárlásokról, és a megannyi egyedi gyilkosságról a kommunista uralom végnapjait nem eshetett szó. Ahogyan a korábbi évek kitelepítéseiről, Recskről, a magyar demokrácia likvidálásáról sem. Nádas szerint a forradalommal kapcsolatos elemzésekben sok a bizonytalanság. De azok számára, akik nem elemezték, hanem részt vettek benne, maga volt a bizonyosság. Ebből az élményből Nádas nem csak életkora miatt maradt ki. Hogyan is tudott volna azonosulni azzal a forradalommal, ami azzal szemben robbant ki, amiben élt?

Ezt mutatja az, ahogyan a családjával kapcsolatban álló kommunisták némelyikének sorsát idézi. A Le Vernet táborában a falangisták (vagy saját elvtársaik) elől Franciaországba menekülő magyar kommunisták között ott volt Münnich Ferenc, a forradalom leverésének egyik kulcsfigurája, de ott volt az utcák és iskolák névadójaként ismertté vált Sziklai Sándor, a család ismerőse. Róla Nadas a Kádár-kori propaganda gyártotta hazug legendát elfogadva ír, mely szerint 1956. október 26-án, a Kossuth téri tömeggyilkosság utáni napon lincselték meg budakeszi otthonában. Állítása megerősítésére a rosszul informált Déry Tibor naplóját idézi, aki szerint Sziklai az első meglincselt kommunista. Csakhogy Sziklait (Mezőhöz és Asztaloshoz hasonlóan) nem lincselték meg, vele még csak nem is felkelők végeztek. Ezzel szemben ablakából előbb ő lőtt agyon egy fegyvertelen fiataalt a lefegyverzésre érkező civilek közül, majd kézigránátot dobott közéjük. Lakásában már holtan találták, öngyilkos lett, miután lelőtte apósát, talán azért, mert az ellenezte veje vérontását. A kádári megtorlás rendszerének bírósága állítólagos gyilkosai közül többeket halálra és életfogytiglanra ítélt, ezek egy része időben nyugatra menekült, az itthon maradtak közül kettőt kivégeztek, a többiek 4 évtől életfogytig terjedő börtönbüntetésekkel kaptak. A Sziklai-ügy pedig beépült a fasiszta ellenforradalmi csöcselék kegyetlenségéről szóló hazug kádári propagandába. Amit Nadas máskülönben nem fogad el. De nem is tud elszakadni tőle. Ezért is kell úgy gondolnia, hogy „ez a forradalom nem tudta, később sem tisztázta, hogy mit tett, és mit mikor és miért tett”. De mikor is tehetett volna? Menetközben? Vagy a kádári terror idején? Vagy évtizedekkel később, amikor a történetek egyre nehezebben voltak feltárhatók, és akkor kellett narratívákból rekonstruálni őket, amikor a kérdéskör végletesen átpolitizálódott? Nadas megpróbálkozik egy értelmezéssel: „Szabadságmozgalom, de nem polgári szabadságmozgalom, a szabadságeszménye nem a személy szabadságához, nem a szabad személyek szabad társulásához és jogi egyezményeihez köti, hanem a nemzeti függetlenség kívánságához” – írja, mintha egy megszállt országra erőltetett diktatúrában a személyi-polgári szabadság megvalósításának első számú akadálya nem a nemzeti függetlenség hiánya lenne. Nem tudhatjuk, hogy ennek meglátásában a posztkommunista emléknymok vagy a neoliberális doktrína embertana akadályozza-e meg.

Elbeszélése alapján azt gondolhatjuk, hogy a forradalomhoz kell egy forradalmi helyzet és egy forradalmár kör, amely előkészíti, és aztán egy adott pillanatban kirobbantja. „Nem mintha a magyar forradalom nem rendelkezett volna azokkal az ismérvekkel, amelyeket az európai polgári forradalmak teoretikusai egy intelligensen működő forradalom tulajdonságainak tartanak” – írja. Vagyis a forradalom javára írandó, hogy teljesítette a „polgári forradalmak teoretikusai”-nak elvárásait. Ezek körébe tartozott másfél éves „elméleti és politikai szempontból igen tartalmas inkubációs fázisa, az előkészítő munkát felkészült értelmiségiek végezték”. Ezek szerint a magyar erjedés már a XX. kongresszus előtt megkezdődött. A nyilvánosság semmit nem tudott erről, csak arról, hogy a Sztálin halálát követően, 1953 júniusában kormányra került Nagy Imrét Rákosi, illetve a rákosista szárny rövidesen megbuktatta, ami nemhogy a forradalom, hanem a reformok útját is lezárta.

A monolitikus hatalmi tömb azonban valóban repedezett, és ez a változások irányába mutatott. A kommunizmus maradék álmodozóinak azonban nem volt mozgásterük: „munkájuk metodikáját [...] nem a polgári forradalom előkészítésének, hanem a magyar társadalom reformista átalakításának igénye szabta meg. Elemeztek, bíráltak, feltártak, javaslatokat tettek, elvesztek a részletekben és a részletek részleteiben. Tudták, hogy a fennálló rend gyökeres megváltoztatásának programjával kell előállniuk. Azt is tudták, hogy mélyreható reformokat a sztálinista diktatúra pártelitje és titkosszolgálatja ellenében kell megtervezniük”. Ezek szerint tehát elképzelhető volt a jó kommunisták sikeres összeesküvése a rossz kommunisták ellen, ami nem polgári forradalom, hanem puccs. Eközben a „nem kommunista értelmiségiek jobbára megfigyelők maradtak” – jegyzi meg Nádas. „Jobbára”? Valójában megfigyelők sem lehettek, honnan is tudhatták volna, min rágódnak változást óhajtó kommunista körökben azok, akiknek saját elvtársaik és az állambiztonság előtt is titokban kellett tartani szándékaikat? Az úgynevezett „előkészítő munka”, aminek a kamasz Nádas a szem- és fültanúja is lehetett, a saját bűneiktől elundorodó kommunisták zártkörű önmarcangolása, a párt bomlásának jele volt. Összekapcsolódhatott ugyan a párton belüli frakcióharcokkal, de azok kimenetelét csak és kizárólag az dönthette el, hogy a Sztálin örökéért folyó moszkvai harcban melyik csoport diadalmaskodik.

De aztán más történt. „A párhuzamos tömegmozgalom, amely Budapest utcáin azon a kedden aztán be is mutatkozott, magába szippantotta, majdhogynem nyomtalanul tüntette el a megújulásra nem képes, ezt azonban belátni sem tudó kommunista rétegmozgalmat.” Ami azt is jelenti, hogy a változások előkészítői nem készítettek elő semmit abból, ami történt. Így „a kommunista értelmiségi rétegmozgalom és a forradalmi népmozgalom nem bizonyult kompatibilisnek, soha nem kerültek a dialógus helyzetébe. A magyar forradalom egyszerre aratott győzelmet és szenvedett vereséget, s az ilyen jellegű kétértelműséget nem szívesen vesz be az elme.” E kétértelműségről a forradalom nem tudott. Nem érdekelte a valóság és a doktrína kettőssége, a kommunizmust, sztálinistaíval és reformereivel együtt félrelökte. Továbbra is használta a szocializmus kifejezést, részben taktikai okokból, Moszkva megnyugtatóására. A társadalmi igazságosság elvét értve rajta a forradalom egészen más rendszert kívánt építeni. „Demokratikus forradalom volt, amely nem tűri sem az idegen uralmat, sem az egyeduralmat, sem a kollektívizmusok önkényuralmát” – mondja Nádas, de azért, vélhetően a német olvasóknak magyarázva, hozzáteszi, hogy: „nem volt polgári forradalom”. Nem, de attól még akarhatott az lenni, igaz, nem voltak hozzá polgárok. E regény 1200 oldalának java része arról szól, hogy miként darálta le őket a történelem. Amúgy pedig, mondja Nádas, a forradalmak kora is lejárt, a magyar volt az utolsó európai forradalom, romantikus örökség, amely még így is megzavarta a világhatalmi spekulációkat. A Nyugat azt várta, hogy elcsöndesedjenek a zavaros fejű magyarok. Ami meg is történt, Kádár János így éppoly kedves lett a Nyugatnak, mint az oroszoknak.

A Világlo fejezetek összetett, gazdagon rétegzett regény, van epikus húzása és nem akármilyen történetisége, lélektani, metafizikai távlata. Kivételes írói teljesít-

mény, melynek egyes részei megoldottabbak, mint az egész. Nádas lebilincselő intellektusának meggyőző ereje elől aligha van menekvés. Emiatt olvasója ott is könnyen azonosulhat vele, ahol gyanakodnia kéne. Nem írói, hanem történelmi hitelességében. Ami írón ugyan ritkán kérhető számon – de ez a mű nemcsak regény: egy (vagy több?) nagyszabású történelmi vitairat is rejtőzik benne. Ezt a gondolkodói teljesítményét az írói teljesítmény igazolhatja, de nem hitelesítheti. A gondolatmenet szerves részét jelentő elhallgatások és tévedések rejtett manipulációs rendjét előítéleteket és elfogultságokat rejtő, önmaguk iránt kétely nélküli doktrínák formálják, amit írói és gondolkodói teljesítménye valóságnak láttat, mégsem az.

Németh László, valaha a kommunisták által a polgári irodalomról lebeszélni akart munkások példája okán azt mondta, hogy „valójában csak jó és rossz irodalom van”, ami ugyan nem korszakos felismerés, de érdemes figyelni argumentációjára. Jó irodalom az, amelynek alkotója „igazi riportere egy kornak, rétegnek, állapotnak”, a rossz pedig csak „mímeli, hazudja”. Példának Proustot hozza fel, akit nem lehet félredobni azzal, hogy „sznob volt, polgár és beteg”, mert ezzel együtt is a „század egyik nagy szellemi kútfeje.” A megváltoztatandókat megváltoztatva így kell néznünk Nádas Péterre is. Ezért akárhány ok lehetne művének elutasítására (kétségtelen egyoldalúsággal ezekre hívta fel figyelmet e sorok írója), de egyetlen pillanatra sem szabad elfelejteni, hogy Nádas a maga útján járva kivételesen őszintén, korokat áttekintő figyelemmel keresi életének törvényeit, amivel mindannyiunknak segít. Ezért kivételes teljesítményének kijáró elismeréssel kell vitatnunk művében azt, ami vitatható: sorsszerű megbántottságával, sebzettségével, magányával magyarázható elfogultságait, vagy éppen egy kegyetlen ideológiára visszamutató (elő)ítéleteit, tévedéseit, hiszen nemcsak méltatlan szülőkhöz, méltatlan eszmékhez is lehet hűséges valaki. Méltatlannak gondolt hazához is illik hűségesnek maradni. De, mert valóban csak jó és rossz irodalom van, melyek csak ritkán mutatkoznak vegytiszta formában, tudnunk kell, hogy amit Nádas megír: nagyon jó irodalom. Sorolni sem lehet nagyszerű részeit, villanásait, felejthetetlen irodalmi pillanatok sokaságát. A budapesti élet- és városképeket, a dunai kofahajók világát, a millenniumi idők életképeit, mosónők beszélgetéseit, nagypolgári otthonok leltári pontosságú, mégis életszerű leírását, a Svábhegy őslakóinak és topográfiájának rajzát, a kiszolgáltatottság és szeretetvágy összetartozásának elbeszélését egy gyerek és egy kutya kapcsolatában – és így, bármeddig, tovább. Ettől válik nemzeti irodalommmá, nem attól, hogy önmagát patriótaként határozza meg.

ALGÉRIA – AZ ÉSZAK-AFRIKAI FIATAL ÓRIÁS

Algéria neve nem mindig cseng pozitívan a tapasztaltabb korosztály fülében, a '90-es évek eseményei is rosszhíruvé tették, pedig azok már messze mögöttünk vannak. A fiatalok többsége keveset tud erről az országról. Pedig Algéria sokkal több figyelmet érdemel annál, amit kap, hiszen – Szudán 2011-es kettéválása után – Afrika és egyben az arab világ legnagyobb országa. Olaj- és gáznagyhatalom, régiójának meghatározó szereplője, és olyan ország, amely egy nehéz időszakon van túl, noha nagy terhet jelentenek számára olyan szomszédai, mint Líbia, Mali vagy Niger és a migrációs nyomás. Ez utóbbi nem csak nekünk gond!

Az utóbbi évek nagy kihívásait, mint a mali háború, a líbiai válság – általában az úgynevezett „arab tavasz” – sikerrel vészelte át. Ráadásul e hatalmas ország maga mögött hagyta a '90-es évek káoszát, s noha újabb nagy változások előtt áll, a magyarak számára ismét elérhető. Algéria ugyanis 2016 szeptemberétől közvetlen repülőjáratot üzemeltet Budapestre. De mit érdemes és mit kell tudnunk erről az országról?

Történelem és hagyaték

A mai Algéria területén az első állam, mely a mi történelemkönyveinkbe is beírta magát, a berber Numídia volt, amely Rómával szövetségben harcolt Hannibál Karthágója ellen. Bár hamarosan Róma bekebelezte, e kor nagy királyainak sírjai még ma is lenyűgöző látványt nyújtanak az oda látogatóknak. A római kor prosperáló időszak volt, amit jól illusztrálnak az olyan, mai szemmel is impozáns romvárosok, mint Dzsemila vagy Tipaza. Olaszország után itt található a legtöbb római kori emlék. A legnagyobb hatást a kereszténység képében mégis talán a késő római kor hagyta. A mai Algéria virágzó keresztény fellelővár volt, ahonnan az egyház nem kisebb atyái származnak, mint a *Vallomások* berber szerzője, Szent Ágoston. A vandál invázió, majd a bizánci restauráció után a 7. században érte el a területet az arab-muszlim hódítás. Ezzel a berber-római-keresztény hagyaték helyét lassan a berber-arab-muszlim kultúra vette át. Az egységes arab-muszlim állam a 9. században felaprózódott, és Algéria egészen az oszmán hódításig csak háromszor volt része egységes, jól szervezett államnak. A síita Fátimidák (909–1171), a szunni berber Almoravidák (al-Murābiṭūn, 1040–1147), majd a szintén szunni berber Almohádok (al-Muwahhidūn, 1121–1269) fogták össze a térséget, de ezek a nagy birodalmak után csak marakodó kisállamok maradtak. Így érte a területet a *reconquista*, az ibériai államok felszabadító háborúja, mely nem állt meg a félszigeten, hanem Észak-Afrika partjaira is kiterjedt. E küzdelemben lett az ország az Oszmán Birodalom része – amit üdvözöltek mint segítséget a spanyol behatolókkal szemben. Nagyjából akkor került hazánk nagyobb része is a birodalom fennhatósága alá. A sors fura fejezeteként lettünk egyazon állam részei.

Bár mi erről keveset tanulunk, de a világnak ezen a részén nem ápolnak szép emlékeket Európáról, hiszen a spanyol hatalom alól az utolsó város, Oran csak 1792-ben szabadult fel, alig pár évtizeddel a francia megszállás előtt. Az 1830-ban kezdődő francia megszállás sokkal pusztítóbb volt, mint a korábbi századok harcai, melyek csak a partvidék egyes városaira terjedtek ki, ahol az algériai–török urak virágzóan működő kalózkodást folytattak a kezükön lévő kikötőkből. Olyan virágzót, mely Angliáig és Amerikáig is elért, és az USA első, immár nem honvéddő háborúját is épp e kalózok ellen vívta 1801–1804 közt. Vagyis Algéria urai, bár sokat szenvedtek, mégsem maradtak adósai nyugati ellenfeleiknek. Olyan híres kalózok váltak itt legendává és lettek az algériai öntudat részeivé, mint a török Hizr Barbarossa. Márpedig ahol egy köztörvényes kalóz, egy tengeri Rózsa Sándor nemzeti hős, ott nem csoda, hogy a haza, a nemzeti érdek és az útszéli banditizmus keverednek egymással.

A francia megszállás azonban – a hódítás folyamatos háborúkkal egészen 1872-ig eltartott – immár az egész mai Algériára kiterjedt. A századfordulóra a lakosság kétharmada elpusztult, földjeit elvették, és a korábbi államigazgatása megsemmisült. Majd milliószámra érkeztek az európai telepesek, és az országot 1872-ben hivatalosan is Franciaország részévé nyilvánították. Ellentétben a szintén francia kézre került Mauritániával, Marokkóval és Tunéziával – ahol nagyarányú betelepítés nem folyt – Algériának nemcsak önállóságát, de nevét is elvették. Mi több, francia állampolgárokként – bár nem ugyanazok a jogok illették meg őket, mint a betelepülöket – lakosait tömegesen sorozták be a francia hadseregbe, akik közül sokan nem tértek vissza a világháborúk lövészárkaiból. Az elégedetlenség aztán a francia neveltetésű elit és az egyszerű emberek szintjén is egyszerre tört felszínre a II. világháború után, amikor a reményeikkel ellentétben nem ért véget a francia uralom.

1954 novemberében vette kezdetét az a függetlenségi háború, amely egyben polgárháború is volt az elszakadást pártoló és ellenző helyiek, illetve az elszakadást pártoló vagy ellenző telepesek között. Mindennek és a brutális francia katonai akcióknak nemcsak a francia belpolitikára volt hatása – az V. Köztársaság megszületésével –, az algériai nép lelkére még inkább. Mert a felszabadulás és annak óriási ára nemcsak megrázkódtatás, de egyben máig ható nemzeti büszkeség forrása is az „egymillió mártír országában”. Amint Párizs kimerült, a felek megkötötték 1962-ben az Éviani Egyezményt. Az új algériai kormány előtt azonban komoly kihívások álltak. Nemcsak közel egymillió telepes hagyta el az országot, de egyben az értelmiség és az igazgatás java is, míg milliószámra maradt Franciaországban a szakképzett munkaerő. Mindez egy olyan országot érintett, ami adott határai közt korábban nem létezett. Az új ország, mely beleszaladt egy határháborúba a szomszédos, addig baráti Marokkóval – ez meg is vetette a máig ható viszály alapjait –, hamar szocialista irányt vett első elnöke, Aḥmad Bin Balla alatt (1963–1965). Így született meg az Algériai Népi Demokratikus Köztársaság, egy *de facto* népköztársaság annak minden vonatkozásával. A Szovjetunió másolása azonban visszás eredményeket hozott, és 1965-ben a hadsereg Bumedien (Huwārī Bū Madyan) vezetésével meg is buktatta a kormányt. Bumedien elnöklétével (1965–1978) a függetlenséget kiharcoló Nemzeti Felszabadítási Front (NFL) szabályos egypárti államot épített ki, és a növekvő olajbevételekből az ország komoly fejlődésnek

indulhatott. Algéria a térség meghatározó állama lett. Bumedien halála úrt hagyott, és bő tízévnyi gyenge vezetés, az olajválság miatti gazdasági gondok, majd a szovjet blokk összeomlása után váltani kellett. A váltás az egypártrendszerből a demokráciába olyan gyors volt, hogy az addig komolytalannak tartott iszlamista erő (Iszlám Üdvfront – FIS) tarolt a '91-es választások első körében. Ettől a túl gyökeres változástól az addigi állampárt, a FLN és a privilegizált hadsereg megijedt, igazán közel-keleti megoldás született. Törölték a választásokat. Ami ezután következett, az inkább az ún. arab tavasz főpróbája volt, ahol a „békés tanulócsoportok” és „vallásos csoportok” „tüntetéseit” terrorizmusba csaptak át. A demokrácia iránti jelszavakat felváltották az Iszlám Államot éltető rigmusok. S e „kezdetben békés, ám a diktatúra miatt elfajuló tüntetésekre” rákapcsolódtak azok az alakok, akik addig boszniai, csecsenföldi és afganisztáni továbbképzésen tökéletesítették harci tudásukat. Hozták magukkal az ottani barátaikat is. Ahogy ott a „szabadságért” küzdöttek a diktatúrák ellenében, itt is kevés jót ígérő munkába kezdtek. Algéria a '90-es években alig szenvedett kevesebbet a terror és az országot érő vádaskodások miatt, mint Szíria 2011 óta. Igaz ugyan, hogy kevesebb állam támogatta e „bázisdemokratákat” a szabadság nagyobb üdvére. E háború mérlege mintegy 100 ezer halott, egy megölt köztársasági elnök és tízévnyi katonai vezetés.

Aztán 1999 óta, amióta Bumedien volt külügyminiszterét, Abdal-Aziz Buteflikát (Abd al-'Aziz Bū Taflīqa) választották meg elnöknek, ismét erőre kapott az ország. A nagyrészt legyőzött fegyveresek többsége letette a fegyvert, politikai vezetőiket kiengedték a börtönből, és a megbékélés után elindulhatott az újjáépítés. Az olaj- és gázszállításokból nagy hasznot húznak, és programok segítik a külföldön élők hazatérését. Mindezt egy valódi többpártrendszer és egy szép díszleteket mutató demokrácia tette működőképpé, noha nyílt titok a hadsereg erős befolyása. Jelentős érdemei vannak a mostani elnöknek a rendteremtésben, és olyan nagy a jelenlegi döntéshozók aggodalma egy újabb hirtelen változástól, hogy már most bejelentették: 2019-ben Buteflika ötödször is indul a választásokon. Pedig négy éve is csak kerekesszékekben tudott elmenni szavazni, és azóta is súlyos beteg. Ha egy ennyire legyengült embert akar az algériai politikum elnöknek, annak nem csak az az oka, hogy személyes érdemei vannak, vagy az, hogy a felszabadító generáció utolsó nagy öregje, hanem az is, hogy az országban erős a félelem egy újabb, '91-hez hasonló hirtelen változástól. Ami az arab tavasz után, Líbia és Mali között valószínűsíthető.

Arabok és berberék, iszlám és szocializmus – avagy kik lakják Algériát?

Hajlamosak vagyunk úgy tekinteni minden arab, sőt muszlim országra, mint-ha egyformák lennének. Arabok, teve, datolya, vízipipa, homok, olaj. Ezekkel a sztereotípiákkal írunk le szinte minden közel-keleti országot. Algériára e sztereotípiák egy része alkalmazható. Az olajra épülő gazdaság, az ország kétharmadát kitevő sivatag, a kiváló datolyatermesztés, és vízipipát is könnyű találni.

A negyvenmillió lakosság nagyobb része nem arab, hanem berber, akiknek saját nyelvük, saját írásbeliségük van. Egyes vidékeken, mint Badzsaja vagy Tizi Wizu (Baġāya, Tizī Wizū), büszkéek is erre¹, és sok általunk is ismert algériai, mint például Zidane, nem véletlenül nem arab küllemű. Mégis az országot arab országnak tartjuk, ahogy ők is magukat. Ennek pedig nyelvi oka van.

A nyelv kérdésére adandó válasz Észak-Afrikában nem könnyű. Az írásbeliség nyelve valóban a klasszikus, irodalmi arab, ami minden arab országban Marokkótól Irakig (Irán nem arab ország) azonos. A többség valóban arab anyanyelvű, de nyelvjárásuk, a *dáridzsa* sajátos, és Tunéziától keletre már nem is igazán értik. De hogyan lehet ez egy többségében berber lakosságú országban? Az évszázadok során a kultúrát a valláson túl is az arab nyelv jelentette. Ezért a lakosság bár döntően nem arab, nyelvében és szokásaiban nagyon elarabosodott. Ezt tetézte a francia megszállás és az erős francia nyelvi behatás, mely a dáridzsát meghatározza. A függetlenség után azonban az állam erős arab identitásképzésbe kezdett, főképp a francia hatás ellensúlyozására. Épp ezért a másodlagos identitások, mint a berber, háttérbe szorultak. De változnak az idők. Marokkó 2011-ben elsőként ismerte el a legtöbb lakosa által beszélt berber nyelvet, a tamazigdot államnyelvnek. 2016-ban Algéria is követte ezt a mintát. Immár itt is államilag elismert nyelv a tamazigd, és beépült az oktatásba.

A nyelvkérdés generációs ügy is. A forradalom és a függetlenség korosztálya elsősorban francia neveltetésű, de jól tud arabul. Ha beszél is tamazigdul, valószínűleg nem tud rajta írni és olvasni. A '70-es, '80-es évek gyermekei még mindig jól tudnak franciául, de erőteljesebb és tisztább az arab tudás. A későbbi generációknál azonban mind az arabot, mind a franciát háttérbe szorítja a dáridzsa, a mostani gyerekek pedig, ki tudja, talán a francia mellett már erősebb berber hatást mutatnak majd. Azzal együtt, hogy a mostani fiatalok között már nemcsak franciául, de angolul, spanyolul, vagy épp olaszul beszélőt sem nehéz találni.

Ha tehát algériai – vagy akár marokkói és tunéziai – barátainktól azt halljuk, hogy ők mások, mint a többi arab, akkor azt nemcsak az önérzet mondatja velük. Szokásaik, ahogy ételeik és zenéjük is sajátos, nyelvjárásukat sem igen értik mások. Ugyanakkor az arab hatás nem is látszik, hiszen nyelvük és világképük ide köti őket, ahogy az arab világ hírei is fontosabbak.

Algéria államformájában is sajátos. Döntően muszlim lakosság mellett mégis egy népköztársaságról van szó. A függetlenség kivívása után itt szocialista ország épült, nem kis magyar segítséggel. Ezért az iszlám nem képezte az öntudat magvát, és az állam meg is tett mindent, hogy szekuláris maradjon. A francia megszállás visszahatásaként azonban nemcsak a – mesterségesen erősített – arab, hanem a vallási öntudat is hatott, ami elválasztotta az algériaiakat a megszállóktól. Ezért amikor '91-ben szakítani akartak az egypártrendszerrel, nem véletlen, hogy nem a demokrácia, hanem az iszlám lett az új hívószó. Az azt követő polgárháború pedig sok, első látásra ellentmondásos eredményt hozott. Az ország még mindig vigyáz szekuláris és szocialista jellegére, de az iszlám öntudat és így az iszlamista

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=lvPXI80BAQ8&feature=youtu.be>

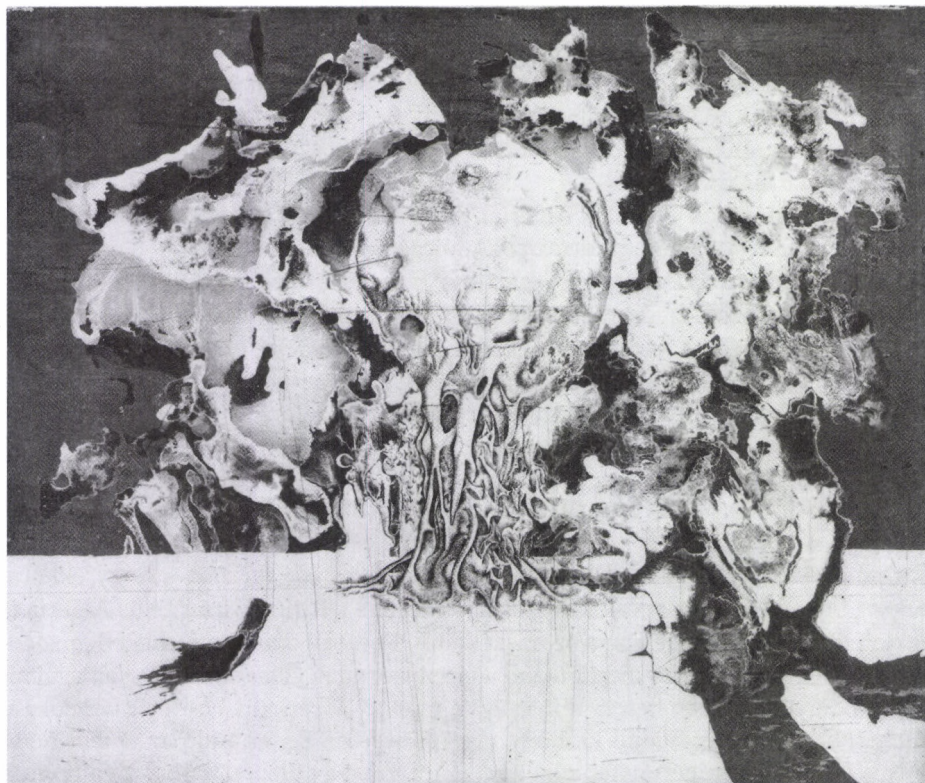
mozgalmak befolyása folyamatosan nő. Ugyanakkor, minthogy az egypártrendszerbe visszaút nem volt, hiába erős a hadsereg szerepe, Algériában nemcsak sok párt működik, de mind a parlamenti, mind az elnökválasztáson sok az induló, és sok a női jelölt is. A 2017-es választások után a képviselők negyede nő – és ez már visszaesés a korábbihoz képest! –, illetve olyan kormányzati tárcákat töltenek be, mint az oktatási tárca.

Ezek a kettőségek jellemzik Algériát. Arab és berber, de egyben erősen francia vonások. Muszlim népesség, de az államforma népköztársaság, ahol a nők szerepe erős. Többpártrendszer, ahol a győztes párt sem ér el többet, mint 35 százalék, mégis a döntő szó a hadseregé. Afrika, az ország kétharmada maga a Szahara, de – irigylésre méltó – vadonatúj gyorsvasút szeli keresztül, és élénk repülőforgalom van a városok között. Amire szükség is van. Megeshet, hogy valaki Algériából hamarabb jut el Pestre, mint az ország déli határára.

Nagy ország – sok látnivaló?

Joggal gondolná az ember – ha már látta Marokkót és Tunéziát –, hogy ekkora ország bővelkedik a látnivalókban, és lehet építeni a turizmusra. Mégis Algéria e tekintetben igen messze van a szomszédaitól. Részben a még mindig jellemzően rossz híre miatt, részben mert inkább a csoportos utak élveznek előnyt az egyéni kalandvágókkal szemben. S minthogy e csoportok rendőri kíséretet kapnak, a turistákban az a kép alakul ki, hogy van mitől félni. Pedig amíg az ember nem megy a mali vagy nigeri határ közelébe, némi francia tudással bárhol elboldogul, nincs mitől tartania.

Bátran mondhatjuk, hogy van mit látni, hiszen Tlemszen a marokkói határ mentén, vagy keletre a gyönyörű völgyre épült Costantine megér egy utat. Bár Algéria nem a leglátványosabb város, hatalmas botanikus kertjében forgatták a Tarzan filmeket, az erődnegyede pedig visszaad valamit középkori hangulatából. Ha valaki sivatagot akar látni, jobb helyet nem is kereshetne. Algériában egyedi sziklarajzok tanúskodnak azokról az időkről, mikor ott még tavak és szavanna volt. Igaz viszont, hogy Algéria híján van annak a keleties bájnak, annak a káosszal vegyes fűszeres arab utcaképnek, ami Marokkót vagy Tunéziát annyira jellemzi. Amit az ember vagy imád, vagy amitől menekül. Az igazi vonzereje, természeti szépségein túl a római emlékeiben található. Ezekből rengeteg van, legtöbbjük jó állapotban. Bár igaz, hogy Algériában még nincs tömegturizmus, amit szállodaláncok és végtelen strandok jellemeznek – ez talán nem is cél –, azért bőven van annyi látnivaló, amiért megérni meglátogatni, és van olyan rendezett, hogy lehessen is. S bár Algéria valóban nem a tipikus arab ország képét mutatja, a szocialista éra örökségén van még mit javítani. Ahol a szocreál panelszenvedélyét ötvözték a sivataggal és a mediterrán precizitással, ott becsúszik egy-két félresikerült utcakép.

Badacsonyi Sándor: A sivatag koronája, 1972 (22×29 cm, akvatinta), magántulajdon

Tenger és tűz között

Algéria tehát egy nagy, nem is éppen szegény, és kifejezetten erős ország. De mi veszi körül és mik a kilátásai? E tekintetben nem lehetnek túl optimisták Algériában. Az idős elnök után nem tudni, ki veszi át a kormányrudat, és a vezetőváltás a forradalmi generáció után nem egyszerű. Ahogy nem könnyű a vezetőváltás sehol az arab világban. A kilátások más tekintetben sem jók.

Az arab tavasz őket kevésbé érintette, hiszen a társadalom még a '90-es években megtapasztalta mindazt, amit a „demokratizálás csodáiból” a térség államai csak 2011 után láttak meg, annak súlyos következményeivel együtt. Líbia olyan veszélyforrás, ami miatt kénytelen komoly katonai erőt tartani e hosszú sivatagi határ mentén. S hogy ez mennyire fenyegető, azt nemcsak a 2013-as Ayn Aminas-i túszerzés² mutatja – amikor a Líbiából érkező terroristák rövid időre megszállták az ország legnagyobb gáztelepét –, de időnként líbiai hadurak is

² <https://www.youtube.com/watch?v=HYJNzpXFtWs&feature=youtu.be>

nyílt háborúval fenyegetőznek. Ezen az elemzőműsoraikban jót mulatnak³, de e hadurak külföldi felbujtóinak szándékai elgondolkodtatóak. Gondot jelent Tunézia is, amely 2011 óta egyre bizonytalanabb. Erre a 2015-ös terrorcselekmények, vagy a 2018. októberi tuniszi robbantás félreérthetetlenül utal. 2013 óta többször csaptak be terrorcsoportok Tunéziába Líbiából, s ez aggasztja Algériát. Ha Tunézia Líbia sorsára jutna, annak következményeit nehéz alábecsülni. Egyre több kétes elem tér vissza Szíriából és Irakból Líbiába, ahol 2011 óta nincs stabil vezetés.

Algériának déli szomszédaival hagyományosan nem könnyű a viszonya, hiszen a berber tuaregek helyi harcai Nigerben és Maliban már a '80-as években menekülthullámot okoztak. Mindez új lendületet kapott Líbia bedőlése és a mali válság után. Komoly nyomás is nehezedett Párizsból Algériára, hogy vegyen részt a mali hadműveletekben. Azt azonban könnyű megérteni, hogy nem volt kedvük erőt pazarolni egy olyan akcióra, amit nem ők irányítanak, és nem szeretnének indokot adni támadásra a terrorszervezeteknek. Azonkívül Algéria igen gyanakvóan is tekint Párizsra. Átengedte a francia repülőket Észak-Mali felé, de ennél tovább nem ment, és a határt stabilan le is zárta.

Nyugati szomszédja, Marokkó mindig is az örök riválisa volt. A két ország más-más táborba tartozik, és határvitáik vannak. Nyugat-Szahara kérdése is mérgezi kapcsolataikat, mert Marokkó szerint az az ő területe, míg Algéria – sok más állammal együtt – a független Nyugat-Szahara ügyét támogatja. S minthogy a kormányként eljáró Polisariót Marokkó terrorszervezetnek tartja, míg Algéria helyet és utánpótlást biztosítva támogatja, a két ország viszonya sokszor feszült, a határ pedig már bő húsz éve le van zárva. Az Algériára nehezedő nyomás súlya itt is tetten érhető. Főleg mióta 2018 áprilisában – máig tisztázatlan körülmények között – egy algériai katonai repülő lezuhant, 257 katona halálát okozva.⁴ Az áldozatok közt pedig nem csak algériai katonák voltak. A helyzet azért fonák, mert Algériából nézve Marokkó még mindig a legkellemesebb szomszéd. Tárgyalási gesztusok indultak mindkét oldalról.

Algériát azonban még kevésbé aggasztják azok a válságok, amiket határai mentén lát. A határai mentén érzékelhető helyzetnél jobban aggasztja a tágabb régiós válság. Az a rivalizálás, ami egyik oldalról Törökország és Katar, másik oldalról Szaúd-Arábia, az Emirátusok és Egyiptom között feszül, az egész térségre kihat. Jelen van a helyi feszültségekben, mint amilyen a líbiai, és szükségképp valamely oldalra állítja az összes arab országot. Ami elől Algéria, bár szeretne, de nem képes kitérni. Algériát sokkal jobban nyugtalanítják Párizs lépései, főként amikor a líbiai háború idején Sarkozy nyíltan utalt arra, hogy Algériában is változást akar. Azóta az algériai sajtó élénken reagál minden, a belügyeit érintő francia beavatkozási szándéokra, és – talán nem alaptalanul – őket látják minden mögött. Lett légyen az a mali válság, a líbiai Haftar tábornok fenyegetései, vagy a lezuhant katonai gép.

Algériát azonkívül a migrációs válság is nyomasztja. Ugyan ma már Algéria nem is kibocsátó ország, sőt összehangolt programok futnak az Európában élő

³ <https://www.youtube.com/watch?v=YTpq6dN6ld8&feature=youtu.be>

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=dB6RwAfdjSA&feature=youtu.be>

fiatalok visszatelepítésére, a Belső-Afrikából jövő nyomás őket is komolyan érinti, nemcsak Marokkót. A hullám elsősorban Tunézia felé tart, de sokan rekednek Algériában is, ami tetézi az ország problémáit. Nem túlzás 1-2 millió migránsról beszélni, ők a tengerparti városokban torlódtak fel. Bár ezek az elvándorlók döntően a déli szomszédoktól érkeznek – akiket Algéria hallgatólagosan megtűr –, de egyre többen érkeznek délebből is. S hogy ez milyen gondot jelent, azt jól mutatja, hogy immár Algéria ellen is komoly lejárató hadjárat indult. Nehéz nem látni e mögött a politikai szándékot. Amikor ugyanis a katari al-Jazeera⁵ élénken számol be arról, hogy a déli határ mentén az algériai hadsereg állítólag teherautóra rakja a menekülteket, majd a határon sorsukra hagyja őket, ugyanezek a híradások már nem számoltak be arról, hogy ugyanitt rendszeresen fognak el⁶ terrorövezetekből beszivárgó fegyvereseket. Nem kevésbé érdekes, hogy a nyugati sajtó⁷ milyen lelkesen csatlakozott ehhez a kampányhoz. Nem nehéz megérteni, hogy ezek mögött az akciók mögött Algéria beavatkozási szándékokat lát. Algéria e kérdésben érezhetően két tűz között van. Egyrészt komoly nyomás nehezedik rá Európából, hogy valamiképpen állítsa meg a hullámot, ugyanakkor ezek a sajtó-hadjáratok megnehezítik a határ szigorú lezárását. Azt viszont semmiképp nem akarja megengedni, hogy végül ez az emberáradat – ami idővel várhatóan csak nőni fog – nála kössön ki.

Kikre számíthat tehát Algéria és hogyan került el eddig a tragédiát? Nehéz cáfolni, hogy nincs sok potenciális barát a horizonton. Ezért aztán, s immár évek óta, Algéria masszívan fegyverkezik, és elsősorban flottáját fejleszti. S bár rengeteg nyugati, főleg francia eszközt vásárol⁸, fejlesztések tekintetében számít Kínára, Oroszországra és Törökországra. A török gazdasági és kulturális jelenlét mindenhol tetten érhető, és 2014-ben katonai együttműködés született. Ez a kényszer szülte együttműködés azonban közel sem jelent szeretetet Ankara felé.

Algéria helyzete nehéz. Szomszédai aggodalommal töltik el. Gazdasága azokhoz az európai országokhoz köti, amelyekben a legkevésbé bízik, az őket felcserélő orosz és török szövetséget épp ilyen gyanakvás övezi.

Ma térsége egyik legstabilabb országa Marokkóval együtt, ám a kilátások nem túl jók. Mind a várható vezetőváltás, mind a térség bizonytalan viszonyai és a migrációs nyomás aggasztóak, miközben a gazdasága sem olyan sikeres, ahogy elvárható lenne.

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=nMc-JsWpR6Q&feature=youtu.be>

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=O0x7gdHMowI&feature=youtu.be>

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=LqMehfHNtFU&feature=youtu.be>

⁸ <https://www.djazairss.com/elhiwar/5523>

HAMVAS BÉLA

ÚJ ARISZTOKRÁCIA

Az emberiség az utóbbi évtizedek alatt csak egyetlen erőfeszítést tett: az életviszonyokat igyekezett megjavítani. E törekvés alatt sok mindent kell érteni. Ki akarta küszöbölni az államok között lévő ellentéteket, ki akarta egyenlíteni a nemzetközi gazdasági erőket, meg akarta oldani a társadalmi osztályharcot, vagyis a törekvés egyetemlegesen meg akarta teremteni a nagy békevilágot, ahol népek, fajok, érdekek, osztályok és emberek jólétben élnek és nyugalomban. Különböző nemzetközi konferenciák, maga a népek szövetsége, az egyes államok reformjai, a társadalmon belül a legkülönbözőbb szellemiségek és világszemléletek, egyesületek és pártok, felekezetek és egyházak, gazdasági tervek – mind a viszonyokat akarta megjavítani.

E mögött a javítási vágy mögött, akárminek hívják: szocializmusnak, humanizmusnak, fasizmusnak, legyen politikai, gazdasági, világnézeti, vallási, az a hit áll, hogy az emberiség el fogja tudni érni az eszményi békevilágot és az erők teljes kiegyensúlyozását. Közben azok a viszonyok, amelyeket meg akarnak javítani, egyre rosszabbakká válnak. Ahelyett, hogy a kérdések legalább részben megoldódának és így a további javulásra remény lenne, mindig bonyolultabbá válnak már a javítás megkezdésének feltételei is. A helyzet tisztázására alkotott tervek, utak, intézmények nemcsak hogy nem tisztázzák a helyzetet, hanem közreműködnek abban, hogy a zavar csak még nagyobb legyen. [...]

Ilyen körülmények között az, amit magánéletnek hívnak, csaknem teljesen eltűnik. Ma már csírájában jól látszik, hogy az emberből miképpen vész el lassan a nevelés folytán minden egyénies, árnyalati és sajátos. A nevelés eszménye ma is már az, hogy az ember, aki iskoláit végigjárja, vigyorgó idióta legyen, vasegészségű, problémátlan, úgynevezett jókedvű lény, arcán a *keep smiling* gal, vagyis a montessorii mosollyal, akinek a komolyság iránt semmi érzéke, nincs benne finomság, elmélyedésre való hajlam, és tiltakozik a szellem befogadása ellen. [...]

A nagy embernymorítás, elnyomás, rabszolgaság, merev kasztrend, a szellemmel szemben tanúsított ellenségesség, az egyéniesség ellen való küzdelem százmilliárd sorsát tapossa semmivé, és azt idézi elő, hogy semmiféle rovar nem él majd olyan őrlően egyforma és emésztően üres életet, mint az ember. De éppen ez a kényszer termeli ki a mindig rettentőbb erővel kitörő emberi nagyságot és egyéniséget, amely már nem is emberi, hanem isteni. A tehetség és energia, fényűzés és hatalom, akarat és szellem, nagyvonalúság és finomság, genialitás és elvetemültség, éleslátás

és vak ösztön egyesülnek benne magasabb, emberfölötti egységgé. A fensőbbrendű ember a dionysosi legmagasabb teljesülése: a növekvés – az ember önmaga fölé való növése.

(Hamvas Béla: Álarc és koszorú. Szerk. Palkovics Tibor, /Hamvas Béla művei 30./ 2017, Medio Kiadó, 131 sk., 142., 151 sk. A kötet címadó nagyesszéjét, amelyből a fenti idézet is származik, 1936–1937-ben írta Hamvas.)

ERDÉLY ÉS LAKÓI AUGUSTE DE GERANDO SZEMÉVEL

1845-ben *Erdély és lakói* címmel elegáns, kétkötetes könyv jelent meg először Párizsban, majd Lipcsében német fordításban, aztán 1850-ben ugyancsak Párizsban napvilágot látott a mű némileg módosított változata.¹ 2014-15-ben román fordításban is tolmácsolták az 1845-ös kiadást, most pedig magyarul is megjelent.² Ennek a magyar műnek nagy erénye, hogy pontosan közli azt, hogy az 1850-es második kiadásban milyen módosításokat eszközöltek. A szerző: Auguste de Gerando (1819–1849). Hála az internetnek, ma már sok mindent megtudhatunk róla, ami igaz és ami nem, míg korábban csak a szakma tartotta számon.³ Művei is könnyen letölthetők, de azért valljuk meg, a szemnek és az elmének is kellemesebb, ha könyveit kézbe vesszük, hátradőlünk és így olvasunk, és képzeletben együtt utazunk az íróval ismert és ismeretlen tájakon. De az útleírásokra is érvényes a történeti munkákra vonatkozó arany szabály: mielőtt elmélyedsz a műben, vess egy pillantást a szerző életére.

Legjobban talán az atyai barát, az ifjúság bálványa, Jules Michelet igazít el, aki 1849 végén a Collège de France-ban így jellemezte de Gerandót: „Nevezzük őt három névről. De Gerando-Barberi-Teleki. Atyjáról *francia*, anyjáról *római*, és házassága által *magyar*.” (Lövei Klára fordítása). Ugyanis 1840-ben Teleki Emmát vette feleségül, és aztán a hosszúfalusi Teleki-kastélyban is éltek, innen indult erdélyi útjára. Aztán Párizs és Pest között ingázott. 1848–1849-ben is ezt tette, különböző diplomáciai megbízatásokkal, amelyeket közelebbről nem ismerünk. Michelet előadásain azt a látszatot keltette, mintha de Gerando a csatamezőn adta volna életét. A családi legenda szerint a győri csatában ő mentette meg a magyar zászlót. Valójában nem is lehetett ott, a Bakonyban viszont felkereste Noszlopy Gáspár szabads csapatát. És harcolhatott is, mert a hadizsákmányon való osztozkodáskor egy osztrák őrnagy táskája neki jutott, és aztán ebből a pénzből élt egy ideig Németországban, és emlékezett: „Megmámorosodtam – írta Nürnbergből szeptember derekán – ennyi bátorság és hazafiság állandó látványától. A lóháton töltött írói élet egyszerre kielégítette minden igényemet, új horizon-

¹ Auguste de Gerando: *La Transylvanie et ses habitants*. I–II. Paris, 1845.

² Auguste de Gerando: *Erdély és lakói*. Fordította és gondozta Gajda Péter. Cluj-Napoca, Kriterion, 2017. Az idézetek egy kivétellel mind ebből a könyvből vannak.

³ Mary Lowell Putnam: *Auguste de Gerando. The Christian Examiner and Religious Miscellany*, 1855. jan., márc., máj.; Rubin Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*. Bp., 1982.; Christine Adriaenssen: *Auguste de Gerando. Einfranzösischer Zeuge der ungarischen Reformära (1819–1849)*. Frankfurt am Main, 1995.; Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán*. Bp., 2000.; Hornyák Mária: *A francia–magyar kapcsolatok történetének fényes láncszeme: de Gerando Ágost*. Martonvásár, 1999.

tot nyitott, hatalmas magasba emelkedtem. Mindent áldottam, még a golyót is, mely, ha eltalál, túlradó lelket küld a mennyországba.” Miközben lírai vallomásaiban a Bakonyról merengett, azon, hogy miről szólhat „a levelek mágikus nyelve”, azt írta párizsi barátjának, hogy „undorodom Franciaországtól”. Majd tüdőbajban elhunyt.⁴ Milyen utazó volt de Gerando? Óhatatlanul az ötlük fel, amit Laurence Sterne *Szenti-mentális utazásában* olvashatunk. Eszerint – Kazinczy Ferenc fordításában – az utazás indítéka: „Testnek erőtelensége, léleknek gyengesége, kikerülhetetlen szükség.” Az utazók tipológiája: „Henye utazók. Kandi utazók. Hazudozó utazók. Negédes utazók. Epés utazók. Ezeket követik a kénytelenségből utazók: A vétkei miatt utazó. A szerencsétlen s vétlen utazó. A szimplex utazó.” Ő pedig az „érzékeny utazó”,⁵ aki – Szerb Antal kifejezésével – „önmagát akarta emlékebe adni”.⁶ Valójában ez már a romantikus utazó, aki inkább saját lelkivilágában, mintsem a külvilágban utazik, amit a külvilágban lát, csak alkalom a lelki gyakorlatra, a világfájdalom ellensúlyozására és átélésére. Ezt tette Michelet és a két nagy klasszikus, Lamartine és Tocqueville, akik világgá kürtölték, hogy Franciaország „unatkozik” és szorong.⁷ Bajaink oka – írta Alfred Musset *A század gyermekének vallomásaiban* – „ami volt, már nincs, és ami van, még nincs”.⁸ De Gerando ezeken az írókon nőtt fel, de nem ért rá unatkozni, a mulandóság és átmenetiség érzése őt is hatalmában tartotta, de melankólia nélkül. Könyvének akár mottója lehetne ez a vallomás: „Nehéz lett volna szerencsésebb időszakot választani Erdély megtekintésére. Még elevenek a múlt emlékei, a vidék még őrzi eredeti arcát, de megjósolható, hogy hamarosan el fogja veszteni. Lassacskán minden vonása megváltozik, és a végén nem lesz más, csak másolata a mi vidékeinknek.” Apósa, Teleki Imre morgott, hogy francia szemmel nézi az ő világát,⁹ viszont tette ezt „magyar szívvel”.¹⁰ Ezért is érdekes az érzékenyen figyelmes, ha fizikailag nem, de lélekben annál erősebb francia utazó útleírása, amely izgalmas riport, történeti fejtegetésekben gazdag politikai esszé ötvözete.

De megvallom, az is érdekes, hogy románul kiadták, és az egyik román internetes portál olyan műként hirdeti, amely a 18. századi tudós moldvai fejedelem, Dimitrie Cantemir *Moldva leírásához* mérhető.¹¹ Ez a lehető legnagyobb dicséret, azért is, mert a francia utazó a magyar liberalizmus hordozója volt. Sőt, olykor magyarabb a magyarabbnál. Amikor átvágott a pusztán, olyan lelkesedéssel figyelte a magyar csikósokat, mint hajdan Kazinczy Ferenc. A magyar paraszt és kisnemes méltóságteljes viselkedéséről pedig később Horn Ede írt hasonlóan szépen. A francia romantika emberét viszont még a betyárélet varázsa is hatalmába kerítette: „Vágtass át vidáman a sztyep-pén – írja de Gerando a csikósról –, egygyé válva hosszú sörényű lovaddal, miközben

⁴ Miskolczy: *A legendák varázsa*, passim

⁵ <http://mek.oszk.hu/07000/07016/07016.pdf>; <https://www.bartleby.com/ebook/adobe/3031.pdf> (2018-09-23)

⁶ Szerb Antal: *A varázsló eltört pálcaját*. Bp., 1961. 261.

⁷ Fauquet: *Michelet*, 292.; Tocqueville: *Souvenirs*, 45.

⁸ Alfred Musset: *La confession d'un enfant du siècle. Oeuvres complètes*. Paris, [é.n.] La Renaissance du Livre, Jean Gillequin Cie, 5.

⁹ Hornyák: *A francia-magyar kapcsolatok*, 18. <http://mek.oszk.hu/15800/15823/15823.pdf> (2018-09-23)

¹⁰ Mary Lowell Putnam: *Auguste de Gerando. The Christian Examiner and Religious Miscellany*. Boston, January 1855. (OSZK: Kossuth 2746-5-1) Lásd 3. jegyzet

¹¹ http://www.casacartii.ro/presa_Despre-Transilvania-si-locuitorii-sai_27.html (2018-09-23)

bő vászongatyádat és ingedet lobogtatja a szél! Óh, majd amikor eljönnek azok, akik civilizálni akarnak téged, legyél képes megőrizni az apáidtól rád hagyományozott erkölcsöket is, miközben olyan erények ébrednek benned, melyeket még nem ismersz! S az utas, aki menekül a városból, még hosszú ideig megfiatalodhasson tűzhelyednél, s nagyot dobbanjon szíve, amikor búcsút vesz tőled!” És átlép Erdélybe.

Az erdélyi terep érdekes, mert sehol ennyire Európában nem érvényesült a társadalmi, etnikai, nemzeti sokszínűség, a magas és a népi kultúra közelsége és kontrasztja, nem is beszélve a tudatformák változatosságáról. „Erdély – írja de Gerando – igazából abban különbözik Európa többi országától, hogy mindegyikből van benne valami, és mindegyikre hasonlít egy kicsit. Az északi természet köszön vissza a székelek erdő borította hegyei között, ahol szabadon sétálnak a medvék; miközben onnan kétnapi járásra, akárha Róma közelében járnánk, napégette mezőket találunk, ahol bivalyok szunyókálnak lustán.”

Ami a nemzeti sokszínűséget illeti, de Gerandót meglepte, hogy „a különböző népcsoportok [races] nem keverednek egymással. A mai napig nem olvadtak össze. Tény, hogy Magyarországon is ugyanez tapasztalható; mindazonáltal a nemzetiségek [nations] közti különbség Erdélyben élesebb, egyrészt azért, mivel itt kisebbek a távolságok, másrészt, mert ezt a különállást az alkotmány is szentesíti. Bár Magyarországon – Erdélyhez képest – többfajta nemzetiséget [nations] találunk, de mégis olyan, mintha összeolvadtak volna: a magyar nemzetet alkotják; a diéta magában foglalja az arisztokratákat, valamint szláv és német követeket is, de magyarként vesznek részt az üléseken. Ezzel szemben Erdélyben minden nemzetnek megvan a maga külön területe, melyet törvény biztosít számára. Minden nemzet önmagát képviseli a diétán, ami-ben a sajátos erdélyi hármasság (trinitas) [Trinité=Háromság] nyilvánul meg.” Ezzel megérkeztünk az erdélyi államszervezet alapvető kérdéseire és ellentmondásaihoz. De Gerando nem tart unalmas alkotmányjogi fejtegetést, a maga élő valóságában, lépésről lépésre mutatja az erdélyi társadalmi és politikai világot. Szóhasználat is a helyzetnek megfelelő. Amit ma etnikumnak nevezünk, ő fajnak nevezte. A nemzet jelentése a szókörnyezettől függ. A nemzet lehet etnikum és rendi natio. Ami a Háromságot illeti, ez a három rendi nemzet: a magyar, a székely és a szász, pontosabban a magyar nemesség, a székely és szász szabad társadalom. A magyar nemesség etnikailag is sokszínű, a nagy- és középbirtokos nemesség magyar, vagy idővel magyarrá lett, a kisnemesség jelentős része román, viszont diétai követként magyar arisztokratákat választott meg. A székelyföldi társadalom sajátossága a szabad elemek nagy száma, több mint egyharmada, a székely szó szabad jogállapotú embert is jelöl. A Szászföldön viszont ismeretlen maradt a jobbágyság intézménye, szász patríciusok és a szász városok a megyékben már birtokolhattak nemesi földeket, vagy jobbágyfalvakat kötelezhettek járadékszolgáltatásra. Románok alkották a mintegy kétmillió lakosság mintegy 57 százalékát, a magyarok 27 százalékát, a szászok 10 százalékát. A vármegyékben, a magyar rendi nemzet földjén a román népesség jóval több mint kétharmadot tett ki. A Szászföldön is valamivel meghaladta a lakosság felét. A Székelyföld viszont olyan magyar többséggel rendelkezett, mint a tiszta román régiók, például Fogaras vidéke vagy Hátszeg. A görög katolikus román egyházi elit már a 18. század első felében felvetette a negyedik nemzet követelését, de a rendi válasz az volt, hogy a megyékben élő román nemes a magyar nemesség része, a szászföldi

román szabadparaszt egyenjogú a szász szabadparasztal, a román jobbágy pedig a magyar vagy német jobbággal. Magyar találmány az Erdély „hét főbüne” kifejezés. Ez a három rendi nemzetet és a négy egymással jogilag egyenlő bevett vallást (katolikus, református, evangélikus, unitárius) jelölte. A románok fele viszont a görögkeleti ortodox valláshoz tartozott, amelyet a 17. századi törvények megtűrtnek minősítettek, ami egyre kínosabb anakronizmusnak bizonyult. A magyar liberális nemzetszemlélet olyan volt, mint a francia. Fel akarta számolni a partikularizmust, egyéredű egyetlen nemzetbe akarta foglalni Erdély népeit, Erdélyt és Magyarországot újra egyesíteni akarta, és ezzel felszámolni a hét főbünt. A román nemzeti ébredés viszont a román nemzet elismerésének céljával bontakozott ki, Erdélyben a svájci példát vallotta követendőnek. Csakhogy Svájcban jól elkülönült területen laktak az egyes etnikumok, Erdélyben viszont a megyékben és a szász székekben egymásba ékelten, vegyesen, egymásra rétegződve. A magyar politikusok kerülték a svájci modell emlegetését, viszont ha katasztrófa fenyegetett, már hajlottak rá – bizalmas levelekben. 1848. március 22-én Lónyay Menyhért testvérének arról írt, hogy „egyedüli reményünk [a „remény” szó hozzátétőleges olvasat, mert a papír ugyanis kitört] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál krízis közt van, talán képes lesz reakció nélküli rendet csinálni, én más jövődőt előttünk nem látok, mint schweiczi kanton szisztémát.”¹²

A Királyhágón-túli világ de Gerandonak nem Svájc, hanem inkább másik Magyarország. „Erdély a lakossága révén is Magyarországhoz kapcsolódik, hiszen mindkét országban ugyanazokat a népcsoportokat találjuk. Továbbá a magyarok, hogy megszenteljék ezt a testvériséget, úgy nevezik Magyarországot és Erdélyt, hogy a két testvérhaza. És valóban, mindig is egyazon úton jártak, és ugyanazt a sorsot szenvedték el.” Csakhogy „ennek a szép és gazdag vidéknek minden más országnál szerencsétlenebbül alakult a történelme. Századok hosszú során át egyik csapás a másik után érte.”

Most az 1840-es évek legelején valóságos idillnek lehetünk tanúi. Túl vagyunk napóleoni háborúkon, a nagy éhínségen és a járványokon. Lezajlott a reformellenzék első rohama, amely végül valamiféle kompromisszummal ért véget. Ennek a rohamnak a hőse Wesselényi Miklós. Portréját de Gerando szépen megrajzolta, de csak az erdélyi politikusét. Valójában ő az egész magyar reformmozgalom stratégiájaként a pozsonyi diétán tett szert országos hírnévre. A „két testvérhaza” egyesítésére tört, Erdélyben éppen az egymással könnyen szembefordítható rendi nemzeti érdekek miatt nem látott esélyt a társadalmi reformra, ezért úgy vélte, az egyesülés után szűkebb hazájának is – akarva, nem akarva – a fejlettebb Magyarországhoz kell igazodnia, hogy elindulhasson a polgári átalakulás útján.

De Gerando már csak a beteg Wesselényit ismerhette meg, akit az 1841-ben fellépő fiatalabb liberális nemzedék a múlt, a sérelmi ellenzéki emberének tartott, és aki büszkén hirdette, hogy együtt tud működni a központi hatalommal. 1841 végén ebben az optimista hangulatban nyílt meg a kolozsvári diéta. De Gerando is ott volt, két év múlva kiderült, Bécs szűken méri az engedményeket, ezeket aztán taktikai okokból a liberális propaganda igyekezett a valóságnál jelentősebbnek feltüntetni. A mi francia

¹² Miskolczi Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849.* Bp., 2006, 129.

utazónk is ezt tette, műve második kiadásában. A magyar–román együttélés megítélésében következetesen optimista, a magyar liberális nemzeti álláspontot fejtette ki, és kifejezetten megkérdőjelezte a román nemzetet célzó törekvések jogosultságát, a román nemzet követelésének szerinte „csak akkor lenne létjogosultsága, ha a magyarok fenntartották volna a hódítóként szerzett jogait. De a törvény időtlen idők óta nem ismer más megkülönböztetést, csak nemeseket és parasztokat, s ezek olyan kategóriák, amelyek elmoszák a két nép közti határt. Kezdetről fogva arról beszélünk, hogy a törvényben miféle ellentmondás révén jött létre a fajok közti unió, anélkül, hogy ez az ellentmondás meglelt volna az erkölcsökben; továbbá hogy miként lehetnek mindkét népnek privilegizáltjai és proletárjai, miközben megőrizték a győztes és legyőzött elnevezéssel együtt a régi féltékenységeket is. Ha az oláhok milliói gyakorolhatják politikai jogait anélkül, hogy emiatt nemzetet kéne alkotniuk, ez pont annak köszönhető, hogy a magyarok beveszik őket soraik közé. Azt mondják, hogy a főnemesek többnyire magyarok, a magyarsághoz tartoznak, de sok család maga sem tudja, hogy eredetileg oláh volt. A vidéki nemesek közt rengeteg az oláh, akik meg is őrizték nemzeti érzelmeiket; ők részt vesznek a »kongregációkon« [megyegyűléseken], megválasztják a diétai követeket, követutasításokat küldenek nekik. Kővár-vidéken nem kevesebb, mint száz oláh nemesre jut egy magyar, és más vármegyékben is, mint amilyen Hunyad vagy Zaránd, szinte a nemesség egészét oláhok alkotják. Ráadásul épp az előbb láttuk, hogy a szellemi folyamatok alapján az egyenlőtlenségek közeli eltűnését jósolhatjuk. A nemes szó Erdélyben éppúgy, mint másutt, arra van ítélve, hogy elveszítse a jelentését. Tehát bárki bármit is mond, teljesen nyilvánvaló, hogy az oláh reakciónak sem értelme, sem jövője nincs. Ha visszautasítják a főnemesek közreműködését, és visszautasítják azoknak a jogoknak a gyakorlását, amelyeket már megkaptak, és amelyeket még ezután fognak megadni nekik, az oláh parasztok nem tennének mást, mint meghosszabbítanák azt a gyámságot, amelyből már szabadulniuk kéne, és amelyből, akárcsak ők, a magyar parasztok is szabadulni fognak. Akkor már csak egyetlen lehetőségük maradna a felszabadulásra: ha a létszámukra hivatkoznának; de ebben az esetben meggyűlne a bajuk nemcsak Erdély többi lakójával, de a kormánnyal is, vagy ha vele nem, akkor egész Magyarországgal. A magyar nemesség tehát föl vállalt egy feladatot: megszüntetni az egyazon területen élő lakosok közti összes egyenlőtlenséget. Ezt a javító munkát kell szemmel tartanunk, s ez a diétán zajlik. A magyarok és az oláhok ugyanannak az országnak a polgárai. Évszázadokon át együtt küzdöttek közös hazájuk megvédéséért. De a hagyományos gyűlölködés elég régóta megosztotta őket, viszont a csatateren született szövetségnek a béke idején sem lenne szabad gyengülni. Amennyiben a két nép közeledésének eszméje teret hódít, az elsősorban a magyar nemesség érdeme, hiszen ők léptek fel kezdeményezően. Megértették, hogy már nem azok az idők járnak, amikor egy csapat katona egyetlen csatával el tudott törölni egy nemzetet a föld színéről; és ha egy nép meghódítván egy területet helyet is tud foglalni a terített asztalnál, ez nem jelenti azt, hogy mindenhez joga lenne. A diéta legutóbbi ülésén, 1843 januárjában az egyik legkitűnőbb szónok, báró Kemény Dénes az egybegyűltektől kísérvé olyan ígéreteket tett, hogy azt az oláhok sosem fogják elfelejteni, beszéde új korszakot nyit a parasztság életében.” Tudjuk, be is váltotta, amikor az 1846–47-es diétán a paraszti érdekeket védte. Ennek láttán és hallatán Avram Iancu, az 1848-as román szabadságháború mitikus alakja

félistennek nevezte, de egyben az 1784-es parasztfelkelő lándzsáival fenyegetőzött, és aztán 1848-ban a népfelkelés élére állt.

De Gerando nem is érzékelhette a mélyben dolgozó feszültségeket. A jobbágyot és zsellért úgy állítja elénk, mint a földesúr által kimért föld bérlőjét. A bérletért cserében a bérlő dolgozott és terményjáradékot adott. Ez a leírás megtévesztő, hiszen legfeljebb kényszerbérletről lehetett szó, a nemes ugyan a paraszti földet valóban a maga tulajdonának tekintette, de az úrbéres paraszt is. A polgári átalakulás lényege az ember és föld felszabadítása magántulajdon biztosításával. Ennek a fejleménynek az ellentmondásait is érzékeltette de Gerando. Mérlegelte, hogy mit jelent, ha felbomlanak a patriarkális viszonyok. Hiszen az 1817-18-as éhínség alkalmával a földesúrnak voltak olyan tartalékai, hogy parasztjait megsegítse. Nemegyszer pedig a földesúri család segít a beteg jobbágy gyógyításában, méltányos feltételek mellett ad neki kölcsönt. Viszont ha mindenki egyenjogú tulajdonos, a szegénynek már nem lesz, ki segítsen. 1845-ben még így vigasztalta magát: „ne feledjük el, hogy a magántulajdon a civilizálódás legjobb eszköze. Mindig fejlesztésre sarkallja az embert”. Pontosabban ez az utolsó mondat az eredetiben durvább: „Le progrès a toujours raison.”¹³ Azaz: „A haladásnak mindig igaza van.” Kegyetlen kijelentés, kegyetlenségét a történelem tanúsítja. És ezt de Gerando is érezte, ezért ezt a második kiadásban törölte, és mérlegelni próbálta a jelen és a jövő rendszere közötti előnyöket és hátrányokat. A jelenben létezik még a családi kapcsolat a földesúr és a paraszt között, ugyanakkor előfordul, hogy a földesúr nem törődik birtokával, főbérlőnek adja át, aki sanyargatja a parasztokat, a vármegyei közigazgatás sem tartja tiszteletben a törvényeket. Mégis tud olyan parasztról, aki egyenesen megmondta a földesúrnak, hogy nem akar hozzá hasonló szabad tulajdonos lenni, nem akar a hagyományos világból kilépni, hiszen akkor többet nem kérhet és nem is kaphat földet a földesúrtól, földjei éppen úgy felaprózódnak örökösei között, mint a kisnemesek esetében, akik közül akad olyan, aki annyira elszegényedett, hogy a gazdag jobbágy béresként fogadja fel, és maga helyett ezt küldi a földesúri földre robotolni. A francia utazó azonban a kisbirtokosok Franciaországából jött, mestere, Michelet társadalmi eszménnyé emelte a kisbirtokos parasztot. Így aztán kettévágta a gordiuszi csomót: „ha a paraszt birtokossá válik, ő, a fejlődés legfontosabb feltétele, azt nyeri el, ami a legértékesebb: a függetlenség”. Ezzel szemben ott állt riasztó példaként a modern ipari világ: „Ha léteznek Európában rabszolgák, akkor azok ott vannak, ahol az ipar vak és feltétlen uralma nehezedik mindenre. Ha lesznek még valaha újkori parasztháborúk, hát ott lehetnek – ha nem lesz más megoldás. Senki nem állítja, hogy az erdélyi parasztság jelenlegi helyzete különösebben irigylésre méltó lenne; ezt bizonyítják a nemesség folyamatos erőfeszítései is, hogy jobbá tegyék azt. De ők legalább úgy érezhetik, hogy egy új élet hajnala ragyog rájuk. Ezzel szemben van-e elkészerítőbb, mint az angol proletárok helyzete?” Marx és Engels is így látta, de dialektikával: az angol példa egyetemes, a proletárforradalom hozza el az elidegenedéstől való megváltást. Ebből is kaptunk némi ízelítőt. Inkább térjünk vissza Erdélybe.

¹³ De Gerando: *La Transylvanie*. II. 345.

A jobbágyszabadítás előfeltétele, hogy miként húzzák meg a nemesi és az úrbéres paraszti földek között a határt. A földesúri föld ugyanis a földesúr, a paraszti föld pedig a paraszt magántulajdonába megy át. Erdélyben nem került sor olyan úrbéri rendezésre, mint Magyarországon. Ugyan 1819–20-ban összeírták az úrbéres földeket, de a parasztok az adóemeléstől tartva kevesebbet vállottak be. Ezért a liberálisok a status quo alapján akarták meghúzni a határt. Wesselényi baljós előérzetei valóra váltak. Erdély a reformellenzékét kiszorítani akaró újkonzervatív ellentámadás bázisa lett. Jósika Samu kancellár 1847-ben olyan úrbéri törvényt vitt át a diétán, amelynek értelmében a hamis összeírás alapján húzzák meg a határt, a parasztok pedig igaerejük arányában osztják fel az úrbéresnek minősített földeket. A románok és a román paraszti érdekeket képviselő értelmiségiek számára ez földfosztás, társadalmi katasztrófa lett volna. A magyar liberálisok is tiltakoztak. Az 1848-as kolozsvári diétán a status quót vették alapul a jobbágyszabadítást kimondó törvényben. A polgárháborút viszont sokan a méltányos – liberálisok által javasolt – úrbéri rendezés elmaradásának tulajdonították.

De Gerando mégis okkal lehetett derűlátó. 1848 legelején a brassói román sajtó is a magyar liberálisok mellé állt, míg korábban tartózkodó álláspontot foglalt el. A francia utazó műve kiadásában ezt a sajtót el is marasztalta, később helyesbített. Viszont nem érzékelte azt, hogy a magyar nyelv hivatalossá tételét célzó törekvések nyomán milyen nemzeti szenvedélyek lobbantak fel, a publicisztika terén kitört az úgynevezett nyelvharc. Ennek egyetlen halálos áldozata a balázsfalvi görög katolikus líceum teológiatanára, Iosif Pop, aki öngyilkosságba menekült, miután – éppen a nyelvkérdésben – a püspök és a radikális nemzeti tanárok között kirobbant a politikai harc, és a kormányhatóságok vizsgálatot indítottak. Amikor de Gerando Balázsfalván járt, éppen Pop, ez „a csupa szív és csupa ész” ifjú, aki franciául, olaszul, németül, latinul, magyarul, románul és törökül egyaránt beszélt, mutatta meg az intézményt, amely a román szellemi élet egyik központja volt, az erdélyi román nacionalizmus bölcsője. Az utazó be is járta „a tanulószobákat és osztálytermeket, miközben füleltem az édesen pergő oláh nyelvre, melyet a velencei olaszhoz hasonlóan kellemes hangzásúnak érzek. Meglepett, hogy a diákok közül többnek mennyi intelligenciát tükröz az arca.” Ezek közül aztán sokan éppen a magyar forradalom ellen harcoltak.

Ha az elmúlt évszázad történetírására és a történelem instrumentalizálási gyakorlatára tekintünk, de Gerando művét úgy is olvashatjuk, mint emberek és nemzetek rehabilitálását. 1848 óta nincs ember és embercsoport, akit ne ért volna valami sérelem, ne sújtotta volna bűn, az eredendő bűnön kívül. A legkeményebben az arisztokráciával jártak el. Kolozsvárt, a hajdani Biasini szálloda bejáratánál egy angol és román nyelvű réztáblát helyeztek el, mely azt hirdeti, hogy a magyar arisztokrácia 40 000 románt gyilkolt le. Ez nonszensz. A negyvenezres réztábla a román történetírás szégyene. Célja egyértelmű: magyarellenessé szimbolikus terror gyakorlása. A bejárat másik oldalán ugyanis egy másik emléktábla jelzi, hogy 1849-ben itt szállt meg Petőfi Sándor, és a kolozsvári magyarok a március 15-i forradalmat itt ünnepelték. Az érthető, hogy forradalom után az erdélyiek az uralkodóhoz intézett beadványaikban „a magyar terrorizmus” áldozataként 40 000 főt panaszoltak föl, hogy kárpótlásban részesüljenek, és nemzeti törekvéseik hitelét is kiemeljék. Körültekintő hivatalos vizsgálat szerint

5400 román veszítette életét, és mintegy 18 ezerre becsülhető az egész erdélyi rendkívüli embervesztesség. Az egyik román kortárs – Iosif Sterca Șuluțiu – aztán az 1890-es években a 40 ezer román áldozat mellett 100 ezer magyarról írt.¹⁴ Mindez jelzi, hogy a fizikai pusztulásnál és pusztításnál súlyosabb következményekkel járt a lelki károsodás. Ettől nem tud a mai olvasó elvonatkoztatni, amikor de Gerando útleírását olvassa, de amikor olvassa, azon is eltűnődhet, hogy ami megtörtént, másképp is történhetett volna. Ha pedig az történt, ami történt, legalább az emberek békés arcát és hétköznapijait ismerhetjük meg. És mai értékelési szempontjaink viszonylagosságát is tudatosíthatjuk.

Lássuk csak, miként állítja elénk a román parasztokat. Kényes téma: a romantika imádta a parasztot, a nacionalizmus még inkább, Károly király is büszkén mutogatta parasztjait a nyugati vendégeknek, a kommunizmus – romlott parasztok és marginalizált lumpenértelmiségek diktatúrája – a haladás nevében agrárproletárrá tette őket, mire 1990 után történelmi jóvátételként elkészült Bukarestben „A Román Paraszt Múzeuma”, mire a régi paraszti világ egyik odaadó kutatója keserűen jegyezte meg magánbeszélgetésben: a parasztok feszélyeznek minket. De Gerando hasonló rokonszenvvel közelített a paraszti világhoz, mint később Bartók Béla. Ugyanakkor kritikusabban. Azt többször is említette, hogy a nők éjjel-nappal dolgoznak, szőnek és fonnak, a román parasztot azonban valósággal elmarasztalta lustaságáért, bár szóvá tette, hogy a robot elveszi kedvét a munkától, a sok bört sem ösztönzi, és ha valami pénzre tesz szert, elissza. A magyar paraszt és a székely ezzel szemben a tisztességes életért dolgozik, de nem akar meggazdagodni, a szász gazda pedig semmi fáradságot sem kímél a haszon érdekében. Az ilyen általánosítások mindig provokálnak. Válaszként George Bariț a brassói román lap szerkesztője szerint a francia utazó sokkal inkább mások véleményét adta vissza, mintsem tapasztalatból írt volna. Aztán amikor a lustaság okait kereste, a robotnapok magas számában, a sok börtölésben és a paraszti létbizonytalanságban találta meg, és arra hivatkozott, hogy Széchenyi és Wesselényi már kifejtette, miként éppen a jobbágyság intézménye fogja vissza a munkakedvet. Viszont „egész Európában nálunk a legkisebb a koldusok száma”.¹⁵

De Gerando a szászokat is provokálta. Kifejezetten szemükre hányta, hogy „még most is németnek tekintik magukat. Olyan érzelmekkel ragaszkodnak Németországhoz, mint a gyarmatlakó az anyavárosához. Ezzel szakítani kéne. Az ember nem tarthat egyszerre két országhoz. S Magyarország nem gyarmata Németországnak; ez egy külön ország, amelynek megvan a saját múltja és a saját jövője. A szászok ma magyar állampolgárok, és így is kell magukat látniuk, még ha meg is őrzik nyelvüket, vallásukat, szokásaikat”. Erre Anton Kurz a brassói szász lapban válaszolt a kérdéssel: „ha 700 éven keresztül tisztességes és becsületes németek voltak, miért kellene most felhagyni azzal, hogy magukat németnek tekintsék?” „Maradjanak jó erdélyiek igaz magyar szimpátiákkal, és drága ékszerként őrizzék öröklött németiségüket”.¹⁶ Kurz,

¹⁴ Id. Miskolczy Ambrus: *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). Erdély története III.* Főszerk., Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp., 1986. 1805.

¹⁵ George Bariț: *Reflexii la descrierea românilor prin d. A. de Gerando.* In *Foaie pentru minte*, 1846. febr. 11., 7. sz.

¹⁶ A[nton] K[urz]: *Auguste de Gerando's Siebenbürgen und seine Bewohner. Blätter für Geist*, 1845. nov. 3., 45. sz.

aki bécsi osztrák volt, ezt tette, 1849-ben Bem tábornok hadsegéde lett, ő is Segesvárt esett el. Egyébként őszinte elismeréssel köszöntötte a franciáról németre is átültetett útleírást. Kisebbségi hibákat ugyan szóvá tett, és túl idillikusnak tartotta a földesúr-jobbság viszony jellemzését. És finoman azt is megkérdőjelezte, hogy „valamiféle republikánus egyenlőség” jellemzi a szász falvak világát. De Kurz kritikája is kritikában részesült, mert egy névtelen cikk élesen elutasította azt, ahogy de Gerando a szászok magyarokhoz való viszonyát megítélte, és az útleírást olyan műként jellemezte, amely „igazság és költészet között ismeretekkel és mesékkel szolgál, ami ez előzőket illeti, nem elég átfogóak és alaposak, ami a meséket illeti, a tárgyuk túl komoly és túl tisztes, ezért az erdélyi helyzetet ismerők nehezen dönthetik el, hogy mit cáfoljanak”.¹⁷ Ebben van igazság. Hiszen minden szem másként lát. De Gerando helységről helysére hosszasan kitér azokra a múltbeli fejleményekre, amelyek a helyhez kötődnek. Azon pedig mindig lehet vitatkozni, hogy mennyire hiteles, amit a közlékeny alkalmi ismerősök mesélnek. Azon még inkább, hogy egy-egy kortárs jól látta-e kora nagy kérdéseit. Minden útleírás párbeszéd az olvasóval, és minden párbeszédben az, akié az utolsó szó, okosabb akar lenni a másiknál, főleg akkor, ha az utazó olyan helységről is ír, ahol nem járt, míg olvasója már látta, és eszébe jut valami, ami saját korát is jellemzi. Ilyen Csolnakos. Nevezetes falu, a hagyomány szerint Hunyadi János özvegye ugyanis az idevaló Jaroslávhoz ment volna férjhez, és a család egy Hunyadinak tulajdonított, csak 17. századi átírásban ismert oklevéllel elérte a falu teljes adómentességét. Gheorghe Șincai még azt hallotta, hogy Hadik András (az 1760-as években erdélyi gubernátor és katonai főkormányzó) azt mondta, látta azt az oklevelet, amelyben Mátyás a falu „összes lakosát rokonának nevezte és megneemesítette”. Így lett ez a falu „államocská az államban” – idézi de Gerando Benkő József 18. századi Erdély-leírását. Csakhogy 1819–20 után elvették az adómentességet. A földbirtokos család ezt sérelmezte is. 1907-ben hantolták el – a gyászjelentés szerint – a „régí főnemesi család utolsó sarjára”-t, Csolnakosi Csolnakosy Dánielt Vajdahunyad római katolikus temetőjében. A család címerében nyíllal átlőtt hollót láthatunk – a csőrében gyűrűvel.¹⁸ 1960-ban a vajdahunyadi vasmű vízellátásának biztosítására hatalmas műtavat hoztak létre, öt Cserna-völgyi falut elárasztottak vízzel, közte Csolnakost is, 14–15. századi ortodox templomával együtt. A tóhoz ma mindenféle legendák fűződnek, többek között az, hogy évente emberáldozatot követel. Ami biztos, egyik barátom apja valamikor az 1980-as években meg akart szabadulni az írógéptől, mert évente be kellett mutatnia a rendőrségen, és ezt megunta. Barátom ékes magyar nyelven, román hangsúllyal így mesélte el, mi történt: „ápu, to, irogép, bummm!” Ezt az írógépet már aligha találjuk meg, de ha a vízállás alacsony, a régi templom felsejlik a víz alól. A vajdahunyadi vas- és acélművek összsképe: tájkép csata után, szerencsétlen emberek kapával, csákánnyal kapingálnak valami – még értékesíthető – ócskavas után az ipari romok nyomasztó területén. És e látvány óhatatlanul felidézi azt, amit de Gerandótól mottóként idéztünk. Amikor útleírása eltűnt emberek, idők és tájak nyomában vezet a mai olvasót, melyik ne lenne olyan, akinek az emlékezetében ne sejlene fel valami vidám vagy szomorú

¹⁷ Von Gerando und die Siebenbürger Sachsen. *Blätter für Geist*, 1846. febr. 9., 7. sz.

¹⁸ Miskolczy Ambrus: *Hunyadi*. Kézirat, előkészületben.

történet. És miközben ma a csapból is multikulturalizmus folyik, a francia utazó megmutatja, milyen lehetett egy autentikus multikulturális világ.

Ha de Gerandót olvassuk, legyünk emlékező és emlékeztető utazók!

TÓTH KLÁRA

VAGONLAKÓK

Mindennek rendelt ideje van. Dokumentumfilmet készíteni egy történelmi eseményről kétségtelenül akkor szerencsés, amikor még élnek az érintettek, akik első kézből eleveníthetik föl kálváriájukat. Dékány István, amikor a vagonlakók (az I. világháború után az utódállamok területéről több hullámban repatriálni kényszerült, és olykor évekig egy mellékvágányon veszteglő vasúti kocsiban élő családok) témájához nyúlt, már alig talált túlélőket. Jobbára az unokák szükségszerűen töredékes emlékeire, vagy az írásos visszaemlékezésekre volt kénytelen hagyatkozni. A film képanyaga ebből következően szegényes, hiányzik az eleven emlékeiket újraélők arca.

Fontos, de kudarcos vállalkozás volt tehát Dékány István *Csonkavágányon* című filmje, melyet 2010–14 között készített. Ráadásul, amióta a reklámmegrendelők a legfőbb műsorszerkesztők a televíziókban, azóta egy dokumentumfilm hossza maximum 26, illetve 52 perc lehet. S bármilyen fontos legyen is a téma, bármennyire szétfeszítené is a megadott időkeretet, ettől eltérni nem szabad. Egy kis ízelítőt, mondhatnánk előzetest kaptak tehát a nézők a rendkívül összetett, ezért árnyalt, sokoldalú megközelítést igénylő témából.

A rendező nem tudott szabadulni az anyagtól, s mivel bizonyára nem akart a tékozlás bűnébe esni – hiszen számos originális, eddig publikálatlan forrásra bukkant, amelyek segítségével megpróbálta a személyes sorsokat teljes történelmi-gazdasági-kulturális kontextusba helyezni –, könyvet írt, szerkesztett tehát, *Trianoi árvák* címmel.

Fontos leszögezni, hogy Dékány István nem történész. Az 1956-os forradalomban – 16 évesen! – végzett tevékenységéért felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték, s ezért csak igen kacskaringós kitérőkkel végezhetette el az ELTE bölcsészkarát. Azonban megszállott, szenvedélyes kutatómunkával számtalan forrást tárt fel a vagonlakók témájában, amely már csak azért is nehéz, mert a Menekültügyi Hivatal, ahol a dokumentumokat őrizték, a Vár ostromakor leégett. Igaz, itt csak 1920-tól tartották nyilván a menekülteket, akik a vesztes háború befejezésekor azonnal áramlani kezdtek a megszállt területekről. S már 1927-et írtak, amikor az utolsó vagonlakó is kiköltözött szálláshelyéről. Még egy hivatásos kutatónak is becsületére válnék áttekinteni a közel tíz, történelmi szempontból roppant zűrzavaros évet.

Dékány nagy segítségére vannak a menekültek – mint pl. az Erdélyből távozni kényszerülő Márki Sándor – naplói, amelyek első kézből, érzékletesen és hitelesen örökítik meg a „kiutasítási nagyüzem” működését, amely a Romániához csatolt területeken kezdődött. 1919. október 6-án Márki már ezt írja naplójába: „Az evakuálás örületesen folyik tovább. Reggel teherautóval katonákat küldenek a proscibálnak

lakására s estére már cókómókostúl utaznia kell. Mintha az intelligenciának üzentek volna hadat s egy kanál vízben akarnák megfojtani a lakosságot. [...] A repatriálást ők úgy értik: a magyart kikergetik a lakásából, sőt házából is vagyona roncsával a bizonytalan idegenbe.”

„Idáig tudtommal 14 kollégámnak kellett távoznia: mindenik a nagy bútorszállító kocsijában rendezkedvén be családjával együtt; pléh kályhát, sütéshez, főzéshez való dolgokat, eleséget, fát, ágyneműt stb. vitt magával.” S aki nem vitt jancsikályhát, az a hetekig tartó, hosszú vesztegléssel töltött utazás során a vágányok között rakott kis tűzeknél főzött vagy melegedett. S akkor még nem sejtették, hogy sokuknak évekig lesz otthona a télen jeges, nyáron elviselhetetlenül meleg vagon. Nemcsak Budapesten, de a legtöbb határközeli nagyobb város – Miskolc, Debrecen, Szeged – pályaudvarának mellékvágányain is vagonok százai vesztegeltek. A tisztálkodás, nem beszélve a szűkségletek elvégzéséről, emberi módon kivitelezhetetlennek látszott. Ráadásul a vagonok a zsúfoltság miatt állandóan tűz- és balesetveszélyesek voltak. A gyerekek közül, akik sokszor játszottak a sínek között, többen a közlekedő vonatok áldozatai lettek. Hogy az anyaország nem tudta megoldani humanusan a menekültkérdést, az nem csupán a szándékon múlt. Az egymást váltó kormányoknak sokféle, sokszor egymásnak ellentmondó elképzelése, illetve az anyaországi lakosságnak különösen a gazdasági okok miatti kiszámíthatatlan viselkedése szinte lehetetlenné tette a hatékony, konstruktív megoldást.

Egy a makói pályaudvaron élő asszony vallomása: „Ekkor dühöngött legjobban a lakásínség. Makón 36 000 volt a lakosok száma, háza meg isten tudja mennyi. Végigjártuk az utcákat, s ahol nagyobb házat láttunk, bekopogtunk – Istenem, de sok helyre és hiába. Pedig hát sok volt az olyan ház, ahol az akkori konjunktúrában dőzsölő, jó módú gazda a kisebb házban vagy a nagy ház egyetlen szobájában húzta meg magát családjával, míg a nagy, 3-4 szobás ház lakatlanul tátongott. De semmi kincsért bérbe nem adták. Először gögből, hogy nem szorulnak a házbérre, másodsor a nadrágos, de különösen a menekült tisztviselők iránti ellenszenvből. Hány helyen az arcunkba vágta a kritikát: »Ha jók lennének, ott is maradhattak volna, ahonnan jöttek.« Harmadsorban, mert rettegetek a lakóktól. Akkor a rosszul vagy éppen nem fizetőket sem lehetett a lakásból kitenni, éppen a lakásínség miatt.”

Mivel a vagonokra szükség lett, azokból 24 óra alatt ki kellett költözzenek. Egy iskolába költöztek be, 24 négyzetméterre, öten. De ez is boldogság volt, mert végre igazi falak között érezhették magukat.

Fontos film tehát Dékányé – egy mára jószerével feledésbe merült tragikus történetből, amiről már régen beszélni kellett volna. Legalább akkor, amikor Illyés Gyula a *Beatrice apródjaiban* fölhívta a vagonlakók szomorú sorsára a figyelmet, a hetvenes évek végén. „Ott álltak – állongtak – néha félnapszám a családok a sínek mellett, sőt között, cókómókjaikat hosszan elrendezve, a gyermekeket kézen fogva, valamicske távolságra a rohanó kerekektől. Várták türelmesen a remény vagy az ígélet beteljesülését: a helybeli állam vagy nagybácsi jelentkezését. Aztán kivonultak a sínpálya szélére, a zajlani kezdő meder két partjára. Szüksös volt itt is a hely, de az előbbi óvatos szemlélettel itt már széket, számolyt, gyerek-kocsit rendeztek a kőkerítés tövébe; összeillesztették az addig szétszedve hozott ágyakat, fölállították. Hosszan, ameddig ellátott a szem. A vonatok azonban egyre érkeztek.” Így Illyés, aki mélységes együttérzéssel figyeli kiszolgáltatottságukat, reménytelenségüket, a történelemkárosult magyarság jelképét.

Badacsonyi Sándor: Haragosok, 1978 (20×28,8 cm, rézkarc), magántulajdon

MÓZES HUBA

A KIVÍVOTT TEKINTÉLY ÁRA

Egy erdélyi költő és tudós útja a 20. század első felében és közepén

*Vétkét lelkével egybevéti,
Eszméit ellenére védik –
Szabadnak mégis ő a tisztább!*

*(Kovács András Ferenc:
Szirventesz erdélyi költőkről)*

Szabédi László pályája közösségének folyamatos szorongatásában alakult. 1907. május 7-én született egy kis Maros menti faluban, Marosvásárhely közelében. Személyiségének fejlődését jótékonyan befolyásolták azok az oktatási intézmények, amelyekkel 1912-től kezdve találkozott. Szülőfalujának, Sáromberkének az óvodája és régi székely népballadákat felolvasó édesapja alapozta meg iskolai tanulmányait, amelyeket 1913-ban vasutas édesapjának átmeneti állomáshelyén, Zernesten éppen csak elkezdett, de még ugyanattól az évtől az utolsó gimnáziumi osztályig a kolozsvári Unitárius Kollégiumban folytatott. Negyedik gimnazista korában, 1921-ben már könyvatos iskolai folyóiratot szerkesztett, amelyben első, még aláíratlan versét közölte. Számos írással szerepelt a *Remény* című reformkori zsebkönyv hagyományait folytató azonos című kéziratos diáklapban. 1924-ben iskolatársai őt választották a gimnázium Kriza Jánosról elnevezett önképzőkörének elnökévé. Ekkoriban vetette papírra a delphi templom „gnóthi szeauton” feliratával felelő versét:

*Egy régi templom büszke homlokára
az áhitatos öntudat
fénylő betűkkel véste rája:
Ismerd meg tenmagad!*

*Ha messziről ragyog feléd a végcél,
előre tudd meg: el-kifogy
erőd, s mielőtt célhoz érnél,
két lábad összerogy. [...]*

*Hát várd a véget tétlen kezeiddel,
amely maholnap elragad?
Harcolj! A hihetlent hidd el!
Ne ismerd meg magad!*

Tanárai közül – amint erről egyik kései elbeszélésében a mesterségesen megzavart egyensúlyérzékű rákkal folytatott kísérlet leírása tanúskodik – a természetrajz szakos Gelei József gyakorolta rá a legnagyobb hatást.

Érettségiznie 1925-ben, kisebbségellenes intézkedések közepette, második neki-futásra sikerült. Felsőfokú tanulmányainak gondját átmenetileg egyházi ösztöndíj enyhítette. Két strasbourgi év után ezeknek a tanulmányoknak a folytatását nyomon követni nehéz. Tény, hogy a Ferdinánd királyról elnevezett kolozsvári egyetem bölcsészkarán Yves Auger-nál két ízben is jelesre vizsgázott, az Unitárius Teológián pedig alapvizsgát tett. Teológiai hallgatóként a Ferencz József szerkesztette *Jövendő* című antológiában szerepelt, s munkatársa volt az unitárius papnövendékek azonos című kéziratos önképzőköri lapjának is.

Felsőfokú tanulmányainak elvégzéséről a kolozsvári magyar tudományegyetem kevéssel megszűnése előtt, 1945. május 20-án, György Lajos dékán aláírásával bocsátott ki végbizonyítvány-pótló okiratot. Az egyetem 1945. június 2-án *Ész és búbj* című kötetének tanulmányaiért a doctor philosophiae tudományos fokozattal is felruházta.

Maga is oktatott. 1940-ben román gyermekek tanítójaul szegődött a Kolozsvár közeli Béréba, 1944/1945 telén kolozsvári gyermekeket tanított franciára a hóstáti polgári iskolában, majd a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban vállalt tanári munkát. Közben a kolozsvári egyetemi könyvtár, a kolozsvári színház, a *Termés* című negyedévi folyóirat, a budapesti Magyar Élet könyvkiadó, a Munkás Athenaeum, illetve a Józsa Béla Athenaeum, a *Népi Egység* című napilap és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum munkatársaként is dolgozott, utóbbinak igazgató-őreként.

1944 augusztusában-októberében tagja volt a háborúellenes erőket egyesítő Erdélyi Magyar Tanácsnak. 1945. május 13-án az írók közgyűlése a Romániai Magyar Írók Szövetségének alelnökévé választotta. Tisztségét 1946 nyaráig viselte, tagsága 1947 őszéig tartott, amikor a szervezet a Romániai Írók Szövetségébe olvadt. 1947 őszétől elfoglalta előbb helyettes, majd rendes tanári állását a kolozsvári Bolyai Egyetemen.

A kisebbségiség elszenvedése helyett a maga és közössége sorsát megpróbálta tudatos cselekvéssel alakítani. Ám éppen tudatosságával került egyre élesebb ellentétbe a Romániában berendezkedő szélsőbaloldali hivatalossággal és ideológiájával. Ezt az ellentétet jól érzékelteti az esztétika sajátos területét képviselő, a *Korunk* című folyóiratban 1957-ben közölt tanulmányának egyetlen részlete is: „Mi a képek bűbajos erejében nem hiszünk, általában nem is uralkodnak rajtunk oly zsarnokilag az indulatok, mint művészkedni kezdő őseinken, de a művészi alkotás *funkciójaként* ma is azt kell megjelölnünk, hogy *magával ragad, elbájol, megindít*. Mi nem hisszük, hogy az ábrázolatok, a képalakok »igaziak«, de a mű világának ma is igaznak kell lennie, és a műalkotás igazsága ma sem mérhető esztéta-spekulációk logarlécén, hanem mérhető elsősorban éppen elbájoló hatásán, szuggesztivitásán. E nélkül a szuggesztivitás nélkül fapiculát sem ér az ábrázolás hűsége, a téma fontossága, a valóság utánzásának pontossága s a műnek bármilyen más efféle érdeme, akárhány kritikus is nyugtázza, s akármilyen lelkesen nyugtázza is őket. Hiszen – ha vannak is írók s művészek, akik elfelejtkeznek róla – *non scholae, sed vitae creamus*. A hatástalan mű kívül esik a művészi alkotás kategóriáján.”

Egyetemi elfoglaltsága mellett a közösségi életben betöltött szerepével is összefüggött, hogy az ezerkilencszáznegyvenes évek végéig elsősorban mint költő, az ötvenes években elsősorban mint teoretikus igyekezett teljesíteni a maga elé tűzött feladatokat. Az *alkotó szegénység*, a *Telehold* és az *Üdvözlégység, Szabadság!* költője szatirikus verssel búcsúzott a *Sokan szólunk* propagandisztikus rigmusaitól, s készítette el utolsó éveiben *A magyar irodalmi nyelv története* című egyetemi jegyzetét, *A magyar ritmus formái* című

ritmuselméleti könyvét, valamint *A magyar nyelv őstörténete* című, halála után másfél évtizeddel megjelent nyelvészeti munkáját.

Ellentéteket ütköztető költészetének lírai lényegét egzisztencialista fogantatású *Válassz* című versének zárata fejezhetné ki:

*Kérjétek az Irgalmazótól,
válassza meg rosszat a jótól,
gyűjtsön világot a szívünkben,
tudni a jót még életünkben.*

Ezt a zárlatot azonban felülírja *Vezessen a párt* című és több más, emlékezetünkől előtölulő propagandisztikus verse, amelyek érdemi hiteltelenségét semmilyen magyarázat sem mentheti. Annál meggyőzőbb nemcsak a költészettől búcsúzó, hanem a korszak ideológiájával is szakító *Mese* című szatírája, amelynek példázata szerint a napkelte lenyűgöző látványa előtt csökönyösen hallgató kritikust

*Zavarta a hajnali nap.
Nem tudta – és ez nem mese –,
hogy a napkelte helyes-e
ideológiailag.*

Tudományos művei közül a különböző sorfajták ritmikai és a különböző mondatfajták akusztikai szerkezetének azonosításával próbálkozó ritmuselméleti könyve a leginkább időtálló, melyben az olvasó ritmusnak nevezett prózaritmus alapját a kapcsoló hangmenetű nyomatéktalan mondat, az éneklő ritmusnak nevezett tulajdonképpeni versritmus alapját az egynyomatékú mondat akusztikai szerkezetében jelöli meg.

Nemcsak tanítványai, hanem nyelvi-nemzeti közössége körében is nagy tekintélyt vívott ki magának. Tanítványai közül Szilágyi Domokos 1968-ban méltatta egykori tanárát, akinek sorsában saját életútjának alakulását is előrevetítette: „Sokszor elmondták már, de nem árt ismételnünk: a költészet (s nem véletlen, hogy Szabédi legutolsó munkájában: nyelvészeti dolgozatában is költőnek vallotta magát!), a költészet nem foglalkozás, még csak nem is hivatás, hanem életmód. Bele lehet halni.” Másik jeles tanítványa, Lászlóffy Aladár 1977-ben a költő és tudós reá gyakorolt rendkívüli hatásáról vallott: „Valahol benne van [...] minden megkezdett papírlapomban, minden cédulám adatolásában [...] A pontosság bűvöletét parancsolta rám, ahol csak a költői hév akart elragadni, s a fantasztát erősítette bennem, ahol a hideg ész fegyelme tört előre.”

Tekintélyével „érdemelte ki” a személye ellen indított egyre durvább támadásokat, amelyek 1959 februárjában–márciusában a kolozsvári magyar és román tannyelvű egyetem „egyesítését”, valójában a magyar nyelvű felsőoktatás elsorvasztását előkészítő, N. Ceaușescu központi bizottsági szervezőtitkár, a későbbi romániai diktátor elnökölte üléseken tetőztek. A kétszer is hozzászólásra sarkallt-kényszerített egyetemi tanár második hozzászólásában behódolásnak vélhető szavakkal gratulált a két egyetem „együttműködéséhez”, s ehhez a maga segítségét is megígérte. Az „együttműködés” felől már akkor kétsége sem lehetett, hogy az a magyar egyetemnek a románba történő beolvasztása révén voltaképpen a Bolyai Egyetem felszámolását jelenti.

Költői hagyatékában maradt ránk annak a szonettnek a kézírata, amely a fent idézett korai vers végső soron biztatást közvetítő „Ne ismerd meg magad!” intelmével szemben teljes tagadásba torkollik:

*Ki vagyok én, micsoda iszonyú,
önnönmagát marcangoló vadállat?
Hóhér bal kezem, ne üsd nyomorú
testvéredet, jobb kezemet ne bántsad!*

*Szájam, ne bánd a szívem bánatát,
ne marjon könnye, kibuggyanó vére.
Szívem, te se bánd szájam zokszavát,
csókoljon ő, te sírj szabadon végre.*

*Testem, te rosszul egybegyűrt egész,
most légy szabad, szakadj ezer darabba.
Én elbocsátlak, hagyjatok magamra.*

*Hagyj itt, te öntudat, balgatag ész.
Ha voltam, voltam. Nem akartam lenni.
Fogadj öledbe, hangtalan, vak Semmi.*

A szonett sorainak olvasója gondol-e, gondolhat-e vajon arra, hogy az „egyetem-egyesítő” nagygyűlésen elhangzott ígéretet Szabédi László önként vállalt halála tette 1959. április 18-án egyértelművé? S gondolhat-e vajon arra, hogy a beváltott ígéret elnémíthatatlan vádját kevéssel utóbb, 1959. május 3-án a Bolyai Egyetem prorektorának, Csendes Zoltánnak az öngyilkossága nyomatékositotta?

HORVÁTH BALÁZS

„KÉTSZÁZ ÉV UTÁN FRISSEBB, MINT VALAHA”

– Szörényi László Arany-tanulmányköteteiről

Az ismét kiadott *Hunok és jezsuiták* mellett 2017-ben és 2018-ban két új Szörényi-kötetet is megjelentetett a Nap Kiadó. Az *Arany János évében. Tárcák és tanulmányok* a sorozat eddigi köteteihez hasonlóan a szerző az azóta megszűnt *Magyar Nemzet*-beli tárcáit és különböző – ez esetben kizárólag Arany Jánossal foglalkozó – tanulmányait gyűjti össze, a *Toldi uram dereka* kizárólag Arany Jánossal foglalkozó írások gyűjteménye.

Szörényi publicisztikájában a már jól ismert szellemesen ironikus stílusában vívja tovább szemlélomharcát a barbársággal és az általános elhülyüléssel szemben. A tárcák általában egy egyedi anekdotából, történetből, emlékből vagy egy idézetből

indulnak ki, de mindig egyetemes kérdésekkel foglalkoznak, mint az európai kultúra, a magyar klasszikusok, vagy éppen az oktatás helyzete. A meglepő képzettársítások, anekdoták sokasága jellemző tanulmányaira is, amelyekben – foglalkozzék bár első látásra szárazabb filológiai kérdésekkel – ezt mindig személyes stílusban, az élőbeszédhez közelítő nyelven teszi. A két kötetben változatos műfajú írásokban (tudományos értekezés, könyvismertető, utószó, székfoglaló előadás, kiállításmegnyitó, televíziós adás szövege, emlékbeszéd stb.) olvashatunk Arany János forráshasználatáról, allúzióiról, bonyolult intertextuális utalásairól, levelezéséről és széljegyzeteiről, műveinek különböző szövegváltozatairól és műfaji kérdéseiről. A tanulmányok bármennyire is filológiai rész kérdésekkel foglalkoznak, Szörényi mindig arra törekszik, hogy azok megoldásával közelebb kerüljünk Arany művészetének átfogó megértéséhez. Ahogy egy korábbi cikkében írja: „Arany életműve [...] ellenáll minden egyoldalú leszűkítésnek. Erőfeszítéseket kell tennünk, hogy hihetetlenül összetett költői világot mindenestül és összefüggéseiben értsük meg. Ebben természetesen csak segíthet minden, látszólag egyoldalú, de új szempontokat hozó részletkutatás.”¹⁹

Arany János ismertsége és elismertsége közhely, nem egy műve valahány középiskolát végzett magyarnak ismerős (*Családi kör*, *Rege a csodaszarvasról*, *Toldi*, *Toldi estéje*, néhány balladája, mint *A walesi bárdok*, *Ágnes asszony* vagy a *Szondi két apródja*), talán néhány sorát még emlékezetből is tudja és azt is, hogy Petőfi barátja, népies költő, a legnagyobb magyar író. De vajon valóban ismerjük és értjük Arany Jánost és művészetét? A kivételes műveltségű, nyolc nyelven – latinul, görögül, németül, franciául, angolul, olaszul, spanyolul, élete végére pedig perzsául – olvasó, született és tudós költőt, aki képes volt a klasszikus-antik és a romantikus-középkori ellentétpárok meghaladására és a népköltéssel együtt egy kiérlelt szintézis megalkotására. És akinek életműve pontosan ezért nem lesz maradéktalanul érthető az antik klasszikusok, elsősorban a görög tragikusok és Horatius; az olasz középkor és reneszánsz, Dante, Ariosto, Tasso; Goethe, Byron; az őt megelőző és vele kortárs magyar írók vagy akár perzsa költészet valamelyes ismerete nélkül. Mind a lírában, mind az epikában meghaladhatatlan életművet hagyott maga után, nem beszélve jelentős irodalomkritikai és műfordítói tevékenységéről – Shakespeare- és monumentális Arisztophanész-fordításai maguk is klasszikussá és kanonikussá váltak.

Míg életében igazán a verses epikájával ért el sikereket, a 20. század inkább a líráját fedezte fel magának, ismeretes Kosztolányi aforisztikus megállapítása: „Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi. Övök volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges. [...] E szenvedő és daloló aggastyán előtt teszem le az új magyar írói nemzedék alázatos és forró hódolatát.” A mai kutatás igyekszik kiegyensúlyozva értékelni Arany műveit, és Szörényi is több helyütt hangsúlyozza az életmű egységét: „Arany [...] sikerrel oldja fel a lírai töredék, az elégikus óda és az epika legkülönbözőbb műfajainak együttes és egymást kiegészítő működtetését. (Ezért tartom meglehetősen terméketlennek szembeállítani egymással az epikus és a lírikus Aranyt.)” Szörényi írásaiban rendkívül sokrétűen és szerteágazóan mutatja be Aranyt

¹⁹ Szörényi László: *Arany Toldijának 150 éves jubileumára*. In *Népszabadság*, 1997. január 21., 7., valamint uő: „Álmaim is voltak, voltak...” *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*. Akadémiai Kiadó, 2004, Budapest, 98.

és művészetét, ebből csak két mozzanatot szeretnék kiemelni: a *Toldival* kapcsolatos tanulmányait és Arany tragikus ironia fogalmának értelmezését.

Bár első sikerét az *Elveszett alkotmány* című satirikus eposzsal aratta, a *Toldi* első részével került a szélesebb irodalmi köztudatba, és későbbi pályájának is egyik legnagyobb kihívása volt két folytatásának megírása. Szörényi számos tanulmányában meggyőzően mutatja be e művek enciklopédikusságát, a különböző töredékben maradt változatok eszmei és poétikai különbségeit, Arany forrásait és intertextuális utalásait, sőt a trilógiát érintő termékeny olvasási stratégiákat is ajánl a mai olvasónak, amelyek révén közelebb kerülhetünk e művek írói világához.

Szörényi egy helyütt ironikusan jegyzi meg: „Én olyan élő embert még nem láttam, mármint normális embert, nem filoszra gondolok, aki elolvasta volna a *Toldi szerelmét*.” Sajnos a szerző két évtizeddel ezelőtt papírra vetett sorai aktuálisabbak, mint valaha: „Általában azonban a *Toldival* is úgy kell eljárni, mint minden az iskolában egyszer megtanult és elfelejtett klasszikussal: figyelmesen újra kell olvasni. Ellenkező esetben ugyanis erkölcsi és nyelvi példatárrá esik szét, mint ahogy történt az – ahogyan éppen Arany János írja kesernyésen – a századokon át iskolában tanított Vergiliusszal.” Szörényi több évtizede kéri számon, hogy a latintudás visszaszorult a gimnáziumokból, de talán ennél is súlyosabb, hogy már a 19. századi klasszikus irodalmat is egyre kevésbé értik és értékelik a diákok – így már nemcsak európai, de saját nemzeti gyökereinktől is végleg megfosztottakká válunk. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a közbeszédben újra-újra előkerülő kérdés, a klasszikusok „átírásának”, rövidítésének vagy modernizálásának ötlete – amit még inkább súlyosbít, hogy nemritkán jeles írók vagy középiskolai tanárok képviselik ezt az agyrémrel felérő nézetet.

A másik, több tanulmányban visszatérő kérdés Arany tragikus ironia fogalmával kapcsolatos. Az Arany világnézetéből és melankolikus alkatából is fakadó, de alapvetően esztétikai kategória, a rá oly jellemző, általa *humornak* – vagy nyelvújításkori tükörfordítással *nedélynek* – nevezett tragikus ironia nélkül nemcsak lírája, de a *Toldi szerelme* vagy a *Bolond Istók* sem érthető.²⁰ Az öt génuszban – az alföldi, nyugati és erdélyi génuszt egyesítő – Arany kapcsán Hamvas is ebben az értelemben állítja párba a humort és melankóliát: „Az alföldi ember csodahitét szégyelli és a csodát megtagadja, biztosan azért, mert a valóságtól jobban szenved, ez az, amit józanságnak hív, és ezzel a szigorú és szívtelen, csaknem barbár józansággal teperi le önmagában azokat a végső érzékenységeit, amelyek csak igen ritkán törnek át humorában és melankóliájában, mint Arany nagy soraiban.” Érdemes Arany saját meghatározását is idéznünk: „A humor [...] csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcában rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a satírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvén a nevetéshez. A satíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velők. A satirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszközre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”²¹ – Természe-

²⁰ Hamvas Béla: *Az öt génusz*. In uő: *A magyar Hüperion II*. Medio Kiadó, 2007, Budapest, 33–34.

²¹ Arany János: *Széptani jegyzetek*. I. 16. §. In uő: *Tanulmányok és kritikák I*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, Debrecen, 270–271.

tesen Aranytól nem állt távol a szatirikus, komikus, sőt a trágár humor sem, elég, ha *Az elveszett alkotmányra*, Arisztophanész-fordítására, vagy éppen az alkalmi költeményeire gondolunk.

Az egyszerű kiállítású kötetek a Nap Kiadó sorozatának eddigi hagyományait követik, a sajtó- és nyomdahibák hiánya az igényes szerkesztői munkát dicsérik. A kötet külön erénye, hogy több tanulmány vagy csak itt, vagy először itt jelenik meg nyomtatásban. Reméljük, hogy a 2017-es Arany János emlékévé, a nemrég befejezett régi és a meginduló új kritikai kiadás,²² valamint az elmúlt években megjelent Arany-tanulmányok és a költővel foglalkozó kötetek nemcsak a szűk szakma, de általában az olvasók figyelmét is újra Arany Jánosra irányítják. Ehhez minden bizonnyal hozzájárul Szörényi László két könyve is. Záróként egyik tanulmányának zárlatát idézzük, melyben így összegzi Arany életművét és aktualitását: „Hiába bénította és riogatta egy életen át az a rémkép, hogy elrontotta az életét, rossz úton jár, más pályát kellett volna választania. A töredékekből ugyanis éppen az az állandó belső úzottság hatalmas erővel egészét tudott alkotni. Egészet abban az értelemben, hogy egyszerre feleljen meg a saját nemzete, a saját nyelve elháríthatatlan kihívásának és az egész elmúlt és jelen világirodalom feltételeinek. Kétszáz év után frissebb, mint valaha.”

(Szörényi László: *Arany János évében. Tárcák és tanulmányok*. Nap Kiadó, 2017, Budapest, 176 oldal; Szörényi László: *Toldi uram dereka. Arany Jánosról*. Nap Kiadó, 2018, Budapest, 235 oldal.)

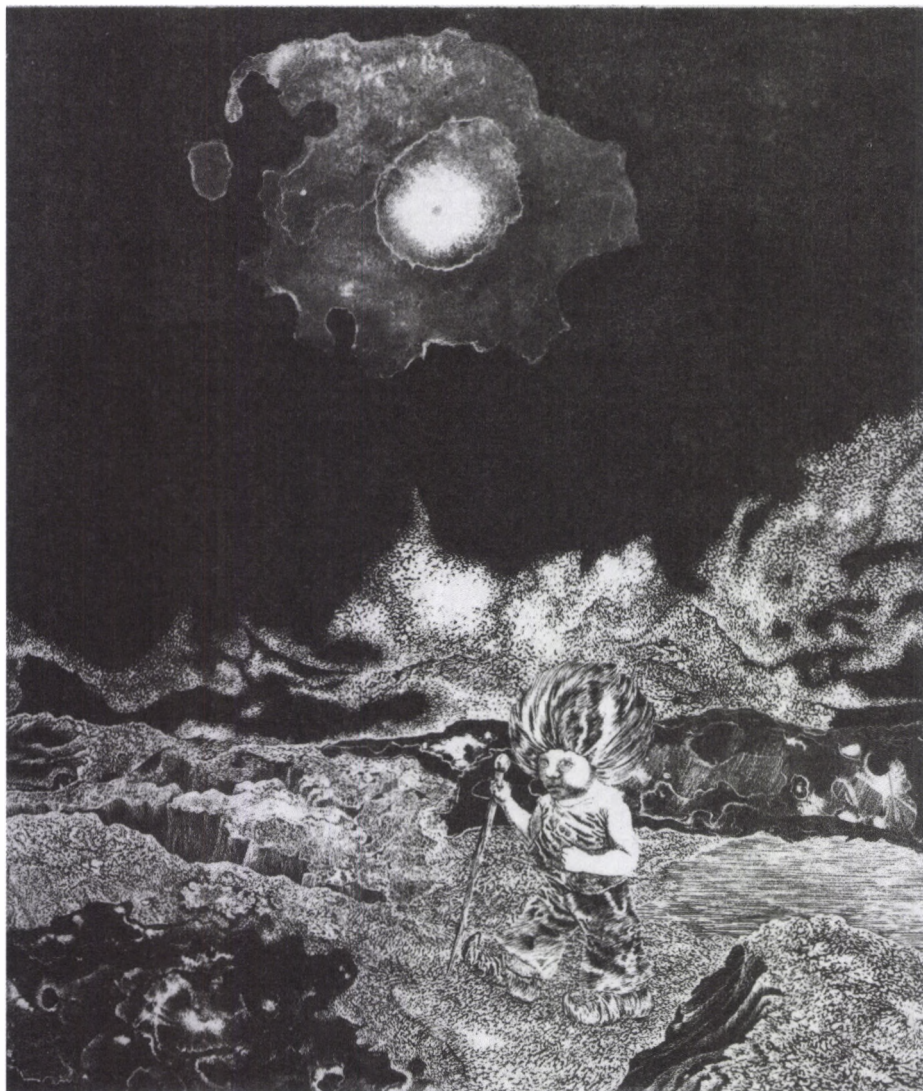
R É V É S Z E M E S E

EGY IDŐCSAVARGÓ NAPLÓJA

Badacsonyi Sándor grafikái

Badacsonyi Sándor pályája a magyar grafika hőskorában, a hetvenes években bontakozott ki. Ekkor dolgozta ki képeinek fantáziavilágát, amelynek erdeit képzeletbeli lények és magányos filozófus-csavargók népesítik be. Bár hősei a történelmi időn kívül léteztek, Badacsonyi nagyon is saját korára reflektált, amikor álomvilágának kidolgozásába kezdett. A valósággal párhuzamos, alternatív korokban létező magánmitológiák konstruálása ugyanis egyike volt a Kádár-kori művészet egyik lehetséges útjának. A grafikai művészeteken belül különösen sokan választották a kivonulás stratégiáját, régmúlt korok cizellált stílusából és kifinomult szimbolikájából építve maguknak jelenüket kizáró menedéket.

²² *Arany János Összes művei*, kiad. Voinovich Géza (1–6. köt.), szerk. Keresztury Dezső (7–16. köt.), Korompay H. János (17. kötetből), Budapest, Akadémiai (1–16. köt.), Universitas (17. kötetből), 1951–2015

Badacsonyi Sándor: Hauff Mukk, 1973 (13,8×15,8 cm, rézkarc, akvatinta), magántulajdon

Múltidézés

A régmúlt korok művészete iránti vonzalom már Badacsonyi pályája kezdetén megjelenik. Legkorábbi ismert munkái között van két, 19 éves korában készült ceruzarajza, variációk Dürer és Rembrandt műveire. A nagymesterek alkotásainak részleteit Badacsonyi precíz rajzossággal másolta le és komponálta montázszerűen egy képpé. Klasszikus mesterek műveinek másolása a reneszánsz óta része az európai művészeti gyakorlatnak. A másolás ebben az értelemben Badacsonyi számára

annak eszköze, hogy elhelyezze magát az európai művészeti tradíció hálójában. A tiszteletadás gesztusát áthatja a fiatalember bizonyításvágya, amellyel saját technikai felkészültségét is felmutatja. Nem egyszerű akadémiai stúdium ez, hanem egy pályakezdő grafikusművész szellemi alapvetése. Mindkét idézett művész az európai grafika nagymestere, s mint ilyenek, igazodási pontok a pályája elején álló Badacsonyinak.

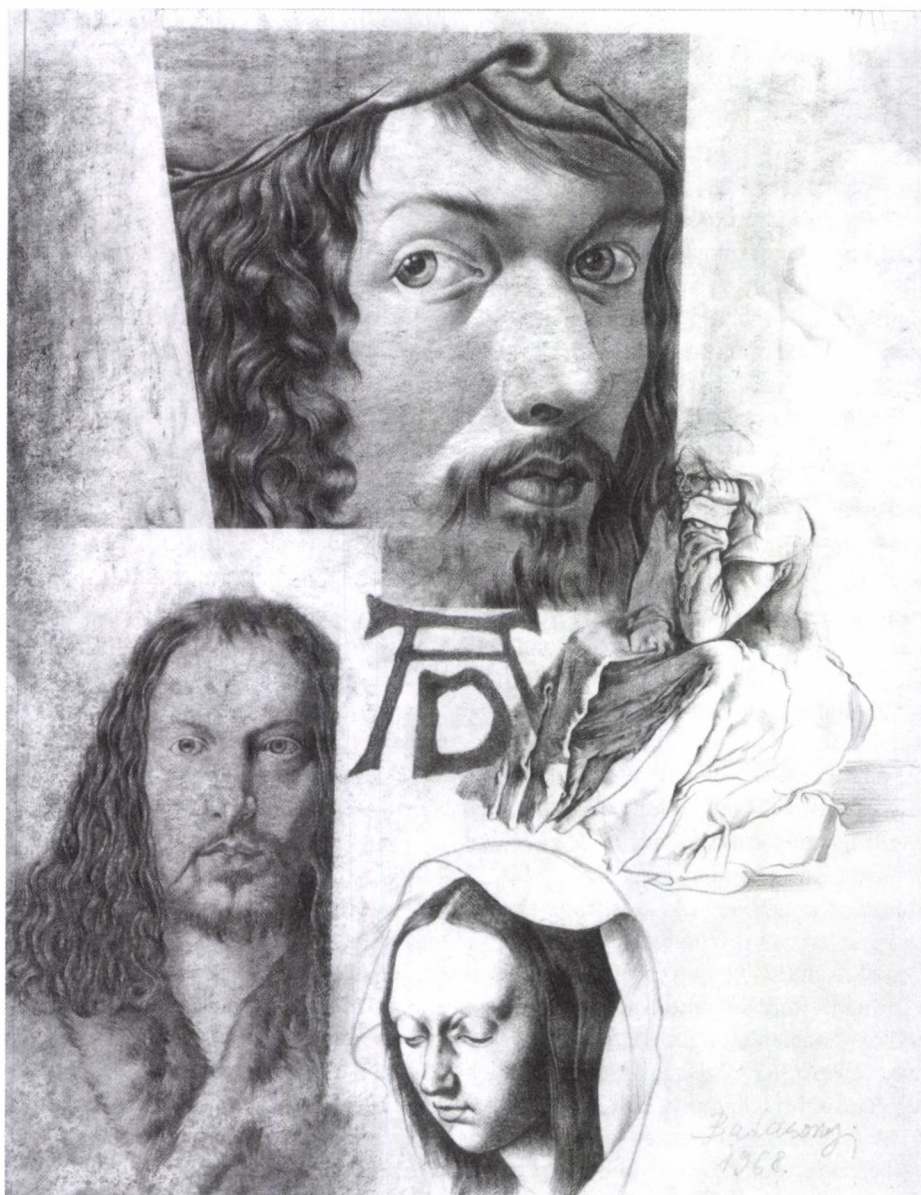
Dürerhez kapcsolódó rajzán a mester két önarcképét, a *Melankólia* főalakját és egy Mária-fejet komponál egy képpé. Nagyrészt olyan motívumokat tehát, amelyek a művész szerepre magára vonatkoznak. Dürer rajzművészete a modern magyar grafika egyik legfontosabb igazodási pontja volt. Kondor Béla a gótika és reneszánsz határmezsgyéjén álló német mester metszeteiből kiindulva dolgozta ki sajátos, archaizáló grafikai stílusát, az expresszív megformálással társuló kifejező vonalrajzot. Dürer-sorozata 1968-ban készült, abban az évben, amikor a fiatal Badacsonyi is papírra vetette Dürer-tanulmányait. E nemzedék számára a klasszikus példa követése a hivatalos művészet erőltetett realista példatárával szemben, az önkéntes hagyományválasztás szabadságát demonstrálta. Ezért is lehetett 1971-ben a Dürer születésének 500. évfordulójára hirdetett pályázat a modern magyar grafika páratlanul gazdag sereg-szemléje.²³ Badacsonyi egész rajzművészetét alapvetően meghatározta Dürer hatása, erőteljes vonalrajza, amivel érzelmi töltést vitt az élettelen tárgyakba is, közvetlenül a művészi grafika reneszánsz őséiben találta meg forrását. Badacsonyi Sándor másik 1968-as tanulmányrajza Rembrandt három önarcképét, édesanyja és fia portréját, valamint Danaé alakját komponálta egy képpé. A magyar művészi grafika egyik legjelentősebb mozgalma, a Szőnyi-kör neoklasszicizmusa közvetlenül Rembrandt rézkarcoló művészetének nyomdokain haladt.²⁴ De Rembrandt-motívumok a pop art művészetben is helyet kaptak, így a hatvanas évek végén Lakner László és Konkoly Gyula festészetének is centrumába kerültek.

Badacsonyi Sándor esetében azonban a klasszikus minta többnyire nem közvetlen idézetek formájában, sokkal inkább művészi alapvetésként érvényesült. A stílus szintjén ez a klasszikus nagymestereket követő precíz rajzi kidolgozást és a tradicionális grafikai technikák magas mesterségbeli fokon való alkalmazását jelentette; továbbá ragaszkodást a formához társuló gondolati tartalomhoz, elvont eszmeiséghez, amely gyakorta szimbolikus alakban öltött formát. Idővel ez a stílus manírrá merevedett és szimbolikája sem mindig lépett túl közkeletű életbölcseiségeken, ám a hetvenes évek kontextusában e filozofikus szürrealizmus még a kortárs művészeti színtér adekvát kifejezési formája volt.

A klasszikus művészet kincsestára, idézetek formájában Badacsonyi késői művészetében, az 1990-es években, immár a posztmodern szellemében kibontakozó historizáló művein bukkant fel újra. E sorba illeszthető a *Duchamp műterme*, amely a konceptualizmus atyjának műtermét Vermeer stílusában idézte meg, egy reneszánsz *studiolo* sarkában elmélkedő aktmodellel, higgadt csendéletek és önálló életet élő drapériák társaságában. Badacsonyi a formabontó dadaista művész helyett Duchamp

²³ *Ungarische graphik – Magyar grafika – Graphique hongroise. Dürer születésének 500. évfordulójára.* Műcsarnok, Budapest, 1971. – Kondor itt mutatta be Dürer-sorozatát. Badacsonyi ekkor még főiskolás, nem szerepelt a tárlaton.

²⁴ Zsákovics Ferenc: *A rézkarcoló nemzedék 1921-1929. A rézkarművészet megújulása Magyarországon az első világháború után.* Miskolci Galéria, Miskolc, 2001.

Badacsonyi Sándor: Dürer tanulmányok, 1968 (14,7×18,7 cm, ceruzarajz), magántulajdon

másik énje, a sakkozó, racionális alkotó érdekli, az a filozófus-matematikus alkat, aki szellemi magatartásában a tudós reneszánsz művészekhez állt közel. Asztalán egy papírra Badacsonyi az ún. katalán megnyitás sakklépéseit jegyezte fel. Kettejük között a szellemi kapcsolatot a művész-sakkkozó szerepe jelentette, hiszen Badacsonyi maga is jeles sakkozó volt, e szellemi közösség indokolta, hogy saját szignatúráját Duchamp képzeletbeli dolgozószobája falára helyezze el.

A kézműves mester

Badacsonyi életművének legjava a nyomtatott grafika tradicionális technikáihoz kötődött. Mesterségbeli alapjait a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolában szerezte meg, amelyet a Rembrandt-tanulmányok készülése előtt egy évvel, 1967-ben végzett el. A grafika iránti elkötelezettsége itt erősödött meg, olyan kiváló mesterei hatására mint Gacs Gábor és Pásztor Gábor. Ennek ellenére 1969-ben Bernáth Aurél festő osztályába nyert felvételt, ám (Kondorhoz hasonlóan) rövidesen ő is átment grafika szakra. Az Ék Sándor által vezetett Grafikai Tanszéken Raszler Károly és Rozanits Tibor voltak a mesterei. Bár 1970-ből ismerjük két litográfiáját és később linómetszessel is kísérletezett, igazán otthonosan a mélynyomás területén érezte magát. Badacsonyi már főiskolásként mesteri módon alkalmazta a rézkarc technikáját.

Az *Öreg hölgy* (1970) című nyomtatán a fotónaturalisztikus pontossággal megrajzolt ráncos arc köré absztrakt, foltmaratott felületet helyezett. A vonalas rajz és a maratási foltok az anyagszerűség eltérő minőségeit hozzák létre. A foltmaratás a hatvanas évek modern grafikájának egyik legfőbb kísérleti terepe volt. Az eljárás lényege az irányított véletlen, amelynek során különféle idegen anyagok (vászon, karton, asztfaltpor) felhasználásával és a maratás eltérő időtartamával indukáltak szürreálisnak ható felületi formákat. Ezek a felületek emlékeztettek Max Ernst szürrealista frottázsaira és rokonságban voltak a hazai szürnaturalizmus érzéki, asszociatív festői textúráival, így például Maurer Dóra korai rézkarcaival. Badacsonyi korai munkáin gyakorta kísérelte meg a foltmaratás izgalmas textúráival. A *Sivatagi álom* (1972) például minden konkrét figuratív forma nélkül, a maratási foltok alakzatai nyomán keltett asszociációkkal hozza létre bizarr, biomorf világát. Badacsonyi első irodalmi illusztrációin is szívesen alkalmazta ezeket a képi hatásokat. A *Három testőr* (1973) akvatintával megmunkált lapján a testőrök figurái egy absztrakt felületi mintázatokban gazdag korong előtt rajzolódnak ki, ami összehatásában közeli rokona Csernus Tibor Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás* című regényéhez készült illusztrációinak. Hauff meséihez készült illusztrációin már irányított módon, manuálisan megmunkált, rajzos felületekkel kiegészítve, a mesebeli táj megragadására használja Badacsonyi a foltmaratást.

Mitikus világok

Badacsonyi fennmaradt művei között elvéve találunk természettanulmányt. Néhány portré, csendélet, egy állattudiumokkal teli vázlatlap jelzi kapcsolatát a tapasztalati valósággal. Már legkorábbi kompozícióin is eloldja magát a valóságtól, hogy sajátos, szimbolikus képzettársításait vesse papírra. Aprólékos realizmussal megformált, ráncoktól barázdált idős arcai nem a személyiségük jogán, hanem az idő múlását megtestesítő szimbólumokként jelennek meg, hol fiatal női akttal, hol Raffaello puttóival társítva.

Szívesen ábrázol változatos textúrákat, ezen belül különösen vonzzák a drapériák gyűrt, tépett, roncsolt felületei. 1970-ben készült *Alakzatok* című litográfiáján ezek a semmiben lebegő formációk már önálló életet élnek, a bennük rejlő testet sejtetik, de nem fedik fel. A test nélküli drapéria mint üres héj több későbbi kompozícióján is főszerephez jut. Az *Arcnélküli ember* (1973) rézkarcon a drapéria önálló életre kel, kihalt tájban lebegő burok. Utóbbi körül maga a táj is mozgásba lendül, életre kel, gigantikus

Badacsonyi Sándor: Duchamp műterme, 1998 (24,4×29,8 cm, rézkarc), magántulajdon

égi levelek borulnak fölé, míg lépte alatt hullámot vet a talaj. A táj antropomorfizálása, mozgásba lendítése, kétértelmű megformálása Badacsonyi rajzművészetének egyik legjellegzetesebb eljárása. Jellegzetesen burjánzó, örvénylő, gyúrt, csavart vonalstruktúrái izomkötegek, kristályos alakzatok vagy a fodrozódó víz módjára rendeződnek a sziklás talaj, a fák lombjai vagy a talaj formái köré, úgy tagolva, hullámoztatva a felszínt, hogy minden látható egyetlen egységbe rendeződjön. Élő és élettelen egymásba

áramlik, áthatja egymást a lomb és a kő, a test és a fa, a sziklák felhővé változnak, az épületek fatörzssé, a talaj pedig hullámozó vízzé. Badacsonyi képzeletbeli világa a folyamatos változás állapotában van, erjed és burjánzik, a dolgok metamorfózisa itt konstans állapot, de nehéz eldönteni, hogy e mozgás iránya a szakadatlan pusztulás, szétesés és rohadás, vagy éppen ellenkezőleg, a világ keletkezésének szemtanúi vagyunk-e, betekintést nyerve a teremtés kezdetébe, amikor a dolgok minősége még nem vált el határozottan egymástól.

Legyen bár genesis vagy apokalipszis, annyi biztos, hogy Badacsonyi világa az írott történelmen kívüli világ. Ennek a taktikusan nyugtalan, folyamatos érzéki izgalomban hömpölygő világnak a lakói magányos és mozdulatlan emberi lények. Otthonuk az erdő vagy a sziklás pusztaság, a technikai civilizáción kívüli menedék. A *Várakozás* (1976) című lap középpontjában melankolikus testtartással, rozoga széken gubbaszt egy férfi, fejét rezignáltan kezén nyugtatva egy üres székre réved; magányát az őt körül vevő óriás állatok sem enyhítik, ahogy a körülötte zajló természet viharos zajlása sem érdekli. Ez a rezignált várakozás Badacsonyi hőseinek alapvető viszonya az őket körülvevő világhoz.

Badacsonyi magánmitológiájának cselekménye lassan bontakozik ki a szemlélő előtt, hősei túl vannak a nagy küzdelmeken, otthonkereső száműzöttek tépett esernyővel vagy különös állatokat megfigyelő felfedezők, vitatkoznak és összevesznek, de mivel csak egymásra számíthatnak, megbékélnek. E zárt, különös világban kitüntetett szerepe van az állatoknak, ezeknek a gigantikusra nőtt, mutáns lényeknek, akik méretük ellenére nem fenyegetőek, inkább amolyan behemót háziállatok, igaz a sárkányok ellen szükség van védelemre. Központi figura a madárkereskedő, aki valamiféle bölcs jósként, vállán sólyommal, egy rozoga hintaszékben fogadja a hozzá járulókat. Szereplői gyakran jelennek meg hangszerekkel, furulyával, hegedűvel, trombitával, gordonkával. A művészeteken kívül örökéletűnek bizonyul a női test erotikus szépsége, ami a világvégén túl is lenyűgözi a férfinépet. Posztapokaliptikus új aranykor ez, amelynek árkádikus vidékén elcsendesednek a pusztító harcok, és csak a halk meditáció marad.

Jelenetei azt a benyomást keltik a nézőben, hogy egy nagyobb történet összefüggésébe tartoznak, egy olyan személyes mitológiába tartoznak, amely magyarázatot ad a megelőző korok pusztulásának és a száműzöttek kitisztításának okára. Annak ellenére, hogy Badacsonyi képi világa gazdag allegorikus, szimbolikus utalásokban nem annyira narratív, mint inkább statikus állatpotrajz. Megrendelésre elenyésző számú illusztrációja készült: ha illusztrált, azt jobbára saját választásából tette. Amikor mégis irodalmi szöveghez társul, Badacsonyi megőrzi saját univerzuma koherenciáját. Grafikáit többször inspirálják irodalmi művek, köztük Hauff meséi, Swift *Gullivere*, Shakespeare *Szentivánéji álom* és *Vihar* című drámái, Homérosz *Odüsszeiája* és Dante *Isteni színjátéka*. Ám e művekből olyan mozzanatokot emel ki, amelyek akadály nélkül illeszkednek mitikus világába, a *Holdbéli tájon* vándorló Orros törpét, a Vergilius kíséretében infernális vidéken bolyongó költőt, az idegen világba csöppet kalandor Gullivert vagy a Küklopszok szigetén rekedt Odüsszeuszt. Valamennyiükben közös, hogy otthontalan vándorok, akiket szüntelen bolyongásra ítél nyugtalan kalandor lelük. Ily módon Badacsonyi az irodalmi hősöket is beköltözteti saját mitikus világába, megnyitva előttük utópisztikus új aranykorának tágas vidékét.

Mívesen megmunkált rajzain testet öltő képi világa jól illeszkedett a kortárs hazai grafikának annak az áramlatába, amit az elemzők Kondor Béla művészetéből kiinduló, archaizáló mágikus realizmusként, szürrealizmusként határoztak meg.²⁵ Az Óbudai Galéria magyar grafikai törekvéseket bemutató kiállítás sorozatán Lóska Lajos által a *Szürrealista grafika* címszó alatt mutatta be Badacsonyi műveit, Almásy Aladár, Szemethy Imre, Felvidéki András és Balla Margit képeivel együtt.²⁶ Elemzői vizionárius, misztikus, romantikus, manierista szürrealizmusként írták körül törekvéseit.²⁷ Kortársai közül e törekvések mentén dolgozott Gross Arnold, Gácsi Mihály, Decsi Ilona, Balla Margit, Farsang Sándor, Szunyoghy András vagy Varga József. Ám Badacsonyival leginkább Rékassy Csaba és Kovács Tamás képi világa rokon. Közös jellemzőjük, hogy művészetük a jelen ábrázolása helyett annak képzeletbeli alternatíváját formálják meg. Míg azonban az iskolateremtő Kondor groteszk jeleneteibe minduntalan betüremkedik a jelen civilizáció, Rékassy, Kovács és Badacsonyi mesevilága hermetikusan zárt, ők teljes mértékben eloldják magukat saját koruktól. Ez a jelentől tudatosan elzárkózó, azzal párhuzamos fantázia világot építő eszkepista magatartás Badacsonyi művészetének legjellemzőbb vonása. Nélkülözi ugyan az avantgárd konfrontatív, kritikus, szembesítő attitűdjét, ám a kivonulás révén a fennálló rend csendes bírálátát is magában hordozza. Ha úgy tetszik, bíráló szembeszegülés helyett inkább kábító gyógyírt kínál a jelen túlélésére.

(A kiállítás *Gulliver a Kertben: Badacsonyi Sándor képi világa* címmel tekinthető meg a Vigadóban, 2019. február 6. – április 21. között.)

LUDMANN MIHÁLY

A PESTI NEMZETI SZÍNHÁZ TÖRTÉNETE

Szándék és tett

Pesten 1832-ben megjelent egy kis könyv, gróf Széchenyi István tollából, amelynek címe a *Magyar játékszínről*. Ebben írja: „Ohajtásom: Számosb Játékszínnek létrehozása; javaslatom pedig ennek elérésére: Egyesült erővel mindenekelőtt egyetlenegyvet hozni tökéletes rendbe, s azután egy másikat; azaz: nem több követ emelni egyszerre, hanem egyiket a másik után”. Széchenyi elképzelése az volt, hogy először „Buda-Pesten” kell egy állandó színházat építeni, majd ezt követően a nagyobb városokban is létrehozni, hogy a „Játékszín kellemeiben és hasznaiban” minél több polgár részesedjen.

²⁵ A hetvenes évek grafikai irányzatairól: P. Szűcs Julianna: *Magyar grafika – itt és most. Kritika*, 1977, 107-108.; 1970 körüli a grafikai törekvésekről: Révész Emese: *Mai magyar grafika 1968*. In *A lemez B oldala*. Grafikai Konferencia, Miskolc, 2015, 38-47.

²⁶ *Szürrealista grafika*. Óbudai Galéria, 1983.

²⁷ Hollósi Éva: *Surrealismus mit einer spur Romantik. Grafiken von Sándor Badacsonyi*. *Budapester Rundschau*, 1988, Megay László: *Kissé romantikus változat. Badacsonyi Sándor rajzairól. Kortárs*, 1988/11, 140-145.

Tudjuk, hogy Széchenyi István sok tervét következetesen megvalósította, így ezt is. A magyar országgyűlés az 1836. évi 41. számú törvénycikkében rendelkezett az intézmény felállításáról, amelyet Széchenyi a Duna-partra képzelt el. Ez érthető, hiszen ekkor Pest városában egységes klasszicista stílusú paloták sora nőtt ki a folyó partján. A színház azonban nem ott, hanem a városhalon túl, a mai Rákóczi út és Múzeum körút sarkán épült fel, és 1837. augusztus 22-én nyílt meg. A Nemzeti Színház nevet 1840-ben kapta, amikor az állam megvásárolta a vármegyétől – és így a korábbi neve, a Pesti Magyar Színház értelmét veszítette. A Nemzeti Színházat Erkel Ferenc első operája, a Batori Mária premierjével 1840. augusztus 8-án avatták fel. Megvalósult Széchenyi István elképzelése, vágya, megszületett „Buda-Pesten” a vágyott színház. Ma ez a hely a főváros belső része, azonban az 1840-es években itt még alig állt néhány ház, sok gondozott kert tagolta ezt a környéket. Az új építkezések azonban jól mutatták, hogy Pest kinőtte középkori városfalait. 1837-ben elkezdődött a Nemzeti Múzeum építése, amely jól mutatta, hogy a város merre terjeszkedik. (Ugyanakkor 1839-ben a mai Mikszáth téren Irinyi János gyufagyára is megépült, robbanás- és tűzveszélyes jellege miatt távol a várostól.)

„Színház az egész világ”

„És színész benne minden férfi és nő” – írta Shakespeare az *Ahogy tetszik* című darabjában. Kell egy olyan épület, ahol képzett színészek bevonják a nézőt gondolatban és érzelmileg a játékba, akik mások baján sírnak vagy nevetnek. A színjátszás az egyik legelső emberi művészeti tevékenység, amely már a vadászmágia szertartásaiban is szerepet kaphatott. Ez a szakralitás a következő évezredekben is jellemzője maradt a játékoknak, ahol a háttér a templom volt. A görögök szakították el ettől a helyszíntől, elsőként önálló épületet adva az előadásoknak, és nekik köszönhető, hogy megszületett a mai értelemben vett dráma. Azonban a szakralitást végig megőrizték, mert az emberi világban rendet csak az istenek teremthettek. Községi ünnep volt egy előadás, és nem is akárcikinek szentelték, hanem Dionüszosznak, aki kétszer született isten volt. A görög drámák az első jelentős szabadulási kísérletek voltak az állati, totemisztikus ősöktől, kifejezve azt, hogy az ember élete is tanulságos lehet mások számára. Így az istenek emberré lettek, és az ember kiábrándulhatott az isteneiből. Elidegenedés ez is, az európai civilizáció első nagy drámája. A Dionüszosznak szentelt játékok a múlt elhagyásának büntudatából jöttek létre, abból, hogy az ember önállóságra, akaratának és egyéniségének megvalósítására tört. A színház a vallási élet színtere volt, ezért monumentális épületeket építettek, amelyek csak részben azok, hiszen nem volt alépitménye, lefedéséről pedig az égbolt gondoskodott. Változást a rómaiak sem hoztak, akik itt is kibontakoztatták pragmatikus gondolkodásukat: a boltívek révén szabadon, a terepviszonyoktól függetlenül is megvalósíthatták a görög színház szerkezetét.

„A középkor világnézetéből következően értelmetlennek, észellenesnek tekintette volna azt az erkölcsi álláspontot, amely megkísérli igazolni a szembenállást istennel.”²⁸ Ezért ekkor az, amit mi színműnek nevezhetnénk, eredetileg húsvéti játék volt, kezdetben a passió komorsága nélkül. Itt valóban bárki színésszé válhatott, mert

²⁸ Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete*, 175.

A Szkalnitzky Antal tervei alapján átépített Nemzeti Színház épülete, amelyet 1908-ban bezártak és később lebontottak. A felvétel 1875 körül készült. (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.103. Klősz György)

Rákóczi (Kerepesi) út 3., a Szkalnitzky Antal által átépített Nemzeti Színház. A felvétel 1892 után készült. (Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.063, Klősz György)

évszázadok alatt begyakorlott cselekvések végrehajtása volt a feladat. A modern tragédia Angliában, az Erzsébet-kori drámával kezdődött. Az első igazi színházépületek is ehhez az időszakhoz kapcsolódnak, és ha a gyakori londoni tüzek megkímélték volna ezeket, akár napjainkban is állhatnának. A 17. századtól a színházak az európai építészeti új formáiként jelentek meg. Az igazi virágkort azonban a 19. század hozta el, ebbe illeszkedik a pesti Nemzeti Színház építése is. Elrendezésében a görög-római hagyományt követi, azonban stílusában a kor divatjához igazodott. Fontos szemponttá vált a kényelem és biztonság, valamint a reprezentáció. Látványos megjelenés és gazdag belső alakítás vált a jellemzővé. A színház a kaszinókhoz és a kávéházakhoz hasonlóan a társadalmi érintkezés színhelyévé vált.

Az első épület

Széchenyi szavait meghallva a szükséges telket herceg Grassalkovich Antal adományozta Pest városának. A terveket ifj. Zitterbart Mátyás (1803–1867) készítette, aki korának jelentős építésze volt. Pesten született, és hozzávetőlegesen ötven műve készült el. Ezek között néhány lakóháza ma is áll, de az ő tervei alapján készült a pesti Vármegeháza nyugati tömbje is, amelynek tervezésében több kiváló építész vett részt. Önálló műve volt a színház épülete, de Telepi György színész, díszlettervező és színházi technikus gyakorlati tanácsokkal segítette az építész munkáját.

Ahol ma az Astoriánál a Zalaváry Lajos tervezte iroda épülete áll, ott kapott helyet egy ennél sokkal alacsonyabb, klasszicista palotaépületre hasonlító színház. Méretével alig különbözött a közelében levő épületektől. Nagyobb hangsúlyt csak az erkélyes kocsialáhajtó és a homlokzatán levő szobrok adtak neki. A szerény méret azonban, amely az akkori lakosságszámnak megfelelt, hamar kicsinek bizonyult, hiszen az elkövetkező évtizedekben a város rohamosan gyarapodni, nőni kezdett. Ezért 1865 és 1875 között jelentős bővítésbe és átalakításba kezdtek, amelynek terveit Szkalnitzky Antal (1836–1878) rajzolta meg. Szkalnitzky Münchenben tanult, egy időben Friedrich August Stüler műhelyében dolgozott, aki a Magyar Tudományos Akadémia épületét tervezte. Hazatérve több színházat tervezett, Aradra, Székesfehérvárra és Debrecenbe, ez utóbbit 1865-ben fejezte be. Tehetsége és a tapasztalata miatt kapta a megbízást a Nemzeti Színház bővítésére. Ez azonban nem egyszerű bővítés volt, hanem egy új színház építése. A főbejárat átkerült az akkori Kerepesi, ma Rákóczi útra. Középen három emeletet átkötő, hangsúlyos antik portikuszt idéző, háromtengelyes épületrész emelkedett ki a mellette levő falsíkból. Látványos és figyelemfelkeltő elem volt, amelyben az észak-itáliai késő reneszánsz formavilága köszön vissza. A mellette levő falsíkok szerényen hátrébb húzódva továbbvitték a középlelem tagolását, azonban az ablakokat szoborfülkéké váltották fel. A két szélen levő épülettömeg előrelépett az utca szintjére, vízszintes tagolásával nyíltan megmutatva az épület négyemeletességét. Az emeleteken három-három ikerablak formái és szemöldökpárkányai változatossá teszi a megjelenését. A színházhoz bérpalota is épült, amelyet Szkalnitzky a Múzeum körút és az 1906-tól Rákóczi út névre keresztelt út metszésében, a sarkot lekerekítve, elliptikus metszetű kupolával tett hangsúlyossá. A bérpalotában neves színészek és rendezők is laktak. Így az új Nemzeti Színház a város eme részének egyik leghangsúlyosabb épületévé vált, és itt működött 1908-ig.

*Blaha Lujza tér (ekkor a Népszínház utca és a Rákóczi út találkozása), a Népszínház (a későbbi Nemzeti Színház) épülete. A felvétel 1893-ban készült.
(Forrás: Fortepan. Klösz György)*

Légifotó a Blaha Lujza tér, Nemzeti Színház környékéről (Forrás: Fortepan, 1962, Szabó Ferencné)

Színházak kora

A kiegyezés után fellendülő gazdasági élet és vele együtt a városok népességének növekedése, a polgári értékrend terjedése és természetesen az anyagi gyarapodás egyre jobban igényelte az új szórakoztatóintézmények és közösségi terek létesítését. Ebben az időben nagyon sok új színház épült Európa- és Magyarország-szerte. A mennyiségi igény miatt Ferdinand Fellner és Hermann Helmer bécsi építészek a színházépítésre specializálódtak, aminek eredményeként 1873 és 1914 között közel ötven színházat terveztek. Ezek között ma is sok áll és működik, ahogyan Fiumében, Szegeden, Kecskeméten, Pozsonyban és Nagyváradon láthatjuk. Budapestre is terveztek színházakat, például a Vígszínházat, azonban a Fellner és Helmer építésziroda első magyarországi épülete, a Népszínház már nem látható, mert 1965-ben lebontották. Ez az épület a Nemzeti Színház újjáépítésével egy időben készült el az akkori Sertéskereskedő utca végén, amelyet 1875. október 15-én adtak át, a megjelent uralkodó és Rudolf trónörökös jelenlétében. Emiatt az utcát már 1874-ben átkeresztelték, és azóta is a Népszínház nevét viseli. Az utca vége ott volt, ahol most a Blaha Lujza tér van, amely név az 1920. január 23-i Fővárosi Közlönyben történt kihirdetéstől vált hivatalossá. A 2500 főt befogadó új épület első igazgatója a kiváló színműíró Rákosi Jenő volt, aki 1881-ben távozott posztjáról. Az épület neoreneszánsz stílusa miatt hasonlított a Nemzeti Színházra. Főhomlokzata a Duna felé nézett. Ennek reprezentatív eleme középen egy hatoszlopos antik templomot idéző timpanonnal lezárt, gazdagon díszített, a főbejáratot hangsúlyozó építészeti elem. Ehhez képest oldalt lépcsőzetesen hátrébb léptetett, szimmetrikusan két-két ablakkal ellátott falszakasz is a bejáratot hangsúlyozta. A színház oldala háromszintes volt, a színpad mögött félkörívesen végződött. Ez nézett a Nagykörút felé. A Népszínház épülete 1908-tól a Nemzeti Színház társulatának adott otthont.

Az épület és a fejlődő város

1875 körül a Népszínház épülete az, amely egyetlen igényes és monumentális épületként emelkedik ki a környezetéből. Mellette földszintes épületek. A színház épülete megkapó szépségű. Már minden a helyén van, a szobrok és még a falakon levő sgraffitók is. A körülötte levő járda rendezett, a gázlámpák is készen állnak.

Sajátos és izgalmas, ahogyan egy jelentős épület szervezi maga körül a teret. Tiszteletet parancsol, és ennek köszönhetően az újak távolságot tartva emelik a fényét. Ezt láthatjuk azon a képen, amely 1893-ban készült. Eltűnt a kis házikó, és így a főbejárata előtt tágas tér nyílt, ahol egy kis park is helyet kapott. A Kerepesi (Rákóczi) és Népszínház utca a színház előtt találkozott. Kiépült a körút, és a Népszínház–Nagykörút sarkon az 1887–1889-ben felépült Állami Felsőipari Iskola látható, amelynek az épületét Hauszmann Alajos tervezte. Áll már az úgynevezett Sajtóház, amit 2005-ben lebontottak.

Tervek és vágyak

A Nemzeti Színházat 1908-ban bezárták, az új biztonsági, elsősorban a tűzrendészeti elvárásoknak nem felelt meg. Ekkor a társulat számára ideiglenesen az akkor már nem túl sikeresen működő Népszínház épületét bérelték ki, ahol az előadások 1908 augusztusától folytatódtak. Közben 1912 januárjában pályázatot írtak ki az új épület tervezésére, amelyen harminc építész, illetve építészpáros indult. A zsűri külföldi résztvevői a müncheni Max Litmann és a drezdai Martin Dülfer volt, akik jártasak voltak a színháztervezésben, Hauszmann Alajos és Alpár Ignác pedig a magyar építészet jeles mestereiként vettek részt a bizottság munkájában. A zsűri 1913. január 17-én megtartott ülésének jegyzőkönyve tartalmazza a döntést, amely szerint az első helyezett Medgyaszay István elképzelése lett, a második helyezést Bálint Zoltán és Jámor Lajos, a harmadikat pedig Tóry Emil és Pogány Móric terve kapta. Medgyaszay István korábban Veszprémben és Sopronban épített színházat, valamint az Operaház 1911-1912-ben elvégzett átépítését is az ő tervei alapján végezték el. Azonban a zsűri nem adott ki díjakat, és felkérték a helyezett építészeket a terveik átdolgozására, amire két hónapot biztosítottak. Ez a két hónap élénk vitával telt, és az elhelyezés volt az egyik sarkalatos kérdés; hol legyen a főhomlokzat? A preferált az épület tengelyének Múzeum körútra merőleges elhelyezése volt, azonban számos érv szólt az átlós elrendezés mellett is. Medgyaszay első terve átlós elrendezésű volt, a második a Múzeum körútra merőleges. Az épületek homlokzata is átalakult. Az első változatban klaszikus egyszerűség volt a jellemző, amely utalt a korábbi lebontásra ítélt épületekre is. A második terv sokat egyszerűsített a főhomlokzat megjelenésében. Zártabb és monumentálisabb hatású. A tervpályázat előírása volt, hogy az épületet európai történelmi stílusban kell megtervezni.

A második forduló győztese végül Tóry és Pogány építészpáros lett. Tervük szerint egy nagyon archaikus, dór oszlopokkal tagolt bejárat nézett a Múzeum körútra, egyedüli dísze a domborműves fríz volt. A régi épületet 1913 végén elkezdték bontani. Mire a bontással végeztek, elkezdődött az első világháború, és emiatt szükségszerűen elmaradt az építkezés, pedig az eredeti elképzelés szerint 1917-ben szerették volna átadni, így emlékezve az előző nyolcvan évre. Később a korona elértéktelenedése, valamint a gazdasági világválság is késleltette a munkálatok megkezdését. Ekkor a forgalom növekedése miatt új helyszínek ötleteit fogalmazták meg, amelyek között a legnagyobb támogatottságot az Erzsébet téren felépítendő színház kapta. „Időközben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy a lényegesen megváltozott városrendezési, városforgalmi, műszaki és egyéb viszonyok ma már úgyis lehetetlenné teszik a színház tervezett új épületének ugyanazon a helyen – a Grassalkovich herceg által adományozott telken – való felépítését.”²⁹ Az Erzsébet tér fontos szerepet kapott volna a főváros közterei között, mert ennek közelében indult el az Erzsébet sugárút kialakítása, amelynek emlékét a Madách téri épületek őrzik. Az új háború ezeknek az álmoknak is végét vetett, a sugárút sem épült meg és az új színház sem, aminek következtében a Nemzeti továbbra is a Népszínház épüle-

²⁹ *Felsőházi irományok*, Budapest, 1937. évi október hó 26-án. Hóman Bálint s. k. m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter

tében működött. A háború után a Nemzeti Színház építése változatlanul aktuális volt, és sokféle ötlet felmerült. Az Astoriáról sem mondtak még le, de 1951-ben hét lehetséges helyszín volt, amelyek között csak a Városliget szélén felépítendő volt olyan, amelyik kivitte volna a Nemzetit az V. kerületből. Ez a koncepció, hogy a színházat a kevésbé sűrűn beépített területen kellene felépíteni, az 1960-as évektől vált jellemzővé. Az MSZMP Politikai Bizottságának határozata alapján a harmadik ötéves tervben kellett volna új épületet létrehozni. 1964-ben bejelentették az egykori Népszínház épületének a bontását, és a következő évben robbantást is igénybe véve lerombolták. Az utolsó előadás a *Lear király* volt.

A Nemzeti társulata 1964-ben a Nagymező utcába, majd két év múlva a Magyar Színház épületébe költözött. Ezt a színházat Láng Adolf tervezte, 1897-ben épült fel, de ezt az 1960-as években átépítette jellegtelenné tették. Ugyanakkor 1964-ben pályázatot írtak ki a Dózsa György út rendezésére, amelynek egyik fontos célja volt a Nemzeti Színház elhelyezése. A győztes Ébert Ágoston, Preisich Katalin, Preisich Gábor és Pfannl Egon terve volt. Az épületre a következő évben nemzetközi tervpályázatot hirdettek, amelyre 36 magyar és 56 külföldi pályamű – ez utóbbi mind a „baráti országokból” – érkezett. Ezután megtorpanás következett, amikor tervek és érvek csatáztak egymással. Végre 1985-ben a XIV. kerületi tanács kiadta az építési engedélyt. Ezután újabb vita kerekedett a helyszínt illetően, aminek eredménye az lett, hogy 1987 végén új helykijelölő pályázatot írtak ki. 1988-ban a Fővárosi Tanács a Várra és az Engels térre (ma Erzsébet tér) szűkítette a helyszíneket, majd a következő évben elbírálták a pályázatokat, amelyben az első díjat Ligeti Béla, a másodikat Bán Ferenc, a harmadikat Finta József kapta. A két helyszínből ezután választották ki az Erzsébet teret, ahol 1998 márciusában megtörtént az alapkövetétel, és elkezdődött az új Nemzeti Színház építése Bán Ferenc terve alapján.

Minden együtt volt, de az is jól látszott, ha az Astoria nem volt alkalmas a Nemzeti Színház felépítésére, akkor az Erzsébet tér sem lesz az. A kilencven éves kálvária még nem ért véget.

JÁSDI ISTVÁN

A MAN'S SPIRIT: FA NÁNDOR

A kis nyugat- franciaországi kikötő előtt a tegnapi sarkvidéki szélvihar nyomán még mindig jeges szél fúj, még most is 6-8 méter magasak a hullámok, ahogyan kihajózunk a hamarosan befutó Spirit of Hungary fogadására, harmincan magyarok a bukdácsoló katamaránnal. Körülöttünk több tucat motorcsónak, vitorlás hajó, húzunk nyugat felé, ahonnan Nándit egy órán belül megpillanthatjuk. Megtelt emberekkel a hosszú móló is, nagy esemény a kisváros életében a négyévente megrendezett Föld-kerülő verseny, a Vendée Globe befutója, még akkor is, amikor a harminc elindult hajós közül a nyolcadik érkezik vissza a három hónapos magányos útról. Kilencven napja nem láttak partot, kivéve talán a két hónap után az örökké viharos, a sarkvidéki párából néha

kiköszönő Horn-fokot, nem láttak hajót, jobbra egymást sem. Útjukat műholdas helyzetjelzőik segítségével, kis pontokként követtük, követték őket többmilliónyian a karácsony körüli hideg hónapokban, a déli félteke nyarában. Most felemelkedünk a hullámok hátán, és messzire látunk, majd egy percen belül mélyre süllyedünk, és a vízfalak mindent eltakarnak a szemünk elől, hiába magas, nagy hajó ez a motoros katamarán. Meresztem a szememet a látóhatárra, és egy alkalommal, amikor éppen a hullámok hátán hasítunk, megpillantok egy kis pontot, a magyar hajót, amelyik ebben a pillanatban ugyancsak egy hullám hátára kapaszkodik.

Véges a végtelenbe, határolt a határtalanba, halandó a halhatatlanba vetve. Belevetve? Nándi ötödször hajózza körbe a Földet, ötödször integet a Horn-fok ködbe vesző szikláinak, hatvanhárom évesen másodszor kikötés nélkül, egyedül. A szabad akarat dicsőségeként néz szembe minden alkalommal többéves erőgyűjtés és felkészülés után az üvöltő negyvenesek és a húsz-harminc méteres hullámok jeges birodalmával, a természet tomboló erőivel. A legnehezebb utat választva szembe akar nézni a Teremtőjével. Kapaszkodik a végtelenbe.

Az ember sorsa meghatározott. A Velencei-tóban majd minden ponton leér a lábunk. Partjáról nézve a Balaton is mérhetetlen nagy, végtelenül mélynek tűnik. Útelágazásoknál van esélyünk, hogy letérjünk a kézenfekvő, általában könnyebb utakról. A nehezebbet választva eljuthatunk a végtelenbe. Bensőnk végtelenjébe.

Mi visz rá száz magyart, hogy télvíz idején négyezer kilométert utazzon és fagyoskodjon az Atlanti-óceán partján, vagy kis hajóról hatméteres hullámokkal szembenézve lesse a horizontot? Nem egyszerűen egy három hónapos verseny befutójára érkezünk. Örök kérdéseinkre akarjuk a választ.

Nem könnyű a külvilágra csak mérsékelten nyitott franciák figyelmét felkelteni. Saját maguknak teremtenek olyan eseményeket, versenyeket, amelyekben külföldinek kevesebb az esélye. Mint az amerikaiak a baseball-lal, a britek a krikettel vagy a magyarok a gombfocival. A franciák az extrém emberi teljesítményeket értékelik. Tour de France, Paris–Dakar és a Vendée Globe.

A Vendée Globe négyévente les Sables d'Olonnes-ból, a kis atlanti kikötőből induló versenyét hónapokig szenvedélyesen követi a francia és egyre inkább a világ-sajtó. Tizennyolc méteres hajókkal körbevetőrlátni a Földet! Egyedül. Megkerülni a Jóreménység-fokát Afrika, a Leeuwin-fokot Ausztrália és a Horn-fokot Dél-Amerika déli csúcsán. A legjobb szeleket keresve az Egyenlítőnél az Atlanti-óceánon, autók sebességével rohanva az Indiai-óceán 10-15 méteres hullámain, a déli szélesség 40. és 50. fokának üvöltő szeleiben. Keresztül a csendes-óceáni Nemo-ponton, ahol a legközelebbi emberek a Nemzetközi Űrállomáson laknak és a szárazföld sok ezer mérföldre van. Sport dopping nélkül.

Specializált óceáni hajótervező irodák, high-tech gyárak évente tesztelt, újragondolt és továbbfejlesztett szárnyas szerkezetei, a korszerű elektronika kommunikációs, a kormányt kezelő és időjárás-előrejelző berendezéseivel. Világhírű cégek szponzori eurótízmilliói, marketingkampányai és arculata. Kormányosaik jól fizetett, motivált és tökéletesen kiképzett, erejük teljében lévő harmincas, marcona, negyvenes gladiátorok, akik megküzdnek a vitorlákat szaggató szelekkel, a hajókat, árbocokat törő hullámokkal, a metsző hideggel, az újra és újra meghibásodó műszerekkel, mert

végül ketten maradnak: az ember és az Úr féktelen erői. November végén huszonkilencen rajtoltak el, hogy a déli óceánokat az ottani nyár hónapjaiban, karácsony körül érjék el, és 70–120 nap alatt megkerüljék a Földet.

Nándi 63 éves. Székesfehérváron született. A Velencei-tavon és a Balatonon tanult vitorlázni. Csopakon, a nádassal szegett kerekedi öböl partján van a hazai kikötője.

Hajóját, a Spirit of Hungaryt, akárcsak az előzőket: a Szent Jupátot, az Alba Regiát és a Budapestet saját tervei alapján barátaival, Paulovits Dénes gyúró műhelyében maga építette. Négy éve. A Spirit of Hungary modern, jól átgondolt hajó, egyúttal az induláskor a mezőny legidősebbje. 20 százalékkal nehezebb, mint a legutolsó generáció, hiányoznak róla az utolsó, csak a megépítés után engedélyezett fejlesztések, a szárnyak. A mezőny 5-6 leggyorsabb – foil-lekkel szerelt – hajója közel 20 százalékkal nagyobb sebességet képes elérni. A dolgok jó oldala: kipróbált a hajós, aki ötödször indul, hogy körbevitorlázza a Földet, és kipróbált a hajó is. Aminek el kellett romolnia rajta, már elromlott, aminek el kellett törnie, eltört. Ha meg kell majd javítani valamit, ő tudja hogyan. A projektben a szponzor magyar nagyvállalatok támogatásán kívül barátok és Fa Nándor minden megtakarítása benne van. Természetesen benne van balatoni hajója, a „Fahajó” is. Nagyságrenddel kevesebb pénz, mint a többieké. Sokan drukkolunk neki a világban. Majdnem ugyanannyian a bukásáért. Itthon.

A Vendée Globe 2016-17-es versenyét profi módon közvetítették. Nyomon követhető a versenyzők pillanatnyi pozíciója a glóbuszon, értékelhető az időjárás helyzete, a szélerősség, a hullámok magassága, az Antarktiszról leszakadt jéghegyek veszélye. Felismerhető az egyes versenyzők eltérő széltaktikája és a rájuk leselkedő veszélyes viharzónák. Tv- és rádióbejelentkezések teszik közelivé az élményt. Magyarországon százezrek, a világban milliók követték naponta a verseny eseményeit. A virtuális versenyek szerelmesei közül, a jól fűtött otthon melegében, a képernyő előtt félmillióan vesznek részt a hasonló pályán, hasonló időjárás körülmények között zajló versenyen. A déli óceán szürke ege alatt azonban egyedül vannak a versenyzők a szakadt vitorlával, leszakadt tőkesúlyal, törött árboccal és felborult hajóval. Sok ezer mérföldön húzódik szét a mezőny. A Horn-fokig nem ért el a 29 versenyző közül 11. Nincsen mentőhajó. A haváriát szenvedettek, egy kivételével magukat mentik, többször ezer mérföldekre fekvő kikötőkbe. Egy hajótörött francia versenyzőt a sarkvidéki kutatókat évente kétszer ellátó, most éppen a Kergeulen-szigetekre tartó hajó emelt a fedélzetre. Harmadik nekifutásra sem sikerült a Földet körbehajóznia. 18-an maradtak, hogy elérjék a hajósok Szent Grálját, a verseny legdélebbi, az Antarktiszhoz legközelebbi pontját, a viharos, jeges Horn-fokot, és észak felé induljanak, az Egyenlítő és Franciaország felé. 8000 mérföld választja el az elsőt az utolsó versenyben maradtól. Fa Nándor a nyolcadik helyen vitorlázik, félúton az első és az utolsó között. Harmadik a hasonló adottságú hajók között.

A déli óceánon motorcsónak sebességével száguld a hajó. Hullámra kapaszkodik és hullámról zuhan a mélybe. Fedélzetén átsapnak a hullámok és visznek jeges vízzel mindent, ami nincsen erősen rögzítve. A hajót automata kormány irányítja. A radar a felszínen és a víz alatt is képes az akadályok jelzésére, használhatóságát azonban nagyban behatárolják a hullámfalak és a hajó mindent felemésztő sebessége. Nem nagyon van itt idő egy-egy nagyobb uszadék fára, teherhajóról vízbe került

raklapra, kóbor bálnára reagálni. Kell valami fatalizmus és hit ahhoz, hogy az ember ilyesmire vállalkozzon. Meg a tudat, hogy ő maga mindent megtett, ami rajta múlt. A fedélzeti számítógép a tesztversenyeken minden adatot rögzített a hajó viselkedéséről, lehetőségeiről. A hajósnál pontosabban tudja – saját korábbi tapasztalatainak őrzőjeként –, mikor melyik vitorlát kell felhúznia, mikor kell a nagyvitorlát rövidítenie, mikor a fockotbliszterre, vagy Codezeróra váltania. A nagyvitorla rövidítése negyven perc. Háromszáz tekerés a középső csörlő „kávédaráló”-jával. A fock cseréje több mint egy óra a vizes és emelkedő, süllyedő első fedélzeten. A hajós néha a csörlőre borulva alszik perceket. Egyébként alvásra a kajütben is csak percei vannak. Kitámasztott lábakkal és kezekkel elszunnyad a kajütajtó előtti méretes babzsákon, hogy az első gyanús jelre, a hajó váratlan mozdulatára, egy árboccsavar fedélzetre hullására felugorjon. Vízhatlan ruhája kívül-belül tapad az óceán sós vizétől. Ezen a hőmérsékleten percekre sem vetheti le. Nedvesített törlőkendőkkal tisztálkodik, liofilizált ételeket eszik. Tudatosan őrzi energiáit. Abban bíz, hogy ezen az úton nem kell az árbocot megmászni. Az előző Föld-kerülő versenyen a 28 méteres karboncső tetején lengve véres fejsérülést szenvedett, amelyet akkori társa, a fiatal kiwi hajós, Konrád varrt össze. Az akkor eltörött tőkesúlyrögzítő csavarokat erősebbre cserélte. Konrád itt hajózik hol előtte, hol mögötte ötven-száz mérföldnyire. Egy-két Balaton-hossz. Hajóik végsebessége nagyjából hasonló, a széltaktika dönt arról, melyikük kerül előbbre. A meteorológiai jelentések tanulmányozása a legfontosabb szellemi tevékenységük. A Jóreménység-foktól a Horn-fokig egymást követő ciklonok spiráljain utaznak. Ha nagyon kívülre sodródnak, lelassulnak. Ha belül elkapja őket a megvitorlázhatatlan 100 kilométeres széllel őrzőgőz mag, az a halál. Konrádot valahol a Nemo-pont környékén ledönti a szél. Vitorláinak java tönkremegy. Aztán valahogyan kiküzdí magát, és tovább. Visszaút nincs is. Segítség sincs. Nándinak ezúttal a Horn-fok szebbik arcát mutatja. Majdnem kisüt a nap is. Fényképet küld a stábnak. Mosolyog, és tenyerét mutatja, amelyen golyóstollal írt szöveg: „5xHorn”. A stáb otthon: a felesége, Irén és két nagylány: Anna és Lili. Ők tartják Nándival a kapcsolatot, és ők tartják benne a lelket. A versenytársak drága sajtócsapatainál jobb munkát végeznek. Mindenesetre ők a leghitelesebbek. Túl a Horn-fokon talán már kevésbé veszélyes. A Falkland-szigetektől délre hóviharba keveredik. Áll a friss hó a fedélzeten. A vihar szeleivel száguld észak felé. Ezután már csak az Egyenlítő leálló szelei, aztán a téli észak-atlanti óceán. Áll a hajó a Doldrums (egyenlítői szélcsendes övezet) itt-ott hínáros hőségében, és Nándi magnójával versengve magyar dalokat üvölt a végtelenbe.

A csopaki öreg vitorlázók közül többnek Nándi valósította meg az álmait. Bukdácsolunk, süllyedünk és emelkedünk a hatméteres hullámokon, amelyek taraját itt-ott még mindig lekapja a vihar után most már lassan gyengülő északnyugati szél. Lessük a horizontot a hajó orrából. Tizenöt csomós sebességgel haladunk, velünk szemben Nándi ennél is nagyobb sebességgel halad a célvonal és a kikötő felé. Tiszta az idő, kisütött a nap, öt-hat mérföldről észrevehetjük a magas hullámok között is a Spirit of Hungary huszonnyolc méter magas árbocát. Előbb érkezett, mint ahogyan két napja számítottuk. Ezer mérföldnyire a céltól észak-nyugatra hózivatar hatvan-hetven kilométeres szelei kapták szárnyra. Kibírta a hajó, az árboc és az ember. Itt a cél előtt gyorsabban száguldott, mint az út során bárhol. 28 mérföld, 52 kilométer óránként. A

tőle ezer mérföldre lemaradt Konrádnak árbocát töri talán ugyanez a vihar. A bumból eszkábál újat, sokkal kisebbet, vitorlát varr hozzá, és a célíg egyre fogyó élelmiszerkészleteivel fut versenyt.

Egy apró pont, ami gyorsan növekszik. Mire a hajónk vonalába ér, már kéttucatnyi motorcsónak, kisebb-nagyobb jacht kíséri fehér habot kavarva az óceán sötét felszínén. Kiemelkedik, fehér habcsíkot húzva megsiklik a vitorlás a magas hullámokon, aztán lecsúszik a következő völgybe, és a hajóból csak a vitorlák látszanak. Közelebb kerülünk. Nándi integet, kimegy a hajó orrába, két karját a levegőbe emeli, megszólalnak a hajódudák, amikor átszeli a célvonalat. Húsz évvel első magányos Föld-kerülését követően újra eredményesen teljesítette a versenyt. Hatvanhárom évesen harmincöt nappal gyorsabb volt, mint negyvenesen.

A hosszú mólókon és a kikötőben ünneplő tömeg fogadja. A jobb oldali móló fejének kőbástyáján hatalmas piros-fehér-zöld trikolór, a fehér sávban embermagas betűkkel: „SZÉKESFEHÉRVÁR” – Nándi hazaérkezett. Otthon van les Sables-ban is. Errefelé bretonok, óceánjáró emberek laknak, pontosan helyi értéken értékelik az ilyenfajta teljesítményeket. Az óceánon nem lehet csalni, nincs dopping. Fa Nándor az egyik legnagyszerűbb óceáni hajós. Miatta tudják az itteniek, hol van Magyarország. Miatta tudjuk, hogy az ember a célhoz csak a nehezebb úton érkezhetsz el.

SZERZŐINK

ÁDER JÁNOS (1959, Csorna) jogász, politikus, 2012-től Magyarország köztársasági elnöke.

CSERNYÁNSZKY PÁL (1987, Budapest) történész, levéltáros. 2016 májusa óta a *Napi Történelmi Forrás* online folyóirat állandó szerzője. A Magyar Cserkészszövetség szakmai munkatársa, kutatási területe a szövetség 1948 előtti története.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

GÓDÉNY JONATÁN (1988) filozófus, író, honlapszerkesztő. Kutatási területe a tibeti buddhizmus és a bön hagyomány. Tanulmányai jelentek meg a *Magyar Hüperiön* és az *Ars Naturae* folyóiratokban.

HAMVAS BÉLA (1897–1968) író, filozófus, esztéta és könyvtáros.

HORVÁTH BALÁZS (1990, Zalaegerszeg) klasszika-filológus, liturgiátörténész. Az ELTE latin szakán végzett, ahol doktori tanulmányait folytatja keresztény liturgia és középkori latin filológia témában.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN (1974) társadalomtörténész. Kutatási területe a magyar vidéki társadalom története a 18-20. században. 2001 és 2017 között az ELTE oktatója, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága közös Vidéktörténeti Témacsoportjának vezetője.

JÁSDI ISTVÁN (1947, Budapest), közgazdász, vállalatvezető, majd 1998 óta borosgazda Csopakon. 2005-től a Magyar Független Szőlő és Bortermelők Szövetsége (Vindependent), majd 2010-től a Pannon Bormíves Céh elnöke. 2005-től 2010-ig az európai családi borászatokat tömörítő szervezet, a CEVI alelnöke.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészettörténetével.

LUGOSSY LÁSZLÓ (1939, Budapest) operatőr, filmrendező.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja.

MÓZES HUBA (1941, Kolozsvár) tanár, irodalomtörténész. Tanított a kolozsvári és a miskolci egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen és a Magyar Képzőművészeti Főiskolán.

NAVRACSICS TIBOR (1966, Veszprém) jogász, politológus, egyetemi docens, politikus. 2014-ben külgazdasági és külügyminiszter. 2014-től az Európai Bizottság kulturális, oktatási, ifjúságpolitikai és sportügyi biztosa.

PÁLYI CSILLA (1967, Budapest), 1992-ben Debrecenben végzett magyar-francia szakon, jelenleg nyelvtanárként dolgozik.

RÉVÉSZ EMESE (1967, Munkács), művészettörténész. 2009 óta a Magyar Képzőművészeti Egyetemen tanít 19-20. századi művészettörténetet. Főbb kutatásai területei: művészképzés története; 1800-1945 közötti magyar festészet, grafika-történet (populáris, művészi grafika és könyvillusztráció).

SÓGOR DÁNIEL (1982, Budapest) arabista, történész, arab nyelvtanár. 2009 óta az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Iskolájának doktorandusza. 2011 és

2015 között az ELTE TÁTK nemzetközi kapcsolatok képzésének óraadója Közel-Kelet témakörben.

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER reumatológus, ideggyógyász. Dolgozott, kutatott Svájcban, Kanadában és Angliában. Az ORFI önkéntes munkatársa és a budapesti angyalföldi Rendelőintézet reumatológus szakorvosa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlé*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

MAGYAR SZEMLE

KÖNYVEK

Balla Bálint: <i>Szociológia és kultúra</i>	2500 Ft
Bíró Gáspár, Hamburger Judit, Molnár Gusztáv, Szilágyi Imre, Tóth István: <i>Autonómia és integráció</i>	1000 Ft
Bod Péter Ákos, Fodor István, Freund Tamás, Granasztói György, Király Miklós, Kodolányi Gyula, Körösenyi András, Mádl Ferenc, Martonyi János, Roska Tamás, Vizi E. Szilveszter: <i>Magyarország ma és holnap</i> . Esszék országunkról és a táguló világról	2950 Ft
Bod Péter Ákos: <i>Elpolitizált gazdaság</i> . Magyarország 2002 és 2010 között	2900 Ft
Bod Péter Ákos: <i>Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után</i>	2900 Ft
Borsi Kálmán Béla: <i>Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise</i>	2900 Ft
Chantal Delsol: <i>A köztársaság mint francia kérdés</i>	1480 Ft
Csóti György: <i>Nemzetünk sorsa. Eszmecsere a magyar identitás 21. századi őrzőivel</i>	2900 Ft
Domokos Szent-Iványi: <i>The Hungarian independence movement 1936–46</i>	9900 Ft
Domokos Szent-Iványi: <i>The Hungarian independence movement 1936–46 (CD)</i>	3500 Ft
Egedy Gergely: <i>Konzervativizmus az ezredfordulón</i>	2300 Ft
Granasztói György: <i>Mi történik itt? Esszék a politika kultúrájáról 1988–2002</i>	2300 Ft
Gróh Gáspár: <i>A következmények országa</i> . Gáspár G. János közéleti kritikái	2500 Ft
Gróh Gáspár: <i>Határ.Ok nélkül</i>	2700 Ft
Herczegh Géza: <i>A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945</i>	950 Ft
Herczegh Géza: <i>Peres örökségünk</i>	2300 Ft
Herczegh Géza – Tertyánszkyné Vasadi Éva – Zlinszky János: <i>Észrevételek az úgynevezett Gönczöl-munkacsoport jelentésének megállapításairól</i>	1500 Ft

Horváth István: <i>Lekaszált pacsirták</i>	2500 Ft
Illyés Gyula: <i>Atlantisz sorsára jutottunk</i>	4800 Ft
Jeszzenszky Géza: <i>Az elveszett presztízs</i> . Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)	1500 Ft
Katona Szabó Erzsébet – Kodolányi Gyula: <i>Üzenetek W. Sh.-től/ Messages from W. Sh.</i>	3500 Ft
Kodolányi Gyula: <i>Amerika ideje. Esszék a modernségről</i> . (A debreceni Kossuth Egyetemi Kiadóval közösen)	950 Ft
Kodolányi Gyula: <i>Járj, merre tetszik</i> . Új és válogatott versek (A Nap Kiadóval közösen)	2900 Ft
<i>Kodolányi Gyula világa</i> . Tanulmányok és méltatások 1982–2017	2900 Ft
Kulin Ferenc: <i>Forradalom helyett</i>	2900 Ft
Metz Katalin: <i>Hetedhét határon túli gongütések</i>	2000 Ft
Martonyi János: <i>Európa, nemzet, jogállam</i> (Az Európai Utas Kiadóval közösen)	880 Ft
Martonyi János: <i>Mi és a világ</i> (esszék, tanulmányok, megszólalások)	2900 Ft
M. Szebeni Géza: <i>Alcide de Gasperi. Egy kereszténydemokrata a 20. században</i>	2500 Ft
M. Szebeni Géza: <i>Egy kereszténydemokrata az európai egységért. Robert Schuman</i>	2500 Ft
M. Szebeni Géza: <i>Egy kereszténydemokrata az új Németországért. Konrad Adenauer</i>	2500 Ft
M. Szebeni Géza: <i>Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár</i>	2900 Ft
M. Szebeni Géza: <i>Giesswein Sándor keresztényszocializmusa</i>	2900 Ft
Mádl Ferenc Kör (Bod Péter Ákos, Bogsch Erik, Fodor István, Freund Tamás, Granasztói György, Király Miklós, Kodolányi Gyula, Martonyi János, Vizi E. Szilveszter): <i>Magyarország fordulóban</i>	2500 Ft
Romano Rácz Sándor: <i>A kettős háló</i>	2900 Ft
<i>Szabados szabadság</i> – Granasztói György válogatott írásai	3200 Ft
Szávai János: <i>Pascal örvénye, avagy a progresszió hulláhegyei</i> (esszék)	3150 Ft
Szent-Iványi Domokos: <i>Visszatekintés</i>	5600 Ft
Tóth Klára: <i>A láthatatlan ország</i> . A magyar dokumentumfilm és a média, 1992–2010	2500 Ft
Tóth Klára: <i>Első generációs szabadság</i>	2900 Ft

A könyvek szerkesztőségünkben
kedvezményes áron megvásárolhatók.

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

KULIN FERENC
Forradalom helyett

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

2900 Ft

ÚJ MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

Elvetélt bizánci reneszánszból
Nagy-Románia

EGY ÁLLAMESZME ETNOGENEZISE

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

2900 Ft

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/)), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.

VOLUME X, NO. 1

BUDAPEST

JANUARY 2019

50TH ISSUE

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

VIKTOR ORBÁN on the personality and achievement of Prime Minister József Antall (1932–93) • EMIL BRIX Has Austria Become a Different Country? • NICHOLAS T. PARSONS Judson's History of the Habsburg Empire • ILONA SÁRMÁNY How Central European Painting Fell into Oblivion • GORDON McKECHNIE and DAVID A. J. REYNOLDS on the Prague Anniversaries, II • CARDINAL GIANFRANCO RAVASI on St John the Baptist and the Machaerus Excavations directed by Győző Vörös • PAUL SOHÁR Translations of Hungarian Poets of Transylvania

...az elmúlt negyven év valójában egy olyan folyamatos átalakulási időszak, melynek során az európai parlamenti választásokat körülvevő környezetben, és magában az Európai Parlamentben számos olyan változás zajlott le, amely egyre fontosabbá teszi magát az intézményt és az azt létrehozó választást. Ezek a változások azonban mind ez ideig nem nagyon fejtették ki a hatásukat, mert hiányzott az a jellemvonás, amely a választópolgárok számára egyetlen mondatban – vagy egyetlen fogalomban – megragadhatóvá teszi a választás tétjét. A most sorra kerülő – sorrendben kilencedik – európai parlamenti választás ebben hoz gyökeresen újat. Azzal, hogy a migráció kérdése, illetve ezzel kapcsolatban az Európai Unió jövője válik kimondva-kimondatlanul a kampány központi kérdésévé, megszületik az az összeurópai téma, amely téttel ruházza fel a választásokat.

NAVRACSICS TIBOR

A tervszámok bővületében élő hatalom aszerint ítélte meg a helyi apparátus munkáját, hogy mennyi „kulákot” leplezett le. A fokozódó osztályharc jegyében így kisiparosokat, kocsmárosokat, sőt vagyontalanokat is kuláknak minősítettek.

A „kulákok” mint osztály „likvidálása” mellett legalább ekkora energiát fordítottak a szovjet típusú szövetkezetek népszerűsítésére és elterjesztésére. Ez utóbbi nyilvánvalóan csak akkor érhetett célt, ha minél több gazda minél gyorsabban felhagy az egyéni gazdálkodással, és termelőszövetkezeti taggá válik.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Badacsonyi képzeletbeli világa a folyamatos változás állapotában van, erjed és burjánzik, a dolgok metamorfózisa itt konstans állapot, de nehéz eldönteni, hogy e mozgás iránya a szakadatlan pusztulás, szétesés és rohadás, vagy éppen ellenkezőleg, a világ keletkezésének szemtanúi vagyunk-e, betekintést nyerve a teremtés kezdetébe, amikor a dolgok minősége még nem vált el határozottan egymástól.

RÉVÉSZ EMESE

830 Ft

